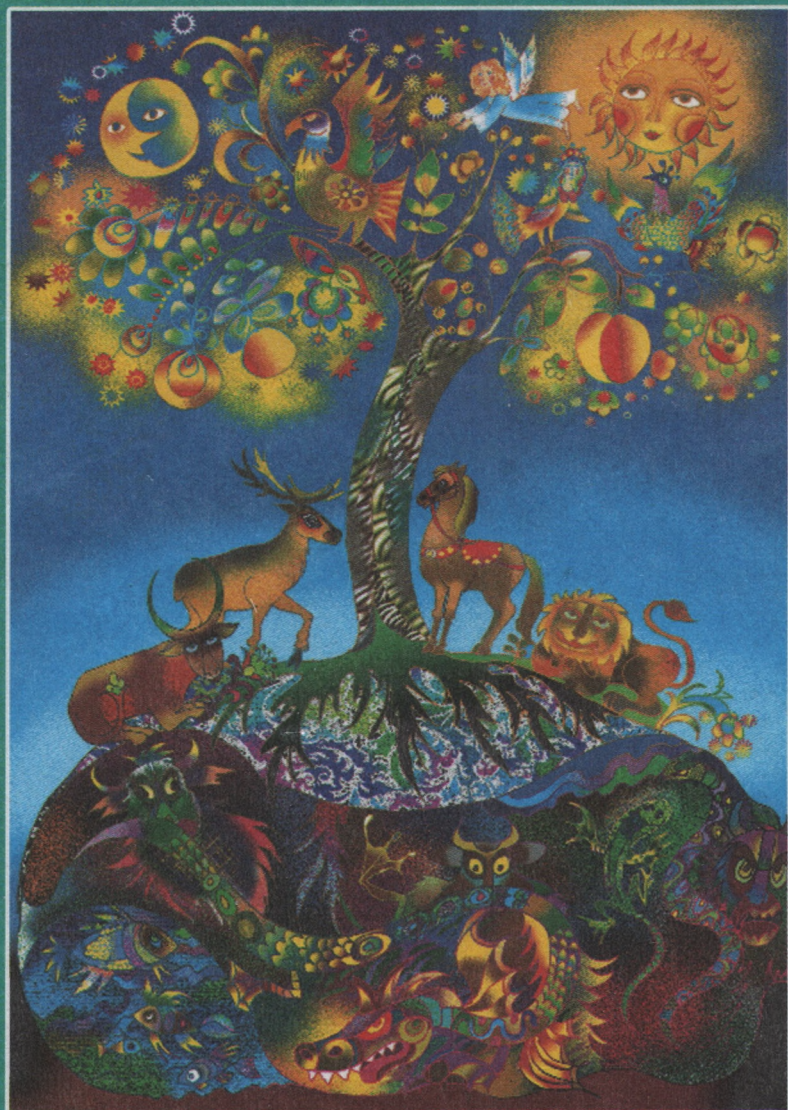

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

Г 52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07. 2015 р. № 777)

Орієнтуватися в підручнику вам допоможуть такі умовні позначення:

	Правила, які потрібно запам'ятати.
	Інформація для ознайомлення та осмислення.

Вправи й завдання позначено так:

виконуємо вдома;

прагнемо знати більше (завдання підвищеної складності);

навчаємося спілкуватися;

здобуємо й опрацьовуємо нову інформацію за допомогою комп'ютера;

учимося працювати разом (у парах і групах);

учимося бачити й розуміти красу, розвиваємо фантазію й уяву.

Пропуск літери позначено двома крапками — .. ,

пропуск слова — трьома крапками — ... .

Глазова О. П.

Г 52 Українська мова : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. — 272 с. : іл.

ISBN 978-617-656-412-6.

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-617-656-412-6

© О. П. Глазова, 2015

© Видавничий дім «Освіта», 2015

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Шановні семикласники!

Українська мова — мова Української Держави, важливий чинник самобутності нашого народу. Мова формує наш розум і духовність. «Стільки поколінь до тебе плекали цю мову, стільки скарбу духовного вклали в рідне слово!» — писав поет Станіслав Тельнюк. Мова — не лише спосіб спілкування, це форма нашої культури.

Здобуваючи знання, ви переживатимете інтелектуальні почуття: здивування, цікавість, допитливість, здогад, сумнів, упевненість. Спілкуючись із людьми, відчуватимете задоволення, симпатію, радість, вдячність. Розбиратися в почуттях, називати їх, керувати ними теж навчатиме вас цей підручник.

Найважливішими людськими почуттями є любов до своєї сім'ї та до Батьківщини. Підручник сповнюватиме вас гордістю за героїчне минуле рідної землі, навчатиме поваги до сили духу, незборимості, працьовитості українського народу, упевненості в його майбутньому. А головне — гідності юного громадянина України, який із великою приязню та пошаною ставиться до людей різних національностей. Підручник підтверджуватиме, що всі ми живемо в єдиній, прекрасній країні.

На наших очах у житті людства відбуваються значні зміни. Об'єднане мережею Інтернет суспільство швидко змінює засоби передавання інформації, а відтак і систему освіти. Необхідно вміти опрацьовувати інформацію: добирати, систематизувати, відтворювати та створювати. Цей підручник допоможе вам здобути вміння, необхідні для створення українського інформаційного середовища, що важливо для успішного розвитку нашої держави.

Хай уроки рідної мови стануть для вас сходинками до майбутніх успіхів, до самоствердження через знання мови та вміння спілкуватися.

Наш підручник допоможе кожному з вас стати гідним громадянином європейської країни — України!

Хай вам щастить!

ЗМІСТ

ВСТУП

Літературна норма української мови	8

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 1. Розділові знаки в реченнях	17
§ 2. Частини мови	36
§ 3. Вивчені групи орфограм	39

МОРФОЛОГІЯ, ОРФОГРАФІЯ.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 4. Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	42
§ 5. Неозначена форма дієслова (інфінітив).	47
Особові форми дієслова	50
§ 6. <i>Не</i> з дієсловами	58
§ 7. Доконаний і недоконаний види дієслова	62
§ 8. Дієслова перехідні та неперехідні	65
§ 9. Часи дієслова	69
§ 10. Теперішній час. Зміни дієслів теперішнього часу	72
§ 11. Минулий час. Зміни дієслів минулого часу	77
§ 12. Майбутній час. Зміни дієслів майбутнього часу	84
§ 13. Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий).	92
§ 14. Творення дієслів умовного способу	94
§ 15. Творення дієслів наказового способу	97
§ 16. Безособові дієслова	103
§ 17. Способи творення дієслів.	107
§ 18. Дієприкметник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	112
§ 19. Дієприкметниковий зворот	116
§ 20. Відмінювання дієприкметників	123
§ 21. Активні і пасивні дієприкметники, їх творення	126
§ 22. Безособові дієслівні форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	135
§ 23. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники	139
§ 24. Правопис <i>н</i> у дієприкметниках та <i>nn</i> у прикметниках дієприкметникового походження	142
§ 25. <i>Не</i> з дієприкметниками.	145

§ 26. Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	149
§ 27. Дієприслівниковий зворот	152
§ 28. Коми при одиночному дієприслівнику	157
§ 29. Творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду.	158
§ 30. <i>Не</i> з дієприслівниками	167
§ 31. Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.	170
§ 32. Способи творення прислівників	176
§ 33. Ступені порівняння прислівників	181
§ 34. Правопис прислівників.	190
Написання прислівників через дефіс і разом	190
Написання прислівникових сполук	194
Літери <i>и</i> та <i>і</i> в кінці прислівників.	195
Літери <i>н</i> та <i>nn</i> у прислівниках.	201
<i>Не</i> і <i>ні</i> з прислівниками	203

МОРФОЛОГІЯ, ОРФОГРАФІЯ.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 35. Прийменник як службова частина мови.	208
Види прийменників за будовою.	212
§ 36. Сполучник як службова частина мови	220
Правопис сполучників. Розрізнення сполучників і однозвучних слів	228
§ 37. Частка як службова частина мови	232
Правопис часток	237
§ 38. Правопис <i>не</i> і <i>ні</i> з різними частинами мови.	239
§ 39. Вигук як особлива частина мови	245

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Повторення й поглиблення вивченого про текст, його структурні особливості	12
Повторення вивченого про типи та стилі мовлення. Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю	31
Особливості будови розповідного тексту про виконання певних дій	54
Усний твір-розповідь про виконання дій на основі власних спостережень	67
Письмовий стислий переказ розповідного тексту про виконання певних дій (у художньому стилі)	81
Анотація	89

Письмовий твір розповідного характеру про виконання автором улюбленої справи (в художньому стилі)	100
Ділові папери. Розписка	110
Поняття про публіцистичний стиль. Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю	120
Письмовий докладний переказ тексту-роздуму дискусійного характеру в публіцистичному стилі	133
Особливості будови опису зовнішності людини	162
Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису зовнішності людини	166
Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі	186
Портретний нарис у публіцистичному стилі	198
Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом	218

Складання і розігрування діалогів 25, 52, 106, 115, 138, 184

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРОТЯГОМ РОКУ

Частини мови, їх правопис і використання в мовленні. 251

ДОВІДКОВЕ БЮРО

Тлумачний словничок	256
Словничок термінів	260
Словничок назв почуттів	261
Фразеологічний словничок	267
Види помилок у письмовій роботі	271

ВСТУП

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Прочитайте. Визначте тему тексту. У яких рядках висловлено його головну думку?

Сукупність слів, граматичних форм, особливостей вимови й наголошування, що їх використовують люди, для яких українська мова є рідною, становлять **загальнонародну (національну) українську мову**.

Загальнонародна мова охоплює діалекти, просторіччя, професійну лексику, жаргони тощо.

Вищою формою загальнонародної мови є літературна мова.

Літературна мова — удосконалена, відшліфована форма загальнонародної мови, що в писемному та усному різновидах обслуговує життя нації: державну діяльність, законодавство, науку, освіту, художню літературу, театр, засоби масової інформації.

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі північних і південно-західних діалектів — народних говірок середньої Наддніпрянщини. Основоположник сучасної української літературної мови — Т. Г. Шевченко. Сучасна українська літературна мова опрацьовується письменниками, науковцями, освітянами та іншими діячами культури.

Єдина, унормована літературна мова — одна з найважливіших ознак нації. Шанобливе та дбайливе ставлення до літературної мови є ознакою патріотизму й високої духовності.

З підручника «Мовознавство»

 Доберіть до тексту заголовок. Що він відбиває: тему чи головну думку тексту?

МОВНА НОРМА — мовний засіб (звук, значуща частина слова, значення слова і фразеологізму, форма слова, словосполучення і речення), закріплений практикою і рекомендований до вживання як обов'язковий. Порушення мовних норм утруднює спілкування.

НОРМА ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ — правило, яким мовці користуються в усному й писемному мовленні.

Саме унормованістю літературна мова протиставляється іншим різновидам національної мови: діалектам, жаргонам, просторіччю тощо.

2. Опрацюйте таблицю. Які види помилок відповідають порушенню кожної з названих у таблиці норм літературної мови?

НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	
ОРФОЕПІЧНІ	правильна вимова голосних і приголосних звуків, звукосполучень, правильне наголошування слів
ОРФОГРАФІЧНІ	правильне написання слів і їхніх значущих частин, написання слів окремо, разом чи через дефіс, правильне вживання великої літери
ЛЕКСИЧНІ	вживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у реченні та словосполученні
ФРАЗЕОЛОГІЧНІ	уживання стійких словосполучень у властивих їм значеннях та з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів
СЛОВОТВІРНІ	правильне творення слів
МОРФОЛОГІЧНІ	правильна словозміна самостійних частин мови
СИНТАКСИЧНІ	правильна будова словосполучень і речень
ПУНКТУАЦІЙНІ	дотримання правил уживання розділових знаків
СТИЛІСТИЧНІ	правильне вживання у висловлюванні певного стилю властивих йому мовних засобів

3. Прочитайте. У кожній парі словосполучень визначте нормативне. Яку норму порушено в іншому словосполученні?

1. Учбовий заклад, навчальний заклад. 2. Урок з літератури, урок літератури. 3. Комп'ютерний клас, комп'ютерний клас. 4. Вимовляю[т'с'а] слова, вимовляю[ц':а] слова. 5. Уважний спостерігальник, уважний спостерігач. 6. Поясніть двома словами, поясніть у двох словах. 7. Об одинадцятій годині, об одинадцятій годині. 8. Задавайте питання, ставте питання. 9. Гостинний Баку, гостинне Баку. 10. Обіцяти золоті гори, обіцяти високі гори.

Поясніть значення вислову «Літературна мова — це опрацьована, унормована форма загальнонародної мови».

4. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вписуючи пропущені літери.

Літературна мова створюється сторіч..ями. У процесі мовотворчості бере участь б..гато людей. Це пер..довсім літератори прозаїки поети а також науковці вч..телі арт..сти політ..ки.

Проте є окрема група людей без яких цю справу неможливо завершити. Це лексикографи. Укладені ними словники фіксують норми літературної мови ознайомлюють із ними в..лику к..лькість людей.

З журналу «Урок української»

Назвіть норми літературної мови, яких ви дотримували, виконуючи завдання. Сформулюйте мовні правила, якими керувалися.

- Визначте стиль тексту, свою думку доведіть. Складіть у цьому стилі два речення про значення словників у шкільному навчанні (усно).
- Як ви вважаєте, чи беруть участь у плеканні літературної мови школярі? Якщо так, то в який спосіб?

5. Перепишіть, замінюючи діалектні слова на такі, що відповідають літературній нормі. Звіртеся із Тлумачним словником.

1. Рання пташка зерно джолобає, а пізня очі протирає. 2. Добрий сусіда кращий за десятьох стрийків. 3. Де немає вовка, там і заєць газда. 4. Де двоє б'ються, третій крисані підбирає. 5. Стукотить, гуркотить — джінджик з дуба летить! 6. Сорочка ближча до тіла, аніж гуня. 7. Мудрий, як Соломонів патинок. 8. Ваганами море не перепливеш. 9. З файної тарілки файний і черепок.

Пригадайте визначення діалектних слів. Звіртеся з поданим у кінці підручника Словником термінів.

- До якого словника слід звернутися, щоб з'ясувати лексичне значення діалектного слова?

6. Прочитайте уривок з народної казки. Лексичне значення виділених діалектних слів з'ясуйте за Тлумачним словником.

Каже Іван царевій дівці: «Не бійся **нич**. Чекай тут».

Імилися руками. Ударив **легінь шарканем** у землю, що той забився до колін. А **шаркань** Іваном — до пояса. Іван витяг ноги і вдарив шарканем до шиї. **Борзо** взяв шаблю й відрубав йому три голови.

Привів Іван дівчину до **керниці**, потряс мотузком. **Цимбори** їх витягли. Цар за Івана віддав доньку й передав на нього своє царство.

Чи слід уживати діалектні слова у відповіді на уроці, письмовій роботі, доповіді на гуртку? Порушенням яких норм буде таке вживання?

- Поясніть уживання розділових знаків у першому реченні. Якій нормі літературної мови таке вживання відповідає?

7. Прочитайте. Підготуйтеся до усної відповіді на питання «Яка роль діалектів у формуванні літературної мови?».

1. Діалекти є джерелами, що живлять велику ріку нашої літературної мови (О. Пономарів). 2. Тарас Шевченко утвердив розмовну народну мову як основу української літературної мови. Читаючи «Кобзар», багато поколінь українців удосконалювали, збагачували й очищували свою мову, ставали свідомими патріотами рідної землі й мови (А. Ковальчук). 3. Поезія Лесі Українки ткалася з ясних барв народних діалектів. Шляхом відбору, завдяки лінгвістичному чуттю поетеси багатий мовний матеріал діалектів ставав загальнонаціональним набутком (Олесь Гончар).

Який стиль ви оберете для відповіді на запитання? Чому?

8. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

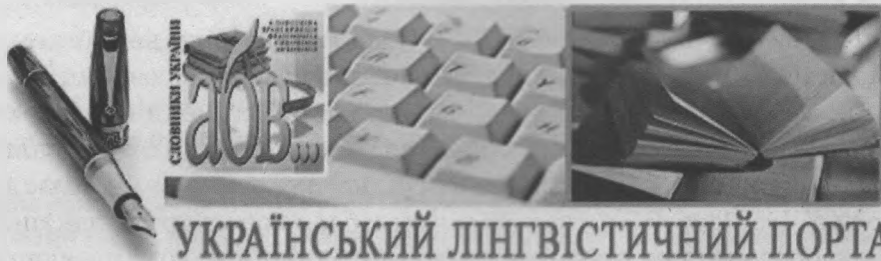
1. Слово прихисток і душі і духу (П. Мовчан). 2. Мова є не лише засобом спілкування вона олюднює шліфує людську душу формує світогляд робить людину істотою духовною (З підручника). 3. Мово щоб душа була живою в устах нащадків будь повік жива! (Н. Нікуліна). 4. Мова жива схованка людського духу писав класик нашої літератури Панас Мирний (З підручника).

- ▶ Витлумачте лексичні значення слів *душа, дух, духовний*. Звертеся із Тлумачним словничком.
- Назвіть норми літературної мови, яких ви дотримували, виконуючи вправу.
- Поясніть слова поета Бориса Олійника «І тільки Слово береже в основі безсмертя української душі».

9. Прочитайте. Використовуючи подану в реченнях інформацію, складіть пам'ятку «Дотримуй норм літературної мови!» (із 5–6 порад).

1. Норми літературної мови треба засвоїти й дотримуватися їх (О. Пономарів). 2. Умій слухати себе та інших з погляду нормативності. Будь вдячний тому, хто виправляє твої мовленнєві помилки. Свої ж зауваження, поради та рекомендації іншим роби тактовно, делікатно (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький). 4. Під час читання художньої літератури мову вивчаєш підсвідомо, без виконання вправ і вивчення правил (З журналу «Однокласник»). 5. Потрібно завжди мати під рукою мовні словники, у яких можна знайти відповідь на будь-яке запитання (Зі словника-довідника).

- ▶ Поясніть вислів «Дотримання літературних норм — не тільки ознака, а й обов'язок культурної людини».
- Які норми літературної мови порушуються, на вашу думку, найчастіше. Чим це пояснити?
- Назвіть відомі вам мовні сайти. Яке їхнє призначення? Наскільки часто ви до них звертаєтесь? Чому?
- Який ваш улюблений україномовний сайт? Чи дотримано на ньому норм літературної мови? Наскільки таке дотримання необхідне для Інтернету? Дізнайся якнайбільше про український лінгвістичний портал «Словники України» on-line. Які словники на ньому розміщені?

- Яким словником вам особисто зручніше користуватися: електронним чи «паперовим»? Свою відповідь обґрунтуйте.

ПОВТОРЕННЯ Й ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, ЙОГО СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ

10. Прочитайте висловлення. Чи є воно текстом? Поясніть, чому ви так вважаєте.

Який він, національний характер українця? Який його внутрішній світ, його душевна сутність?

Науковці відзначають такі риси українця, як волелюбність, гордість, зневага до дріб'язковості та нечесності. Українському національному характеру притаманні поетичність, душевність, висока духовність.

Краса природи нашого краю виробила в українця схильність до споглядальності та глибокодумності. На острові Хортиця є Думна скеля, з якої відкриваються мальовничі краєвиди. На цій скелі запорожці любили посидіти наодинці зі своїми думками.

Мандрівників приємно дивувала й дивує ввічливість українців, їхня повага до старших. З інших особливостей національного характеру слід відзначити оптимізм, гумор, любов до жартів і кепкувань. Українець охоче підсміюється й над самим собою, гумор не покидає його в найтяжчі хвилини, допомагає зберегти самовладання.

Які ще риси властиві нашим предкам, батькам, родичам? Які риси помічаємо в себе? Що візьмемо за взірєць, із чим змиримося, а що, можливо, слід підправити, від чого звільнитися?

За В. Супрунечком

- ▶ Значення терміна *національний характер* з'ясуйте за Словничком термінів. Як ви вважаєте, які риси національного характеру ви успадкували? Чи пишаєтеся ними? Можливо, щось хотіли б у собі виправити? Чому?
- Чи є синонімами виділені слова? Звіртеся із Тлумачним словничком.
- Що називається текстом? Назвіть його основні ознаки.

ТЕКСТ — це група речень, об'єднаних темою й головною думкою.

ТЕМА ТЕКСТУ — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться.

Тема тексту охоплює кілька **МІКРОТЕМ** (частин теми). Саме мікротеми ми визначаємо, складаючи план тексту. Кожний пункт простого плану — це чітко й стисло сформульована мікротема.

Мікротему розкривають кілька речень. Частина тексту, об'єднана мікротемою, здебільшого становить **АБЗАЦ ТЕКСТУ**.

ГОЛОВНА ДУМКА ТЕКСТУ — те, до чого він закликає, що схвалює чи заперечує, від чого застерігає, тобто висновок, який впливає зі сказаного або написаного. Зазвичай текст має **ЗАГОЛОВОК**, який виражає його тему або головну думку.

Текст має таку **БУДОВУ**:

- зачин (одне або кілька речень, які готують до сприйняття того, про що йтиметься далі);
- виклад, або основна частина тексту (розкриває тему тексту);
- кінцівка (підсумок або висновок із висловленого в тексті).

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ТЕКСТУ такі:

- пов'язаність речень за змістом (темою);
- наявність головної думки та її розвиток;
- зв'язок речень між собою за допомогою: *займенників; синонімів; повторів; спільнокореневих слів; сполучників.*

11. Визначте тему й головну думку тексту, поданого у попередній вправі. Доберіть до тексту два варіанти заголовка:

- 1) такий, що виражає тему тексту;
- 2) такий, що передає його головну думку.

Визначте в тексті зачин і кінцівку. Складіть і запишіть план тексту. Поясніть, що потрібно визначити під час складання плану.

12. Прочитайте. Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком. Доведіть, що висловлення є текстом.

Україна є **однонаціональною** державою з **багатоетнічним** складом населення.

Нашу країну неможливо уявити без росіян, білорусів, молдаван, кримських татар, євреїв, циган.

Українці в різних частинах України мають певні особливості, які виявляються в мові, одязі, житлі, звичаях, обрядах, фольклорі, декоративно-прикладному мистецтві. На основі цього виділяють **етнографічні** групи українського народу. Наддніпрянщина, Слобожанщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина — у кожного кутка України своє обличчя, свої відмінності, традиції та мовні особливості.

Та попри несхожість характерів мешканців різних місцевостей України та представників різних національностей народ завжди звертав і нині звертає увагу передовсім на те, наскільки людина щира й товариська, яка від неї користь іншим. Цьому можна знайти підтвердження в багатьох наукових працях.

Ніхто не ділить Батьківщини. Вона в усіх одна — Україна.

За В. Супруненьком

Укажіть зачин і кінцівку тексту.

- Що в сприйнятті кожної людини найважливіше особисто для вас? Складіть про це невеликий роздум (усно). Розпочніть його так: *Найважливішим у сприйнятті людини є для мене...*
- Чим для вас цікаві мешканці різних місцевостей України? Що цікавить вас у громадянах України — представниках різних національностей? Складіть про це розповідь (усно).

13. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте текст. Визначте, якими словами: займенниками, синонімами, повторами — пов'язані речення тексту? (Ці слова виділено).

Рідна, близька та зрозуміла кожному українцеві природа: ліс, річка, поле. Їх наші предки населяли невидимими надприродними істотами — духами.

Науковці стверджують, що давні українці вірили в духів-господарів та духів природи. Духи-господарі оберігали певні місця: пагорб, людську хату, шахту, покинуту домівку. Духи природи жили в лісах, річках, полях.

Іноді надприродні істоти могли показуватися людині в образах лісовика, водіяника, русалки. Вони творили і добро, і зло.

Олюднення природи увиразнює такі риси національного характеру українця: містицизм і поетичність.

З книжки «Українська міфологія»

- Лексичне значення слова *містицизм* з'ясуйте за Тлумачним словничком. Як ви вважаєте, чи властивий містицизм сучасним українцям? Свою думку доведіть.
- Визначте тему й головну думку тексту. Укажіть у тексті зачин і кінцівку.
- В Інтернеті з'явилися жартівливі повідомлення про те, що в комп'ютері живуть Банерник (від слова *банер*), Хомовик (від англійського слова *home* — домівка) і Хранитель, які створюють порожні папки та плутають файли. Складіть жартівливий текст «Капосні духи інформаційної доби». Попередньо обміркуйте тему та головну думку такого тексту. Подбайте, щоб у тексті були зачин і кінцівка.

14. Прочитайте. Визначте, якими словами (займенниками, синонімами, спільнокореновими словами та ін.) пов'язані між собою речення тексту (ці слова виділено).

Українському народові часто доводилося захищати свою землю від ворогів. Він долав їх сміливістю й силою. Мужністю й міццю наділені герої народних казок: богатир Котигорошко, козак Мамарига, Кирило Кожум'яка. Ці персонажі відважні, кмітливі й непоборні. Відвагою, а не хитрістю перемагали вони ворогів. Їхніми помічниками часто ставали виручені або викуплені з неволі люди чи звірі.

З підручника «Літературне читання»

- Хто з героїв прочитаних у дитинстві народних казок подобається вам найбільше? Назвіть його позитивні риси. Чи є в цього героя бодай одна негативна риса? Якщо є, то яка? Поясніть, чому народ не приховував недоліків своїх улюбленців.

Як ви вважаєте, чи слід дорослим читати казки? Свою думку обґрунтуйте.

15. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку.

Безумовно, українці наділені позитивними рисами характеру: волелюбністю, відкритістю, кмітливістю, щедрістю. Та є в їхніх характерах, на жаль, і негативне. Кажуть, українці легко гніваються, сердяться, ображаються, запалюються, підпадають під чужий вплив, легко вірять наклепам. Трапляється, швидко змінюють свої оцінки й погляди.

До того ж у декого з українців сильний інстинкт самопіднесення. Такому небагато треба, аби повірити у свій успіх. У праці він керується не розумом, а настроєм, тому сьогодні готовий гори вернути, а завтра — лінуватися. Цю рису відображає народне прислів'я: «Якось воно буде, бо так ще не було, аби якось воно не було».

За матеріалами Інтернету

- Як ви вважаєте, чи входить до переліку рис українця самокритичність? Якою мірою ця риса характеру властива особисто вам? Позитивною чи негативною ви її вважаєте? Чому?

- Складіть і запишіть текст (обсягом 5–6 речень) на тему «Чи хотів би я щось у собі змінити».

16. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте тему та головну думку тексту. Доберіть заголовок, упишіть його перед текстом.

Значний вплив на формуван..я нац..онального характеру українця здійснило географ..чне сер..довище.

Бе..межні ст..пи, м'які хвилі золотого колос..я, прозорість тихих річок, яскраве сонце під синім куполом неба — усе це породило в українця мрійливість, чуйність, щ..рість, с..рдечність, сентиментальність і глибоку емоційність.

Який сам україн..ць, така і його мова: м..лодійна, співуча, м'яка й ніжна.

Пр..рода пр..внесла у світосприйнят..я українця увагу й повагу до світу та всіх людей. Наслідком стала в..сока духовність українців та їхня спроможність до створення в..соких духовних цін..остей. Вне-ском українців у світову культуру стали українські ікони, український фольклор, українська наука й українське м..стецтво.

За О. Стражним

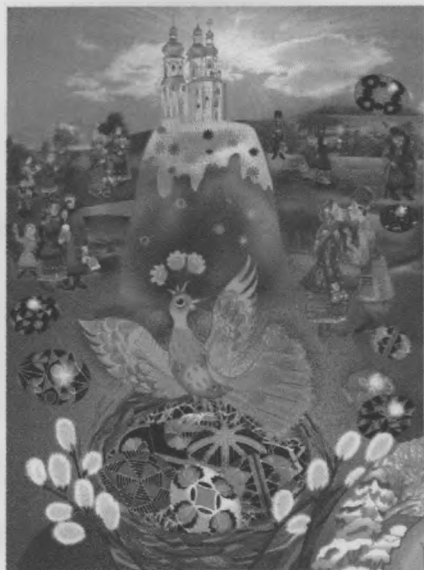
- Витлумачте лексичне значення виділених слів. Звіртеся зі Словником назв почуттів.

Поясніть вислів *духовні цінності*. Що, на вашу думку, до них належить? Звіртеся зі Словничком термінів.

Поясніть уживання розділових знаків у реченнях, ускладнених однорідними членами.

Позначте в словах вивчені орфограми.

Роздивіться репродукції картин сучасної української художниці Тетяни Зеленченко. Чи можна сказати, що вони передають сприйняття календарного року нашими предками? Чому? Якими зобразили б пори року ви? Розкажіть про це.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 1. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ

17. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Що «підказує» вам правильну інтонацію? Поясніть розділові знаки в кінці речень.

1. Осінь їде на коні. Не спіткнися, кінь багрянний! (*В. Сосюра*). 2. Чи бачив ти осінні луки? Чи добре їх запам'ятав? (*Д. Білоус*). 3. Листя з лип і беріз осипається (*Янка Купала*). 4. Ліс довкола аж горить! (*Н. Приходько*). 5. Як радісно дивитись у блакить! (*В. Сосюра*). 6. Я дихаю на повні груди. Ви серця чуєте биття? (*В. Малишко*).

- ▶ Які бувають речення за метою висловлювання? За інтонацією? Від чого залежить розділовий знак у кінці речення? Відповідь проілюструйте прикладами.
- Який розділ науки про мову вивчає будову словосполучень і речень?
- Який розділ науки про мову вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті?

18. Прочитайте речення, визначте в них однорідні члени. Які члени речення називаються однорідними?

1. Осінь ходить, яблука золотить (*М. Рильський*). 2. Берези і сосни шумлять у блакиті (*М. Луків*). 3. Ходить осінь золотиста, жовтокоса, багряниста (*Т. Корольова*). 4. Знов золоті листочки клена летять на землю і на мене (*А. Костецький*). 5. З лісу, з поля, з сивого болота тихо підкрадається зима (*В. Геращенко*). 6. В небі хмара пролітала, з теплим дощиком вітала (*П. Перебийніс*).

- ▶ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.
- Перше речення переписіть, підкресліть у ньому всі члени речення.
- У реченнях, ускладнених однорідними членами, поясніть розділові знаки. Звертеся з поданою після правила таблицею.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ — члени речення, які відповідають на одне й те ж питання, поставлене від одного й того ж слова в реченні.

Наприклад:

Яблука і груші падають на землю (*Олександр Олесь*). Осінь усміхається, зітхає (*Є. Гуцало*). Білий туман оповив річку, ліс і лан (*А. Камінчук*). Тече Дніпро безмежно, безкінечно (*П. Перебийніс*).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

КОМУ СТАВИМО, якщо однорідні члени			КОМУ НЕ СТАВИМО, якщо вони
НЕ поєднані сполучниками: <i>Осінній вітер одгуляв, затих (Л. Костенко).</i> <i>Люблю широкий, рідний, тихий степ (Л. Глібов).</i> <i>Чисто, щедро, шепітливо горнеться трава (Т. Майданович).</i>	поєднані протиставними сполучниками а, але, та: <i>Згадався свіжий, але ніжний ранок (М. Рильський).</i> Світить, та <i>не гріє сонце золоте (Я. Щоголів).</i>	поєднані повторюваними сполучниками і-і, та-та, то-то: <i>Дивуються і поле, і ріка (Н. Кир'ян).</i> <i>Зірка то пригасала, то розгорялася знову (Ю. Мушкетик).</i>	поєднані неповторюва- ними єднальними сполучниками і (й), та, або, чи: <i>Сади шумливі і духмяні холодна осінь роздягла (В. Сосюра).</i> <i>Ніжно й лагідно хиляться до нас знайомі кущі (С. Васильченко).</i> <i>І раптом у вікні жар- птиця з'являється чи мариться мені (І. Ткач).</i>

19. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть.

1. Кличе манить нас сонечком рідна земля (О. Довгон'ят). 2. Повільно й тихо сонце сходить (О. Луній). 3. Учуся в світі жити у квітів і пташок (М. Луків). 4. На схилах Дністра нас зустрінуть і трави і квіти (П. Шмigelський). 5. Вечірнє сонечко гай золотило Дніпро і поле золотом крило (Т. Шевченко). 6. Є в «Кобзарі» і про гайдамаків і про Підкову і про Гамалію (Б. Грінченко). 7. Слово всім давало то розвагу то пораду (Леся Українка).

- Визначте речення, що містить два ряди однорідних членів.
- Зробіть усний синтаксичний розбір першого речення.
- Визначте й підкресліть у словах орфограми, вивчені вами у попередніх класах.

20. Перепишіть козацькі прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. Підкресліть у реченнях однорідні члени.

1. У бою козак береже не життя, а ... 2. Козак бореться не силою, а ... 3. Обережний козак десь перескочить, а десь ... 4. Козак себе славить не слів пилюкою, а конем і ... 5. Козак сам не з'їсть, а коня ... 6. Війна людей їсть, а кров'ю ... 7. Козакові небагато треба: степу, хліба та ...

ДОВІДКА

Вміння, честь, запивати, перелізти, нагодувати, небо, шаблюка.

21. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них.

1. Урочиста хода осені відчувається всюди: на селі, у місті (В. Минко). 2. Вітер летить звідусіль: з поля, з луку, з лісу (І. Коваленко). 3. На річці, в лісі, на полі — усюди німо, тихо (П. Тичина). 4. Стежка, озеро, стіжок — усе у падолисті (В. Скомаровський).

Поясніть розділові знаки в реченнях із узагальнювальними словами при однорідних членах речення. Звертєся з таблицею.

ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ можуть бути УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА або СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ (УС)	
Дорожчі від золота слова : мир та спокій.	УС : _____ та _____.
Любов, вірність, дружба — ці почуття найцінніші.	_____, _____, _____ — УС .

22. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки узагальнювальні слова або словосполучення. Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова візьміть у рамку.

ЗРАЗОК

Праворуч і ліворуч ростуть деревця, дуби й берези (І. Сенченко).

1. Біля хати ростуть ...: мальви та жоржини (І. Складаний). 2. По ногах, по руках, по обличчю сікли височенні ...: курай, буркун, ковила, катран і чорнобиль (О. Ільченко). 3. І пісні, і приказки, і прислів'я — ... вражала багатством поезії, гумору, практичного розуму (І. Нечуй-Левицький).

ДОВІДКА

Народна творчість, квіти, трави.

- Складіть і запишіть речення, які відповідають поданим у таблиці схемам.
- Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.

і

Узагальнювальне слово може бути відділене від однорідних членів речення одним або кількома словами: Чому в природі все гарне: небо, вода, очерети? (Олесь Гончар). Усе навкруг сміється: луки, гай, річка (М. Познанська).

23. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Є лише три багатства у тебе здоров'я знання і душа (І. Коваленко).
 2. Щастя — це трикутник. У нім три боки віра надія любов (Б.-І. Анто-
 нич). 3. Щастю найбільше сприяють такі почуття доброзичливість щи-
 рість приязність до людей (А. Шопенгауер). 4. Кладу слова у душу най-
 повніші «братерство», «материнство», «мир», «люблю». Від слів таких
 мені стає ясніше (В. Женченко). 5. У тому слові було все злагода спокій
 надія (П. Загребельний). 6. Все докупи злилося в мені і надія і віра й люб-
 бов (Дніпрова Чайка).

- У кожному з речень підкресліть однорідні члени речення, узагальнювальне слово (словосполучення) виділіть рамкою.
- Укажіть речення, у яких узагальнювальне слово відділене від однорідних членів речення кількома словами.
- Витлумачте суть кожного з названих у реченнях почуттів. Звертеся зі Словнич-
 ком назв почуттів.
- У поета Миколи Луківа є такі рядки: «Все знайоме і рідне до болю в душі: і
 криниця в саду, і червона калина». Що рідне й особливо близьке вам?
 Висловіть свою думку одним реченням із узагальнювальним словом при
 однорідних членах.

24. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розді- лові знаки. Однорідні члени речення підкресліть.

Хр..стіянство визначило сім смертних гріхів. Ось їхні назви пиха
 жадібність заздрісність гнів лінощі хтївість і ненаситність. Вони
 прот..ставляються незначним людським вадам. Прямо ці гріхи в Біблії
 не названі. Проте вони легко виводяться зі змісту Святого письма та до-
 свіду багатьох людських поколінь.

А от сім чеснот у Біблії названо. Йдеться про см..рення м..лосердя
 співчуття лаг..дність доброчесність стриманість і т..рпіння.

З календаря

- Які з названих у реченнях чеснот породжені певними людськими почуттями?
 Звертеся зі Словничком назв почуттів.
- Складіть і запишіть речення про людські чесноти, які відповідали б таким
 схемам:

1. _____ ===== - - - - -, - - - - -, - - - - -.

2. ~~~~~, ~~~~~, ~~~~~ _____ =====.

3. _____ ===== - - - - -; - - - - -, - - - - -.

25. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте звертання. Яка роль звертань у мовленні? Чи є вони членами речення?

1. Люба осене, ти прийшла! (*І. Коваленко*). 2. Ти не дихай, осене, здаля сніговою хмарою на мене (*П. Перебийніс*). 3. Ти впізнав мене, лісе! (*Я. Камінецький*). 4. Так шуміть же, гаї неозорі (*В. Сосюра*). 5. Не сам, дощику, ходи, інших дощиків веди! (*О. Орач*). 6. Земле! Як тепло нам із тобою! (*Г. Манів*). 7. У радості, у горі йду, криниченько, до тебе! (*П. Перебийніс*).

- ▶ Визначте звертання непоширені та поширені.
- Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями.
- Які зі звертань є риторичними? Свою думку доведіть. Значення терміна *риторичне звертання* з'ясуйте за Словничком термінів.
- Визначте вжиті в реченнях назви почуттів. Витлумачте суть цих почуттів.
- Напишіть лист осені. Розкажіть у листі, які почуття викликає у вас ця пора року.

26. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Земле барвінкова дай мені здоров'я! (*П. Перебийніс*). 2. Любов до тебе Україно найкращий в світі оберіг (*В. Черепков*). 3. Не крийсь туманом найрідніше небо (*Т. Масенко*). 4. Розступіться горе та біда дайте щастю й радості дорогу (*М. Лукив*). 5. В комп'ютер не закласти доброти. Це все набуток древній твій людино! (*Л. Забашта*).

- ▶ Прочитайте записані речення, правильно їх інтонуючи. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- Визначте звертання непоширені й поширені.
- У першому реченні підкресліть усі члени речення. Чи є членом речення звертання?
- Які звертання ви вживаєте у спілкуванні зі знайомою людиною? Із незнайомою?
- Визначте й підкресліть у словах вивчені орфограми. Який розділ науки про мову вивчає правопис слів?

27. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Де ти мій (козак)? Чуєш вітер плаче? (*Т. Буркацька*). 2. Терпи (хлопець) козаком будеш а з козака в отамани попадеш (*Народна творчість*). 3. Не зупиняйся (друг) в хуртовині (*П. Воронько*). 4. Хворіти (парубок) доволі (*М. Стельмах*). 5. Стережися польовий (птах) блискучих котячих очей! (*Панас Мирний*). 6. Доки лежатимеш (лінивець)? Приглянься до мурашки її звичаїв і будь розумним! (*З Біблії*).

- ▶ У яких словах при творенні відмінкових форм відбулося чергування звуків? Назвіть ці звуки. Який розділ науки про мову вивчає звуки мови та мовлення?
- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання розділових знаків.

- Складіть і запишіть речення, які відповідали б таким схемам:

1. ЗВ! _____ 2. _____, ЗВ. 3. _____, ЗВ, _____

- 28. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Перебудуйте речення так, щоб підмети стали звертаннями. Утворені речення запишіть.**

ЗРАЗОК

*Зацвіла в долині червона калина (П. Шевченко). –
Зацвіти в долині, червона калино!*

1. Росла в гаю конвалія під дубом високим (Лєся Українка). 2. Чорнобривці чорноброві квітнуть в тиші вечоровій (В. Кравчук). 3. До мене з поля і лісів приходять в гості нові квіти (І. Коваленко). 4. Вітер із листя у парку виклав гарну мозаїку (О. Дяк).

- У записаних реченнях укажіть звертання непоширені й поширені.
Якими за метою висловлювання є записані вами речення?
Якими частинами мови виражено звертання? У формі якого відмінка їх ужито?
Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Який розділ науки про мову вивчає лексичне значення слів та особливості їхнього вживання?

**ВСТАВНІ СЛОВА (СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ)
МОЖУТЬ ВИРАЖАТИ АБО ВКАЗУВАТИ НА:**

ДОСТОВІРНІСТЬ ПОВІДОМЛЕННЯ, УПЕВНЕНІСТЬ	звичайно, справді, безперечно, дійсно, без сумніву, безумовно, певна річ
НЕВПЕВНЕНІСТЬ, МОЖЛИВІСТЬ, ЙМОВІРНІСТЬ	може, мабуть, певно, можливо, здається, очевидно
ДЖЕРЕЛО ПОВІДОМЛЕННЯ	на думку ..., за свідченням ..., як відомо, як зазначено ..., кажуть, по-моєму
ЕМОЦІЙНУ ОЦІНКУ ПОВІДОМЛЮВАНОГО	на щастя, на жаль, на диво, на сором, на лихо, дивна річ, як на гріх
ЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ВИДІЛЕННЯ ОСНОВНОГО В ПОВІДОМЛЕННІ	по-перше, по-друге, отже, зрештою, нарешті, до речі, виявляється, навпаки, проте, однак
УВІЧЛИВІСТЬ	будь ласка, вибачте, прошу вас, даруйте, дозвольте
ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ	уявіть собі, зрозумійте, зверніть увагу, вірите, власне, між нами кажучи

- 29. Прочитайте речення. Визначте вставні слова. Чому такі слова називають вставними?**

1. Людина, може, й не безсмертна, але безмежна (П. Загребельний).
2. На жаль, помирають герої, на щастя, ще є патріоти (А. Камінчук).
3. Добро і зло. На їх межі не раз здригався світ, звичайно (В. Черепков).
4. Майбутнє, зрештою, залежатиме від рівня духовності людини (Олесь Гончар).
5. Будь ласка, будь сильним і мужнім! (О. Слоньовська).

- Визначте значення кожного вставного слова. Звертєся з таблицею (с. 22).
- Яка роль вставних слів у мовленні? Чи є ці слова членами речення?

30. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Мабуть півсвіту я уже об'їхав (*І. Коваленко*). 2. Заблудилися напевно в цьому лісі ми з тобою (*О. Слоньовська*). 3. Невже це ви? Даруйте не чекав (*М. Луків*). 4. Ви може маєте яку яснішу путь? (*Леся Українка*). 5. Нам з тобою видно по дорозі (*Л. Костенко*). 6. Бува тікаєш сам від себе (*М. Ільницький*). 7. Брів собі вітрам наперекір інколи можливо манівцями (*Р. Мазій*). 8. І я був неправий звичайно (*О. Довженко*). 9. На його думку ситуація набувала загрозливого характеру (*Ю. Бедзик*). 10. Я мрію про завтрашнє отже існую (*О. Лупій*).

- Що виражає кожне зі вставних слів?
- У останньому реченні підкресліть усі члени речення.

31. Прочитайте вірш Івана Коваленка, дотримуючи правильної інтонації. Визначте в тексті вставні слова.

У мене зразу ж біля хати
Росте старий, кремезний в'яз,
Розкинув віти, дивні шати,
У землю коренем зав'яз.

Той в'яз шумить... Зелене листя
Про щось розказує мені,
Старому в'язу, мабуть, сниться
Далека юність навесні...

І я гадаю: хтось весною
Його, напевно, посадив,
Хтось поливав його водою,
Оберігав і городив?

Він вже помер... Його немає,
Лиш в дереві лишився жить,
А в'яз росте, і сонце сяє,
І листя з вітром гомонить.

Зроблю я радість для старого,
І рід його я збережу:
Я тут близьенько біля нього
Малого в'яза посаджу.

Звичайно, він розкине віти,
Великим стане і міцним,
Хтось, певно, буде теж сидіти
І буде мріяти під ним.

І листя, свіже і зелене,
Над ним тихенько зашумить,
І він подумає про мене
Нехай одну коротку мить,

І зрозуміє, що рікою
У безвість весни наші йдуть,
Він зрозуміє!.. А весною
І сам посадить в'яза тут.

- Визначте тему й головну думку вірша.
- Що уособлюють у фольклорі дерева: дуб, граб, в'яз? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте вставні слова: *мабуть, певно, очевидно, без сумніву*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Деякі слова можуть виконувати роль і вставних слів, і членів речення. У таких випадках треба бути особливо уважним у вживанні розділових знаків.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Все навколо казкою <u>здається</u> (Б. Остапенко).	Здається , це було зі мною вчора (В. Сосюра).
Хай життя буде схоже на диво! Хай живеться цікаво й щасливо! (З привітання).	На диво , слова красиві не завжди правдиві (Народна творчість).

ПІДКАЗКА

Вставні слова не є членами речення, тому вилучення їх із речення не призводить до руйнування його граматичної будови, хоча зі змістового боку речення втрачає відтінки значення, яких їм надають такі слова (упевненість, невпевненість у повідомлюваному, емоційна оцінка повідомлюваного та ін.).

32. Прочитайте. Перепишіть лише речення, ускладнені вставними словами. Розставте в них розділові знаки.

1. Може зламатися тіло, але ніколи — дух (О. Стефанович). 2. Може прийде звістка радісна мені (А. Малишко). 3. Кажуть люди, що судьба така мені (А. Малишко). 4. Кажуть пізнаються у житті люди за дрібницями і вчинками (Д. Луценко). 5. Буває словом обізвешся і клопоту потім не оберешся (П. Усенко). 6. Таке буває на землі з людиною нечасто (П. Перебийніс).

Поясніть, як ви розрізняєте вставні слова та однозвучні з ними члени речення.

Складіть і запишіть речення, у яких слова *на думку* та *гадаю* вживалися б як:

- 1) вставні слова;
- 2) члени речення.

33. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Україно під небом твоїм калинові пливуть острови (А. Демиденко). 2. Напевно стоїть біля рідного ґанку червона калина (С. Бразник). 3. Ти стоїш на узбіччі дороги калино (Є. Гуцало). 4. Уже кущі калини зодягли мабуть в дівчат позичені корали (Є. Гуцало). 5. Справді в цім домі ще стільки тепла! Осене може пізніше б зайшла? (Л. Скирда). 6. Мій друже я красу люблю! (М. Вороний). 7. Краса можливо нас таки врятує (М. Руденко).

Уживаючи звертання та вставні слова, напишіть лист одному з таких адресатів: близькому родичу; найкращому другу; відомому журналістові, співаку або кіноактору.

34. Прочитайте вірш Сергія Рачинця, визначте в його тексті звертання та вставні слова. Замисліться: звук якого інструмента втішає вашу душу? Складіть про це висловлення (6–7 речень), уживаючи звертання та вставні слова.

Змайстрував сопілочку дідусь.
Кажуть, в нього руки — золоті.
І тепер я грати на ній вчусь —
Буду музикантом у житті.

Кожна нотка: до-ре-мі-фа-соль, —
Чарівними звуками бринить.
Грай, моя сопілочко! Дозволь
душу звеселити хоч на мить.

А твоя калинова душа,
певно, ще приглядеться комусь...
Грай, сопілко! Кожного — втішай.
Змайстрував сопілочку дідусь.

- ▶ Що калинова сопілка уособлює в народних казках? Чому народна фантазія сопілку поєднала з калиною? У відповіді вживайте вставні слова.
- 📖 Який дідусів чи бабусин подарунок є для вас найдорожчим? Розкажіть про це.
- Чого ви навчаєтесь у своїх старших родичів? За що найбільше їх шануєте?

**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ГОВОРІННЯ**

**СКЛАДАННЯ
ДІАЛОГІВ**

Діалог, який доповнює прочитаний текст

35. Прочитайте. Визначте речення, ускладнені однорідними членами, звертаннями та вставними словами.

Який кущ наймиліший українцеві? Звичайно, калина! Про яку рослину складено найбільше пісень? Звісно, про калину! Квітне калинове диво в казках, легендах, прислів'ях і приказках.

Звідки ти взялася, калино? Чому до тебе, скромний кущику, українці ставляться з такою повагою?

Кажуть, напали якось на нашу землю вороги. Схоплена ними дівчина вирвалася й побігла. Розірвалося її червоне намисто, розсипалися по

землі яскраві намистинки. Через деякий час повиростали з них калинові кущі.

Калина — спогад про рідну домівку, про матінку, її турботу й пестливі руки. Калина символізує дівочу красу, вірність і любов. А ще калина уособлює силу та безсмертя. «А ми тую червону калину підіймемо, а ми нашу славу Україну розвеселимо!» — співають українці.

За В. Супруненьком

- Усно передайте зміст тексту в формі діалогу між двома школярами. Один із них розпитує, чим пояснюється прихильність народу до калини, другий розповідає те, що почув від старших родичів, та прочитав. Уживайте речення, укладнені однорідними членами, звертаннями та вставними словами.

Діалог, який відбувається відповідно до ситуації спілкування

- 36. Складіть і розіграйте діалог між самотньою бабусею та її сусідкою-семикласницею, котра прийшла дізнатися, якої допомоги потребує старенька. У репліках уживайте деякі з поданих в рамці звертань і вставних слів. Не забувайте про етикетні формули (слова ввічливості).**

Звертання: Олено Петрівно, бабусю, шановна сусідко,
Галю, дитинко, сусідонько...

Вставні слова: може, мабуть, певно, звичайно, на мою думку,
безумовно, очевидно, по-перше, по-друге...

Етикетні формули: будь ласка, прошу, будьте люб'язні,
дякую, вибачте, перепрошую...

- 37. Складіть і розіграйте діалог між відомим спортсменом, котрий приїхав до школи, яку він закінчив років з десять тому, та семикласником. Мета гостя — дізнатися, чи працюють ще в школі вчителі, які його навчали, і як ведеться сучасним учням. У репліках уживайте подані в рамці або самостійно дібрані звертання та вставні слова. Не забувайте про етикетні формули.**

Звертання: хлопче, друже, парубче, любий школярику,
пане, добродію...

Вставні слова (сполучення слів): здається, між іншим,
кажуть, коротко кажучи, на жаль, відома річ, немає сумніву...

38. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Які з речень прості, які — складні? Як ви це визначили? Звертеся з таблицею.

1. Душа душу чує, а серце серцю вість подає. 2. Щире серце в дорозі не спіткнеться. 3. Куди серце лежить, туди й око біжить. 4. Щирому серцю дорога відкрита. 5. Якщо прийшла думка до серця, то з вуст зірветься слово. 6. Щире слово, добре діло душу й серце обігріло. 7. Нещира душа не варта й гроша. 8. Якщо пісня в тебе іскриста, то й душа твоя чиста (Народна творчість).

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ	
ПРОСТІ	СКЛАДНІ
Мають одну граматичну основу:	Мають дві або більше граматичних основи:
Щире вітання дорожче за частування.	Як ти вітаєш, так і тебе люди вітатимуть.

Складне речення має дві або більше частин, які за своєю будовою є простими реченнями.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Усі частини незалежні
одна від одної
за змістом:

Від працювитої людини сад залишиться, ледар лишить після себе пустир.

Має головну частину й залежну
(або кілька залежних).

Від головної частини до залежної
можна поставити питання:

Не дасть сад урожаю, (коли?) коли ти не подбаєш.

39. Перепишіть речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи. Укажіть речення прості та складні.

1. Кожний птах летить до свого гнізда (Народна творчість).
2. У рідному краї і серце співає, у рідному краї небо безкрає (М. Бакал).
3. Ласкава, щедра і привітна лежить навкіл твоя земля (Л. Компанієць).
4. Горить мені вікно у рідній стороні, щоб я не заблукав між вікнами чужими (А. Кичинський). 5. І земля у ріднім краї найрідніша, найтепліша (М. Сингаївський). 6. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (П. Осадчук).

Яке складне речення містить частини, що є незалежними? Які складні речення містять головну частину й залежну?

Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

40. Роздівіться таблицю. Перепишіть подані після неї речення, підкресліть у них граматичні основи.

КОМУ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ СТАВИМО:	
Якщо частини складного речення поєднані без сполучників	<i>Слово людину рятуює, слово ж її нищить.</i>
Якщо частини складного речення поєднані сполучниками <i>і, та, а, але, проте, однак, що, щоб, бо, коли, поки, бо, тому що, як, якщо, якби, тому що та ін.</i>	а <i>Шабля рани́ть голову, а сло́во ціли́ть у ду́шу.</i>

1. Золото й срібло не старіють, батько й мати безцінні. 2. Мудра дитина тішить своїх батьків, а ледар їх засмучує. 3. Ти подбай, щоб батько й мати раділи за тебе, а твої вихователі з любов'ю дивилися на тебе. 4. Коли ти відкинеш лукавство і неправду від себе, усі дороги рівно вестимуть тебе вперед (З Біблії).

- Визначте складне речення, частини якого поєднані без сполучника.
- Назвіть сполучники, якими поєднано частини складних речень.
- Складіть і запишіть речення за такими схемами:

- , але

.

, щоб

!
- , тому що

.

,

?

41. З кожної пари простих речень утворіть складне, використавши для поєднання частин сполучники або сполучні слова.

- З моря води не виливають. З пісні слів не викидають.
- Найдорощча для мене пісня — колискова. З нею мене мати колисала.
- Чую рідну я чарівну пісню. Серце голосно в грудях б'ється.

- Накресліть схеми утворених речень.

42. Прочитайте речення мовчки, визначте в кожному пряму мову та слова автора. Прочитайте речення вголос у такій послідовності: 1) речення, у яких пряма мова стоїть після слів автора; 2) речення з прямою мовою перед словами автора.

- Ми всі уклінно просимо: «Заходь у гості, осенє!» (За І. Кульською).
- «Ось уже й осінь!» — сказав Богдан (М. Стельмах).
- Знімаю трубку і питаю у лелеки: «Скажи, чи ще до осені далеко?» (Н. Кир'ян).
- «Мамо, чи кожна пташина у вирій на зиму літає?» — в неньки спитала дитина (Леся Українка).
- «Ось я йду!» — обізвалась зима (Леся Українка).

- Поясніть у реченнях із прямою мовою розділові знаки. Звертайтеся з таблицею.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ	
А: «П».	Віти листям шелестять: «Раді сонце ми вітатъ» (М. Демидов).
А: «П! (?)»	Пожовклий лист шепнув: «Забудь про все!» (В. Сосюра). Стою і думаю: «Навіщо втрачає літні чари сад?» (Д. Луценко).
«П», — а.	«Іди і вертайся, будь ласка» , — шуміла мені трава (В. Підпалій).
«П! (?)» — а.	«Дай мені квітку з поля!» — я попросила в землі (М. Чумарна). «Хто ти?» — пита вербова гілка (М. Процик).

43. Визначте в кожному з речень пряму мову та слова автора. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Шепочу устами любові Матусю скажи мені слово (П. Перебийніс).
2. Стоїть гора високая раптом заспівала мама (Зірка Мензатюк).
3. Від мами любої в дитинстві почув я вперше ці слова Реве та стогне Дніпр широкий сердитий вітер завива (За В. Шкодою).
4. Сідай біля мене синку каже батько (П. Куліш).
5. Як гарно в світі говорить сам до себе дід (М. Стельмах).
6. Хто ви прапрадіди гукаю (П. Перебийніс).
7. Я приходжу в гості до старезного дерева і розмовляю з ним Доброго вечора прадіду Як ваше здоров'ячко (Д. Чередниченко).

- ▲ Поміркуйте: чому речення з прямою мовою не можуть бути простими?
- Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть розділові знаки при звертанні.

44. Прочитайте текст за особами. Чи згодні ви з думкою, що діалог є різновидом прямої мови? Свою відповідь обґрунтуйте.

Жив у лісі Соловей. Коли птах співав, усе живе завмирало від захоплення. А співав він про весну, кохання, радість і тривогу.

Та ось у лісі з'явилася чорна Ворона. Вона прилетіла з чужого краю і зовсім не розуміла мови тутешніх птахів. Невдовзі відбувся концерт пернатої гості. Вона репетувала на весь ліс, махала крилами і так вихвилювала хвостом, що гілка тряслася разом зі співачкою.

Птахи захоплено хвалили Ворону.

— Це зірка лісової естради! **Темпераментна, оригінальна!**

— Хіба можна порівняти її із солодкоголосим Солов'єм?

— Ще б пак, адже це залітна співачка! Правда, ми не розуміємо її слів, але ж нині модне все незрозуміле!

Після цього птахи розкритикували Солов'я, оголосивши його спів солодкавим і примітивним.

Соловей образився, розгубився і пішов на пенсію. Він не відчував ревностів, його охопив розпач. Птах донині ховається в тіні гілок. Птахи не мають до нього співчуття, вони втратили до нього цікавість.

Нахабна й самовпевнена Ворона стала уславленою співачкою. Подейкують, що вона стала лауреатом премії імені Солов'я.

Т. Братченко

- ▶ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словником.
- Про що цей текст? Розкрийте алегорію образів.
- Назвіть ужиті в тексті слова — назви почуттів. Витлумачте суть цих почуттів. Звіртеся зі Словником назв почуттів.

45. Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її бабусею, яка хоче подарувати дівчинці на день народження ноутбук. Перші п'ять реплік діалогу складіть і запишіть відповідно до поданих у таблиці схем.

A:	Маленький хлопчик запитує в бабусі:
— P.(?!)	— Коли ти була маленька, в тебе айфон був?
— P., — a.	— Ні, онучку, на жаль, не було, — відказує бабуся.
— P? — a.	— А айпад чи мобільний телефон? — допитується малий.
— P! — a.	— І айпада, і мобільного телефону не було! — відповідає бабуся.
A:	Подумавши, хлопчик питає:
— P.(?!)	— Бабусю, а ти динозаврів бачила?

46. Перепишіть діалоги, поділяючи їх на репліки й розставляючи розділові знаки.

1. Каже верба вербі Чом ти вербо в журбі? Каже вербі верба Хіба це вербо журба? (А. Камінчук). 2. Добри вечір дівчино Що ти несеш спитав парубок у дівчини яка йшла з відрами на коромислі А хіба не бачиш Моркву сказала сміливо дівчина. А де ж ти набрала тієї моркви В криниці нарвала сказала дівчина й засміялася так неначе соловейко защебетав (І. Нечуй-Левицький).

- ▶ Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.
  - Що поширеніше в усному мовленні: монолог чи діалог? А в писемному? Чим це пояснити?
  - Яка форма спілкування (діалог чи монолог) для вас легша? Поясніть чому.
- Розкрийте зміст вислову поетеси Світлани Йовенко «Понад усе ціную діалог: рух думки й вуст».

47. Прочитайте за особами вірш А. Костецького, написаний у формі діалога. Ким є, на вашу думку, співрозмовники?

Дерево

- Нащо у дерева стільки гілок?
- Це — щоб гойдати веселих пташок, щоб перехожому затінок дати чи од дощу у негоду сховати.
- Ну, а навіщо такий стовбурище?
- Щоб підійматися вище і вище в небо, туди, де птахи та блакить, де золотаво сонце горить.
- Нащо ж тоді довжелезне коріння?
- Щоб вітровіям злим не коритись і пам'ятати: лиш той не змалів, хто не полишив своєї землі.

- Що уособлює у вірші земля?
- У чому сила зображеного в поезії дерева? Визначте головну думку вірша. Чому дерево тягнеться у височинь, до сонця?
- Чи може зображене у вірші дерево бути прикладом для людини? Якщо так, то в чому?
- Чому для висловлення своїх думок поет обрав діалогічну форму? Чому не вказано, між ким відбувається розмова?
- Складіть висловлення у формі діалогу між двома птахами: перелітним і таким, що залишається на зиму в Україні. Складений діалог запишіть. Інформацію про таких птахів зберіть у мережі Інтернет.

48. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Я пр..вітаюсь Добрий ранок (Г. Чубач). 2. Згадались Івану матер..ні слова Д..вись щоб тебе не згубили м'якість і гордість (М. Стельмах). 3. Я тобі і небо сину пр..хилила б каже мати (М. Познанська). 4. Нам часом кажуть Зважте кож..н крок аби не наробити пом..лок (Р. Третяков). 5. Одні к..даються ліворуч інші праворуч. А я люблю с..редину сказав Черв'як і виз..рнув із яблука (Ю. Береза). 6. Коли ти вранці прок..даєшся сп..тай себе Що я маю сьогодні зробити Коли увеч..рі зас..наєш подумай Що я сьогодні зробив (Піфагор).

- Позначте у словах вивчені орфограми.

**ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО
ПРО ТИПИ ТА СТИЛІ
МОВЛЕННЯ.
УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ
ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ
НАУКОВОГО СТИЛЮ**

**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ**

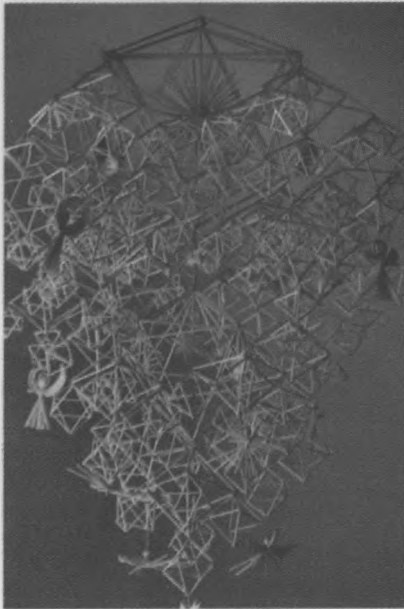
- 49. Роздивіться схему. Визначте, до якого типу мовлення належить кожне з поданих після неї висловлювань.**

I. Всесвітня павутина (англ. World Wide Web, скорочено: www) — найбільше багатомовне сховище інформації в електронному вигляді. Підвищує ефективність роботи в різних видах діяльності, тому що відкриває людині нові обрії пізнання. Є найпопулярнішою службою-мережею в Інтернеті, через те що дозволяє одержувати доступ до інформації незалежно від місця перебування користувача.

З Вікіпедії

Різдвяна прикраса-«павук»

II. Чи знаєте ви, що світ заснувався на Різдво? Про це йдеться в старовинних легендах. Спочатку народилося сонце, з вершечка світового дерева воно почало ткати... золоту павутину! Більше того, в деяких народних колядках заслуга створення світу приписується павукові! Він снує нитки-промінці, потім насичує їх барвами та звуками, після чого наповнює духом.

Підтвердженням такого вірування є різдвяні прикраси-«павуки». Спочатку із соломи виготовляють дванадцять смужок-гірлянд. Потім соломинки в гірляндах перемежують барвистими смужками паперу. Врешті-решт готових «павуків» кріплять до стелі.

З довідника

III. Павук мав довгі, гнуті, як дужки, ноги, велике кругле черевце і малесеньку голівку. Тулуб павука був волохатий й сірий. Волохань мав восьмеро очей, і всі вони зирили в різні боки.

За Григором Тютюнником

- Поясніть, як практично розрізнити висловлення різних типів мовлення.
- Як опис предмета відрізнити від його оцінки?

ПІДКАЗКА

Описати мовець може те, що він бачить, чує, відчуває на дотик: *Солом'яна прикраса — «павучок» золотавого кольору, має форму ромба, обплетена кольоровими нитками, дуже легка, майже невагома.*

Оцінка предмета (явища) стосується думки мовця про те, що він бачить, чує, відчуває: *«Павучок» потішний, доладний і невимовно гарний.*

- Розкрийте значення фразеологізму *обплести павутиною*.
- Складіть два речення зі словом *павутина*, уживаючи його в прямому та переносному значеннях.

50. Роздивіться таблицю. Визначте стиль кожного з поданих висловлень.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ		
НАЗВА СТИЛЮ	ДЕ ВИКОРИСТОВУЮТЬ	ВИДИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ
РОЗМОВНИЙ	у колі близьких людей, за неофіційних обставин	<i>розмова на побутову тему, лист до близької людини</i>
НАУКОВИЙ	у науці, техніці, освіті	<i>наукова доповідь, наукова стаття, лекція, підручник</i>
ХУДОЖНІЙ	у художній літературі	<i>оповідання, повість, роман, п'єса, вірш, поема</i>
ДІЛОВИЙ	у стосунках між державами (дипломатії), юриспруденції (судочинстві), службових стосунках, ділових паперах	<i>закон, постанова, наказ, розписка, оголошення, заява, звіт</i>
ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ	у суспільному житті	<i>промова, виступ на мітингу, звернення, газетна стаття про життя суспільства, нарис</i>

I. НАКАЗУЮ:

1. Внести в план роботи школи питання активного використання на уроках наявної бази комп'ютерних класів та можливостей мережі Інтернет.

2. Учителям активно запроваджувати в систему роботи інноваційні елементи організації навчального процесу, які базуються на використанні ІКТ.

З наказу

II. — Добридень, це служба підтримки користувачів? У мене тут комп'ютер не вмикається!

- А кнопку на системному блоці натиснули?
- Натиснула.
- А штепсель у розетку вставлений?
- Зараз візьму ліхтарик і гляну.
- А ліхтарик навіщо?
- Так світло ж у нас відімкнули...

З телефонної розмови

Визначте стиль висловлень, поданих у попередній вправі.

51. Прочитайте текст. Чи можна уявити його видруктованим у художній книжці? Чому?

Поряд із такими формами існування національної мови, як літературна мова і діалекти, мова фольклору характеризується ознакою наддіалектності, що наближає її до літературної мови. Наддіалектність найвиразніше виявляється в мові народної пісні, менше — казки, найвідчутніший вплив діалектів в оповідних жанрах.

Мова фольклору — предмет вивчення **лінгвофольклористики**. Підхід до мови фольклору як до специфічно організованих виражальних засобів зумовлює віднесення її до системи функціональних стилів літературної мови або до різновидів художнього стилю.

З енциклопедії «Українська мова»

- ▶ Витлумачте значення терміна *фольклор*. Які фольклорні твори ви вивчали на уроках літератури?
- Витлумачте значення виділених у тексті термінів, звертеся зі Словничком термінів. Ознакою якого стилю мовлення є вживання термінів?
- Визначте стиль тексту. Називаючи стильові ознаки, спирайтеся на таблицю.

НАУКОВИЙ СТИЛЬ	
Призначення (функція)	Повідомлення знань, пояснення, аналіз явищ
Сфера вживання	Наука, техніка, освіта, виробництво
Основні види (жанри) висловлень	Наукова доповідь, лекція, наукова стаття, науковий звіт, реферат, рецензія, підручник, навчальний посібник
Загальні ознаки	Узагальненість (відстороненість від несуттєвого), логічність, конкретність, точність, однозначність, аргументованість, фактографічність (називання конкретних імен, дат, цифр, фактів), послідовність викладу
Мовні ознаки	Уживання слів у прямому значенні, використання термінів (слів або словосполучень, що означають чітко окреслене спеціальне поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя), слів з абстрактним значенням, слів іншомовного походження; переважання іменників над дієсловами; використання складних речень

52. Прочитайте текст, з'ясуйте його стиль. Свою думку доведіть, скориставшись таблицею, поданою на попередній сторінці.

Світове древо

В українців образ світового дерева зафіксований в орнаментальних зображеннях на вишитих і тканих рушниках, килимах, витинанках, писанках, скринях, посуді та оздобленні одягу. Світове древо фігурує в легендах і казках.

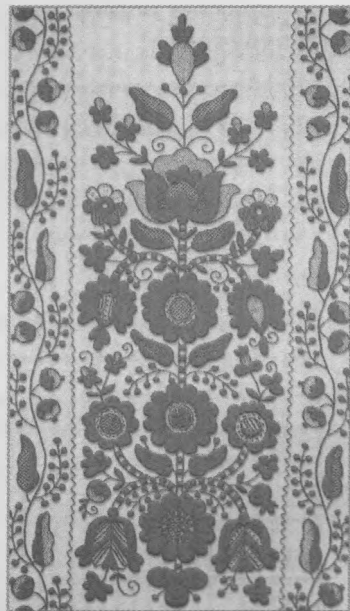
Світове древо — це своєрідна модель Всесвіту, де для кожної істоти, предмета чи явища є місце.

У вертикальній площині древо ділиться на три частини: нижню — коріння (підземний світ), середню — стовбур (земний світ) та верхню — крону (небесний світ). До кожної з цих частин «приписані» певні істоти. Внизу, біля коріння, мешкають змії, жаби, риби, водоплавні птахи та тварини, бо низ дерева символізує не лише підземний світ, а й воду. У середній частині, на землі, розташовуються великі тварини: тури, білі, коні, ведмеді, вовки. Це також і світ людей. У верхов'ї світового дерева селяться птахи і бджоли, тут же містяться небесні світила.

По горизонталі світове древо і простір довкола нього поділяється на чотири частини, які виражають уявлення про час. Йдеться про час доби: ранок, день, вечір і ніч, а також про пори року: весну, літо, осінь і зиму. Поділ на чотири частини уособлює й простір. Йдеться про схід, південь, захід, північ.

Світове древо також символізує Богиню Матір. Природа, мати всього живого, і є древом життя. Тому на вишивках, ткацтві, писанках Богиню зображували з високо піднятими руками, її постать нагадує дерево з пишною кроною.

Древо життя — це й древо роду. Найпоширеніша схема зображення древа роду — стовбур з трьома гілочками. Такі родовідні дерева вишивали червоними нитками по білому полотну. Рушники з такою вишивкою називали рушниками долі, їх розміщували як обереги над образами, вікнами, портретами родичів.

Древо життя
на українському
рушнику

За Я. Музиченко

- Визначте тему та головну думку тексту.
- З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.
- Як ви розумієте вислів *модель Всесвіту*. Лексичне значення слова *модель* з'ясуйте за Тлумачним словником.
- Чи є терміном словосполучення світове дерево? Свою думку доведіть.
- Доберіть синоніми до слів *зафіксувати*, *фігурувати*, *символізувати*. Чи доцільне вживання цих слів у текстах художнього стилю? Чому?

53. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Ще раз уважно перечитайте поданий у попередній вправі текст. Доповнюючи одне одного, дайте відповіді на такі запитання:

1. Моделлю чого є світове дерево?
2. На які три частини поділяється дерево у вертикальній площині?
3. Які істоти мешкають біля кожної з частин дерева?
4. Що уособлює поділ дерева на чотири частини по горизонталі?
5. Що ще, крім часу, уособлює поділ дерева і простору довкола нього на чотири частини?

Роздивіться зображення дерева на обкладинці підручника. Чи можна назвати його світовим? Відповідь обґрунтуйте.

54. За поданими вище запитаннями усно перекажіть уривок тексту, який відповідає заголовку «Світове дерево як модель Всесвіту».

§ 2. ЧАСТИНИ МОВИ

55. Подані словосполучення запишіть у такій послідовності:

а) іменник + прикметник;	в) дієслово + іменник;
б) іменник + іменник;	г) дієслово + прислівник.

Цікава книжка; читати зацікавлено; герой оповідання; переказували на уроці; обговорювати з цікавістю; говорила натхненно; високі оцінки; влучні характеристики; значна користь; очікували продовження; екранізація твору; яскраві враження; значний вплив; чудові спогади.

- Із трьома словосполученнями складіть речення (усно).
- Який розділ науки про мову вивчає словосполучення й речення, а який — частини мови?

і

Слово вивчають різні розділи науки про мову.

Якщо **ЛЕКСИКОЛОГІЯ** досліджує лексичне значення, походження й уживання слів, **СЛОВОТВІР** — способи їхнього творення, **ОРФОГРАФІЯ** — правила написання слів, **СИНТАКСИС** вивчає слова як будівельний матеріал для словосполучень і речень, то слова як частини мови вивчає розділ науки про мову — **МОРФОЛОГІЯ**.

ЧАСТИНИ МОВИ

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК
(хто? що?)
дівчинка,
словник

ПРИКМЕТНИК
(який? чий?)
розумний,
сестрин

ЗАЙМЕННИК
я, себе, твій, цей,
весь, який, що,
дехто, ніякий

ЧИСЛІВНИК
(скільки? котрий?)
сім,
десятий

ДІЄСЛОВО
(що робить?
що робив?
що робитиме?)
учиться, малював,
співатиме

ПРИСЛІВНИК
(де? куди? коли?
чому? як?)
отам, уперед, удень,
спересердя, чесно

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК
на, в, до,
перед, через

СПОЛУЧНИК
і (й), та, або,
щоб, що, мов

ЧАСТКА
не, ні, хай,
же, б, невже

ВИГУК
агов,
добри вечір

56. Прочитайте прислів'я. Визначте самостійні та службові частини мови. Поясніть відмінність між ними.

1. На кожній скатертині свій хліб. 2. Язик буває гостріший за шаблю. 3. Золото не іржавіє, розумний чоловік не зазнається. 4. Мудра людина не починає спілкування зі слова «я». 5. Рот — один, вух — двоє, кажи раз, але слухай сорок два рази. 6. Говорив жартома, а висловив усе, що хотів. 7. Язика нікому не пришиєш.

- ▲ Визначте лексичні та граматичні значення виділених слів.
- Який розділ науки про мову досліджує лексичне значення, походження й уживання слів? Їхні граматичні значення?
- З якого погляду вивчає слова синтаксис?

57. Прочитайте вірш Любові Забашти, доберіть до нього кілька варіантів заголовків. Що відбиває кожен із них — тему чи головну думку тексту? Якими частинами мови виражений кожен заголовок?

Живе одинока людина,
Чому ж ми проходимо мимо?
Живе одинока людина,
Ніким у житті не любима.

Чому ж ми не прийдемо в хату,
Її не покличем з собою?
І буде одна вікувати
Людина з своєю журбою,

І серце у неї відкрите
Для ласки людської й привіту,
Печальним льодком оповите,
Віддалене горем від світу.

Нам легше, бо ми не самотні,
Ходімо ж до неї в світлицю!
І серце людини з безодні
Полине за нами, як птиця.

- ▲ Визначте лексичні й граматичні значення виділених слів.
- Укажіть слова, ужиті в переносному значенні, розкрийте ці значення.
- Визначте вжитий у вірші фразеологізм, поясніть його значення.
- ▲ Чи є самотні люди серед ваших знайомих? Чи доводилося вам їм допомагати? У чому і як? Розкажіть про це.

58. Перепишіть, у кожному з речень підкресліть усі члени речення. Визначте, якою частиною мови виражений кожен член речення. Звіртеся з таблицею, поданою на попередній сторінці.

1. Добра людина плаче від радості, а людина зла лютує від заздрості. 2. Честь і зиск в одному гнізді не виростають. 3. Честь не на язиці, а в серці. 4. Зло з лукавством водилося, потім у яму звалилося (*Народна творчість*). 5. Навіть за війну гірші деякі людські якості: боягузтво, зрадництво, егоїзм (*Е. Хемінгуей*). 6. Любов і повагу до батьків, старших людей, працьовитість, гідність у наших дітей виховують змалку (*Л. Орел*). 7. Від хвороб і старості рятують лікарі: радість і спокій (*Народна творчість*).

- ▲ Визначте в реченнях слова — назви почуттів. Витлумачте суть цих почуттів. Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- ▲ Наведіть приклади ситуацій, коли ви можете допомогти літній людині. Чи допомагають старшим родичам ваші батьки? Чому робити це необхідно? Приготуйтеся розповісти про це в класі.

§ 3. ВИВЧЕНІ ГРУПИ ОРФОГРАМ

59. Прочитайте слова. Які труднощі можуть виникнути щодо написання кожного з них?

Чесний, серйозний, запорізький, ковальський, не спиться, перемо-
жеш, розчервонітися, допомагати, примиритися, безмежжя, синьо-
жовтий, жовтогарячий, камінчик, духмяний, шістнадцять, шістдесят,
прегарний, Ігорович, ЗНО, ВНЗ, пів-Європи, пів'яблука, непримирен-
ний, львів'янці, надвечір'я.

- Який розділ науки про мову вивчає правопис слів? Поясніть значення терміна *орфограма*.
- Визначте у словах орфограми. У яких словах є дві орфограми? Більше двох?
  - Які з орфограм буквені, які — небуквені? Звертеся з таблицею.

Орфограми БУКВЕНІ :	Орфограми НЕБУКВЕНІ :
вибір написання слова (певної букви) з низки можливих варіантів за умови однакової вимови	написання слів разом, окремо, через дефіс, апостроф, перенос слів, скорочення слів
Наприклад: <i>веселка</i> — орфограма : букви <i>е-и</i> , що позначають ненаголошені голосні в коренях слів; <i>боротьба</i> — орфограма : букви, що позначають приголосні звуки, які уподібнюються; <i>спекти</i> — орфограма : букви <i>з-с</i> у префіксі <i>з (с)</i>	Наприклад: <i>нехтувати</i> — орфограма : <i>не</i> з дієсловами; <i>міжгір'я</i> — орфограма : апостроф; <i>водограй</i> , <i>чорно-білий</i> , <i>пів-України</i> — орфограма : написання складних слів разом, через дефіс; <i>кг</i> , <i>год</i> — орфограма : скорочення слів

60. Подані слова запишіть відповідно в чотири колонки.

СЛОВА З ОРФОГРАМНОЮ У			
префіксі	корені	суфіксі	закінченні

Презавзятий, печиво, вишнею, вуличка, тривога, пшениця, дунай-
ський, ста (числівник), краєчок, минуле, барвінку, хазяїн, екзамену,
Анатоліївна, широкий, примовляти, кручею, здоровенний, хилити, роз-
квіт, зчесати, скотитися, школярем.

61. У кожному з поданих слів визначте орфограму (або кілька орфограм). Обґрунтуйте написання слів відповідними орфографічними правилами.

Краєвид, премудрість, Полтавщина, Чорне море, синьо-жовтий, Причорномор'я, заозер'я, юннат, морозиво, півдня, електроплита, список, напівгеній, віконниця, кг, вагонобудівний.

➤ Слова з небуквеними орфограмами запишіть.

62. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! У кожному слові визначте орфограму. Доберіть і запишіть по 2 слова з тією ж орфограмою. Орфограми підкресліть.

ЗРАЗОК ➤ *Син'я – м'ята, в'юн.*

I. Зорепад, високий, свято, український, пісенний, Оксанці, яскраво-синій, знання, ручний, причарувати, менший, неозорий, радісний.

II. Півміста, сходи, любиш, спортзал, контрастний, серіал, будь-хто, інвестор, диск, ні перед чим, кішка, не може, журиться, (у) сорочці.

➤ Назвіть небуквені орфограми.

63. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте місце наголосу, за потреби зверніться до словника. Запам'ятайте вимову слів. У кожному слові визначте орфограму.

Прият..ль, ч..рговий, к..лометр, навчан..я, зап..тан..я, подолан..я, пом'якшен..я, заслан..я, завдан..я.

ПІДКАЗКА

Іменники на -ання здебільшого мають наголос на тому самому складі, що й дієслова, від яких вони утворені: читáти — читáння; запита́ти — запита́ння.

➤ Який розділ науки про мову вивчає правильну вимову слів? Виділені слова передайте звукописом.

64. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи риси.

1. Над сон..им містом легко/крилим роєм літають красні мрії, давні сні (*Леся Українка*). 2. Л..тів журавлик на кр..жких кр..лятах над пр..рвою ро..бурханої вул..ці (*П. Перебийніс*). 3. Цілу ніч смієт..ся дощ, і асфальт став темно/сірий (*Ю. Мельник*). 4. Гасне остан..я зірка у н..бесах бе..дон..их (*М. Луків*). 5. Л..мон..ий віт..р задмухав понад..ніпровий вечір (*М. Вінграновський*). 6. Мій улюблений колір — ж..вто/г..рячий, він бе..страшний і бе..журний (*О. Сандига*). 7. Ніч пр..слухает..ся до порожніх вул..ць і німих тротуарів (*М. Семенко*).

➤ Позначте у словах орфограми. Поясніть написання слів орфографічними правилами.

- Поясніть ужиті в реченнях розділові знаки.
- В останньому реченні підкресліть усі члени речення. Визначте, якими частинами мови вони виражені.
- Поміркуйте, від чого насамперед залежить грамотність людини. Підготуйтеся до обговорення цього питання в класі. На основі обговорення створіть плакат.

Поясніть, як складено карту діалектів української мови.

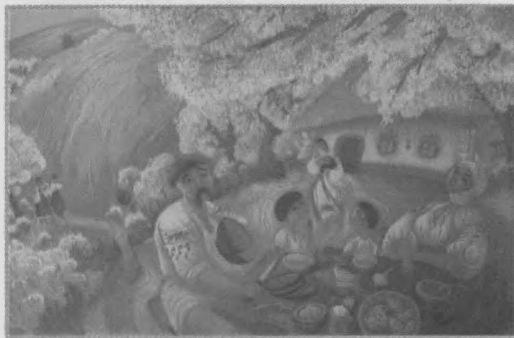
МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 4. ДІЄСЛОВО: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

65. Прочитайте. Поставте питання до виділених слів. Що вони називають?

Хрущі над вишнями гудуть,
В саду **дрімають** сонні вишні,
А матері до хвіртки **вийшли**
Поглянуть, чи сини ідуть.
Як легко матерям **зітхати!**
Сягнувши далей і висот,
Сини **вертаються**. І от
Сім'я **вечеря** коло хати.
Вже соловей **завів** своє
Десь у гущавині вишневій,
А у високім чистім небі
Вечірня зіронька **встає**.
І от **поснули** вже сини.
А в матерів нові турботи.
Весь вік готові **ждать** вони
Синів із мандрів чи з роботи,
Лиш щоб ніколи — із війни.

Галина Гордасевич

*Марія Михайлошина.
Садок вишневий...*

З якою відомою кожному українцеві поезією перегукується вірш? Хто її автор? Прочитайте цю поезію напам'ять, визначте в її тексті дієслова, до кожного поставте питання.

ДІЄСЛОВО — самостійна частина мови, що називає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити? що роблять? що зроблять? що робили? що зробили? тощо*.

Дієслова мають такі граматичні категорії: час, число, особу, рід, вид, спосіб.

У реченнях дієслова найчастіше виконують роль присудків:

Мати колихала дитинча (Д. Луценко). Наївно дивиться дитя (П. Перебийніс).

66. Роздивіться таблицю. До якої колонки ви віднесли б кожне з поданих дієслів?

ДІЄСЛОВА ОЗНАЧАЮТЬ:				
КОНКРЕТНУ ФІЗИЧНУ ДІЮ	СТАН	ВИЯВИ ОЗНАКИ	ПРОЦЕС МОВЛЕННЯ Й МИСЛЕННЯ	СТОСУНКИ МІЖ ЛЮДЬМИ, ПОЧУТТЯ Й ПЕРЕЖИВАННЯ
будувати креслити	спати стояти	біліти блищати	розповідати міркувати	шанувати поважати

Думати, рухатися, упіймати, відповідати, радіти, переписувати, малювати, боронити, любити, загрожувати, мислити, сидіти, сумувати, співчувати, голубити, захищати, бігти, ткати, гадати, вишивати, висіти, нападати, жаліти, обіцяти.

Визначте серед дієслів синоніми та антоніми.

67. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть прислів'я, визначте й підкресліть у кожному з них граматичні основи. Якими членами речення є дієслова?

1. Материна молитва з дна моря підіймає. 2. Пташка тішиться весною, а дитина радіє матері. 3. Біля матері дитя не горює й не нудьгує. 4. І ворона вороненят любить, хвалить і пестить. 5. У дитини болить пальчик, а в матері пече серце. 6. До батька чемно вітаються, а матері низько вклоняються. 7. Дівчата шиють і співають, а мати поре і плаче.

Назвіть дієслова, вжиті в переносному значенні. Які дієслова означають почуття й переживання?

- Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.
- Визначте складні речення, обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.
- Підкресліть орфограму «знак м'якшення». Поясніть уживання знака м'якшення.

Дієслова на -ть, -ться пишуть зі знаком м'якшення: знають, навчаються.

Дієслова на -ться вимовляють так: сміються [с'м'ійуц':а], граються [гра́йуц':а].

Дієслова на -ш, -шся пишуть без знака м'якшення: знаєш, навчаєшся. Вимовляють їх так: [зна́єш], [нав'ча́єш'с':а].

68. Прочитайте речення, визначте дієслова.

1. Мати наша — сивая горлиця. Все до її серденька **горнеться** (Б. Олійник). 2. На сонечку зігрієшся, до матері **приголубишся** (Народна творчість). 3. Де мати посіє, там **стелиться** ласка, де мати

посадить, там сходить добро (*В. Крищенко*). 4. Як виростеш ти, сину, ти не лякатимешся втоми і негоди (*За Г. Гордасевич*).

- ▶ Правопис виділених дієслів обґрунтуйте орфографічними правилами.
- Вимовте виділені слова відповідно до правил орфоєпії.
- Визначте час, особу, число кожного з дієслів.

69. Перепишіть прислів'я, уставляючи, на місці крапок де потрібно, знак м'якшення.

1. Діло розумом починаєт..ся, а руками робит..ся. 2. Коли за все візьмеш..ся, то нічого не зробиш... 3. Кому місяць світит.., тому й зорі всміхають..ся. 4. Всяка іржа очищаєт..ся, та сліди лишають..ся. 5. Раз обпечеш..ся, то другий раз побережеш..ся. 6. Краще бит..ся з орлом, ніж мирит..ся з вороном. 7. Помилиш..ся, запізниш..ся — щастя не спізнаєш... .

- ▶ Виділені слова передайте звукописом.

70. Перепишіть, передаючи літерами записані звукописом дієслова.

1. [п'ід'ійма́йе"ц':а] місяць над містом, заглядає до мене в вікно (*В. Сосюра*). 2. І віє вітер у лице, в гілках [поло́щче"ц':а]. І геть промокле деревце в світлицю [про́си"ц':а] (*М. Луків*). 3. І ніжно [го́рне"ц':а] до мене крило вербиченьки зелене (*К. Лесьєв-Лесь*). 4. У криниці голуба вода [с'в'іти"ц':а] глибинними вогнями (*Д. Луценко*).

- ▶ Підкресліть у словах орфограму «знак м'якшення».

71. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! До кожного з дієслів доберіть спільнокореневі антоніми, які різняться префіксами. Антоніми запишіть парами, префікси виділіть.

ЗРАЗОК

Відхилити – *прихилити*.

Відійти, зарядити, роз'єднати, заплющити, відкріпити, зашифрувати, від'їхати, причалити, підперезатися, стулити, відступати.

- ▶ Позначте в словах вивчені орфограми. Обґрунтуйте написання слів.

72. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Розкрийте значення поданих фразеологізмів. Складіть і запишіть із ними висловлення (обсяг 3–5 речень).

1. Убирати з молоком матері. 2. Різати правду-матінку. 3. І рідна мати не впізнає.

- ▶ Визначте у фразеологізмах дієслова. Які з дієслів ужито в переносному значенні?
- До вжитих у фразеологізмах дієслів поставте питання. Які дієслова називають дію безвідносно до часу, числа, особи? У якому дієслові можна визначити час, число, особу?

73. Проаналізуйте таблицю. Скільки основних форм має дієслово? Визначте, до яких форм дієслова належать виділені дієслова в реченнях, поданих після таблиці.

ФОРМИ ДІЄСЛОВА

НАЗВА ФОРМИ	На яке питання відповідає	Загальне значення	Приклади
Неозначена форма	що робити? що зробити?	Дія, стан або процес поза часом, способом, числом, особою	звільняти, забути
Особове дієслово	що роблю? що зроблю? що робив? що зробив? що буду робити? що робитиму? тощо	Дія, стан предмета	звільняю, забуду, звільняв, забув, буду звільняти (звільнятиму), забуду
Дієприкметник	який? яка? яке? які?	Ознака предмета за дією	звільнений, забутий
Безособова форма на -но, -то	що зроблено?	Дія, яку сприймаємо як результат	звільнено, забуто
Дієприслівник	що роблячи? що зробивши?	Додаткова дія, ознака, обставина дії	звільняючи, забувши

1. Ліпше мовчати, ніж сварку почати. 2. Що там говорити, коли нічого й балакати. 3. Як випустиш зі свого язика, то на чужому вже не вдержиш. 4. Мовлене слово полетить, а записана думка зостанеться. 5. У закритий рот муха не залетить. 6. Не кожне слово говорене веде за собою діло творене. 7. Не питай, хто писав, а читай, що написано. 8. Сказано — зроблено. 9. Лінивий учень плачучи до школи йде. 10. Мовивши слово, будь йому паном.

Визначте синоніми. До яких форм дієслова вони належать?

Поспостерігайте: які дієслівні форми вживаються в мовленні найчастіше?

74. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки дієслівні форми. За таблицею визначте назву кожної з форм.

1. Аж до діброви ... ваші розмови. 2. Ви говоріть, а ми будемо ... . 3. Твою роботу визначає ... тобою діло. 4. До чужого рота ... ворота. 5. За що куплено, за те ... . 6. Брехню ..., брехунів б'ють. 7. Не на користь книжку читати, коли вершки лиш ... . 8. Хороша книга — яскравіше зірки ... .

ДОВІДКА

Не приставиш, підтакувати, чути, сяє, продано, знімати, слухаючи, зроблене.

- Визначте в записаних реченнях дієслова-антоніми. До яких дієслівних форм вони належать?
- Прочитайте вжиті в реченнях особові форми дієслів. Як ви їх розпізнаєте?

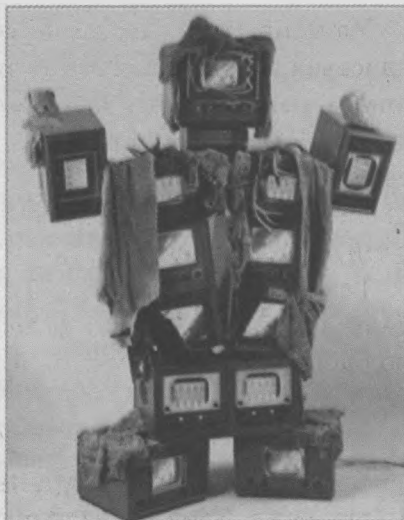
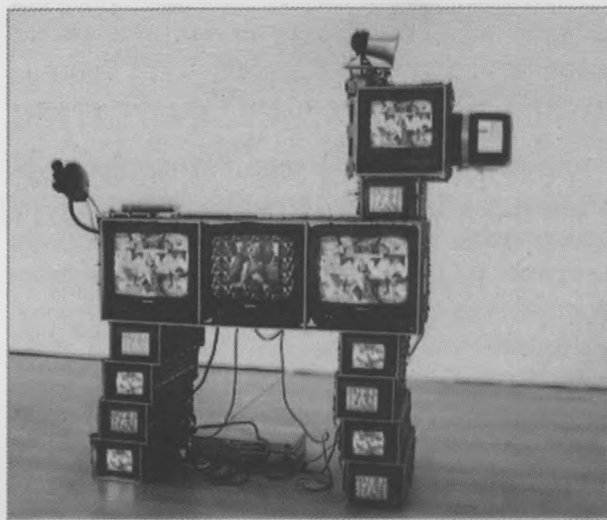
75. ! **Перепишіть висловлення, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте дієслова, з'ясуйте граматичні ознаки кожного — час, особу, число, рід (якщо є).**

Людство поділяєт..ся на дві частини. Перша див..т..ся телевизор; друга його майже не див..т..ся.

Я належу до другої, тому що вважаю телевизор хронофагом. Із жалем думаю про тих, хто всі свої уявлення та знання про світ ч..рпає з «ящика». Вони йдуть крізь ж..ття й тягнуть за собою, мовби свою тінь, невиліковну телезалежність.

Вони все знають, усіх упізнають, носять у голові нав'язані кимось думки та погляди. Усе, чого не було в «ящику», для них не становить жодної цін..ості.

За М. Слабошпицьким

Відеоарт китайського митця Нам Джун Пека

- Лексичне значення слова *хронофаг* з'ясуєте за Тлумачним словником. Чи спільнокореневі з ним слова *хронічний* та *хронологічний*? Перевірте себе за словником іншомовних слів.
- Виділене слово передайте звукописом. Поясніть відмінність між його вимовою та написанням.
- Визначте, до якого типу мовлення належить висловлення. Свою думку доведіть.
- Розкажіть, як ви ставитеся до телебачення. У відповіді вживайте дієслова, які називають процеси мислення й мовлення.

● Чи можна наш час назвати добою телебачення? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

● Чи має Інтернет переваги перед телебаченням? Обговоріть це питання з батьками та однокласниками. Уживайте дієслова, що означають стан, процеси мовлення і мислення. Звіртеся з таблицею, поданою на с. 35.

● Дізнайтеся більше про різні форми відеомистецтва. Витвори якого мистецтва вам подобаються більше — сучасного чи традиційного? Поясніть.

§ 5. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (ІНФІНІТИВ). ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

76. Прочитайте текст, випишіть дієслова, що відповідають на питання *що робити? що зробити?* Чи вказують вони на особу, рід, число, час дії або стану?

Увічливість — це мова людських взаємин. Правила ввічливості не вдасться просто завчити й використовувати час від часу. Бути ввічливим — означає бути доброзичливим і чуйним до людей, поважати їхню думку, оберігати гідність, бути терпимим до інших і вимогливим до себе. Справжня ввічливість — це внутрішній такт і почуття міри. Саме ці якості підкажуть, що можна, а чого не можна робити або говорити в тій чи тій ситуації.

Такт виявляється в найбуденнішому: в умінні вибрати тему розмови, делікатно промовчати, не забути привітати близьких людей із днем народження. Це і є азбука ввічливості.

За А. Єланською

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА (ІНФІНІТИВ) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона називає дію, стан або процес, але не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число, і відповідає на питання *що робити? що зробити?* Наприклад: *казати, любити, перемогти, відчути*.

На кінці дієслово в неозначеній формі має суфікс *-ти (-ть)*.

Неозначена форма дієслова може бути різним членом речення:

- **підметом:** *Пізнати себе* — то справа нелегка (П. Воронько).
- **присудком:** *Пізнати мову народу* — зрозуміти його душу (М. Бурмака).
- **додатком:** *Не любив я (чого?) ловити птахів* (П. Перебийніс).
- **означенням:** *Настав час (який?) прощатися* (Л. Дмитерко).
- **обставиною:** *Прийшов я (з якою метою?) сповідатися каліні* (І. Драч).

Найчастіше дієслово в неозначеній формі виступає в ролі головного члена речення в односкладному безособовому реченні: *У школі тільки його й чути* (С. Васильченко). *Назавтра знову вирушати в путь* (М. Луків).

Дієслово в неозначеній формі може бути частиною присудка, що складається з двох і більше слів: *Намагайтеся пізнавати свої недоліки* (Петро Могила). Присудок, який складається з двох і більше слів, називається складеним.

77. Перепишіть козацькі прислів'я, уставляючи на місці крапок вибрані з довідки дієслова в неозначеній формі.

1. Або волю ..., або дома не бути. 2. Легше вовком ..., ніж козаком проти козака воювати. 3. Не лише силою ... треба, а й умінням. 4. Дай, Боже, нашим ворогам ..., а нам лише дивитись. 5. Козак має за волю ..., а не в хаті пропадати. 6. Не вмієш ... золотом, то бий молотом. 7. Де не можна ..., там треба перелізти.

ДОВІДКА

Боротися, перескочити, здобути, шити, воювати, орати, битись.

78. Подані дієслова поставте в неозначеній формі. Дієслова в неозначеній формі розберіть за будовою.

ЗРАЗОК

Записує – записувати.

Розуміє, цікавлять, завітчала, вивчатиме, пишеш, перечитали.

Із двома дієсловами в неозначеній формі складіть речення (усно).

79. Прочитайте фразеологізми, вибравши потрібні дієслова з довідки. Розкрийте значення кожного з фразеологізмів. Із трьома з них складіть речення.

1. Мало каші ... . 2. Шилом патоки ... . 3. ... kota в мішку. 4. ... круглі очі. 5. ... сім мішків гречаної вовни. 6. Зуби ... на полицю. 7. Ніде голці ... .

ДОВІДКА

Вхопити, з'їсти, купити, зробити, наговорити, покласти, впасти.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Якщо один із головних членів речення або обидва виражено неозначеною формою дієслова, між ними ставлять тире: *Вік прожити — не ниву пройти гомінливу* (А. Малишко).

**80. Перепишіть речення. Визначте й підкресліть у кожному з них грамати-
чну основу. З'ясуйте синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі.**

1. Найбільша радість — жити на землі (С. Реп'ях). 2. Велике щастя — посадити дерево. Подвійне щастя — виплекати сад (Ю. Береза). 3. Сад саджати — життя прикрашати (Народна творчість). 4. Яке це щастя — дарувати вологу квітам, деревам, травам! (М. Рильський). 5. Відповідати на добро добром — справа кожного. Відповідати на зло добром — справа відважного. 6. Просити — ганьба, не давати — ганьба подвійна (Туркменські прислів'я).

► Поясність уживання в реченнях розділових знаків.

81. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Шукати славу суєта. Здобути славу щастя. Заслужити славу честь (О. Духнович). 2. Моя турбота не очорнити лицемірством рота (П. Осадчук). 3. І в ворога учиться добра штука (Б. Грінченко). 4. Природне право людини визволятися від гноблення і трудитися (Пилип Орлик). 5. Навести порядок це не змінити закони а добитися їх виконання (З газети).

82. Письмово витлумачте значення кожного з поданих фразеологізмів. За потреби зверніться до фразеологічного словника. У записаних тлумаченнях розставте розділові знаки.

ЗРАЗОК

Заглядати в душу — намагатися зрозуміти чийсь погляд.

1. Бути на сьомому небі. 2. Прихилити коліна. 3. Розтопити лід. 4. Лити крокодилячі сльози. 5. Лізти в пляшку. 6. Кусати лікті. 7. Брати за душу.

► Поясність уживання в записаних реченнях розділових знаків.

83. Перепишіть речення, перед кожним дієсловом у неозначеній формі записуючи в дужках питання. Підкресліть усі члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі.

ЗРАЗОК

Дерево зійшло на спокій (навіщо?) всталося (М. Далеко).

1. Ми в світ прийшли успадкувати славу, діла і думи, чесні мозолі... (В. Симоненко). 2. Радість бачити й розуміти — то найкращий дар природи (А. Ейнштейн). 3. Вчить мене Тарас вrostати в землю жилавим корінням (Д. Луценко). 4. Мав кухоль звичку ходити по воду, аж поки йому вуха не відбили. 5. Дурний любить вчити, а розумний прагне вчитися (Народна творчість).

84. **Перепишіть розставляючи розділові знаки. Підкресліть усі члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі.**

1. Відчути живу душу біля себе щастя (*Олесь Гончар*). 2. Я до твоїх долонь вертаюся мамо читати наймудрішу книгу з книг (*В. Баранов*). 3. Найвище уміння почати спочатку життя розуміння дорогу себе (*Л. Костенко*). 4. Вчасно схаменутися закон виживання (*О. Шарварок*). 5. Бажання творити добрі діла залилося при мені на все життя (*О. Довженко*). 6. З Інтернетом не знатися людей боятися (*Сучасне прислів'я*). 7. Захотіти досягти (*Олександр Олесь*).

85. **Перепишіть, уставляючи пропущені букви. У кожному з речень визначте й підкресліть граматичні основи.**

1. Ро..важливість має пр..красити ж..ття твоєї душі. Лихі приятелі можуть пр..звести до згуби (*З Біблії*). 2. Коли я не зможу рідній Вітчизні пр..служитися, то намагатимуся ніколи їй не нашкодити (*Г. Сковорода*). 3. Люди пер..стають думати, коли вони пер..стають ч..тати (*Д. Дідро*). 4. Я мушу книжки ч..тати, щоб очі мої не осліпли. Я ро..мовляти мушу, щоб з туги не оніміти (*Д. Павличко*). 5. Навчися слухати, і ти змож..ш отримати користь навіть із пустопорожньої р..змови (*Плутарх*).

 Укажіть речення зі складеними (утвореними із двох слів) присудками.

Особові дієслова

86. **Прочитайте висловлення. Визначте дієслова, з'ясуйте особу, число та час кожного. Поясніть, як ви визначаєте особу. Яка значуща частина дієслова виражає граматичне значення особи дієслова?**

Люди невпинно обростають новими речами, новими предметами. Поки речей мало, людина їх любить, прикрашає, вони слугують людині й не заважають, а, навпаки, допомагають жити. Коли ж речей стає надмірно багато, сама людина їх уже не виробляє й не прикрашає. Мистецтво зникає. Воно відходить на узбіччя, в глибини минулого. Гори непотрібних, безглузвих речей громадаються навколо неї.

За П. Загребельним

 Як ви вважаєте, чи справді людина потерпає від зайвих речей? Як цього уникнути? Якими ви уявляєте побутові речі, які б не дратували? Які речі, на вашу думку, милують око й чим саме? У відповіді вживайте дієслова першої, другої та третьої особи.

Особа передає, ким є мовець (той, хто говорить або пише) стосовно дії, яку дієслово називає:

- чи він сам виконує цю дію (працюю, розмовляю — перша особа);
- чи не бере участі у виконанні дії, а лише розповідає про неї (працюєш, розмовляєш — друга особа; працює, розмовляє — третя особа).

Граматичне значення особи виражають особові закінчення дієслів: можу, пишеш, збираються.

Форми дієслів, у яких можна визначити особу, називають особовими формами.

Особу визначають за особовими закінченнями: кажу, кажемо, кажеш, кажуть.

Особові форми дієслів змінюються за особами, числами, часами:

- я знав, знаю, знатиму; ми знали, знаємо, знатимемо (будемо знати);
- ти знав, знаєш, знатимеш (будеш знати);
- ви знали, знаєте, знатимете (будете знати);
- він знав, знає, знатиме; вони знали, знають, знатимуть (будуть знати).

У формі минулого часу особові дієслова змінюються за родами та числами (знав, знала, знало, знали).

У реченні особові дієслова є присудками: Кожна пташка своє гніздо хвалить. Бджола прилетить, де мед запахтить (Народна творчість).

87. Прочитайте. Визначте особові дієслова, з'ясуйте особу та число кожного.

1. Вітаю вас! 2. Дякуємо за хліб-сіль! 3. Де ти навчався? 4. Ким ви працюватимете? 5. Щиро вам дякую. 6. Як вас звуть? 7. Ласкаво просимо! 8. Бажаю успіхів!

Що вам відомо про етикет спілкування? Чи можна вважати це поняття застарілим? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

Що вам відомо про Нетикет — етикет спілкування в мережі Інтернет? Чи треба дотримувати його правил, спілкуючись електронною поштою або в чаті? Відповідь побудуйте в формі роздуму. Вживайте дієслова у формі першої особи однини та множини (я вважаю ..., ми дотримуємося ...).

88. Перепишіть речення. Визначте особові дієслова, з'ясуйте особу, число та час кожного. Виділіть закінчення, які виражають особу й число дієслів.

1. Я знаю: світ росте із доброти. І життєлюбство з людяності сходить (О. Довгий). 2. Збереш пилюку в хаті пилотягом... Як прибереш пилюку із душі? (За Р. Качурівським). 3. Чоловіки не прагнуть бійки: чоловіки стають до бою, коли боронять найдорожче (О. Маландій).

Яка форма дієслова не вказує на час, особу, рід і число? Поставте в цій формі всі вжиті в реченнях дієслова.

- Позначте в словах орфограми. Обґрунтуйте написання слів із цими орфограмами.

89. Прочитайте. Назвіть почуття, які можна цими фразеологізмами висловити. За потреби зверніться до довідки. Випишіть лише ті фразеологізми, які містять особові дієслова.

Виросли крила; припасти до душі; як у воду опущений; дивитися зверху вниз (на когось); як дівка засватана; накопили губу; іскри з очей сиплються (летять); крутити носом; коти на душі шкребуть.

ДОВІДКА

Гнів, прихильність (симпатія), ніяковість, піднесення, неспокій, пригніченість, зневага, незадоволення, пиха.

90. Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери. Визначте особу, число та час кожного дієслова. Підкресліть члени речення.

1. Посаджу біля кр..ниці ч..рвону калину (*С. Мордач*). 2. Ч..рвона калино, чого в лузі гнешся? (*І. Франко*). 3. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (*Т. Шевченко*). 4. Підеш ти, сину, по Україні, то не журися! Коли ти стрінеш у лузі калину, то пр..хилися (*Народна творчість*). 5. А ми тую ч..рвону калину підіймемо. А ми нашу славну Україну ро..в..селимо! (*С. Чарнецький*). 6. Д..влюсь на сині обрії з..мні з калинових н..бес моєї долі (*П. Перебийніс*).

- ▶ Визначте речення двоскладні та односкладні. Поясніть відмінність між ними.
- Укажіть речення, ускладнені звертаннями. Чи є звертання членом речення?
- Як ви розумієте зміст останнього речення? Як уявляєте калинові небеса? Розкажіть, чим є для українця калина.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ
ДІАЛОГІВ

Діалог, який відбувається відповідно до ситуації спілкування

91. Складіть і розіграйте діалог між семикласницями-підружками, що відбувається після концерту улюбленого співака (співачки, гурту). Зміст бесіди — обговорення репертуару та виконання. У репліках уживайте особові дієслова на позначення виконуваних артистами дій.

Співати, виводити, заливатися, горланити, лебедіти, кургикати. Надірвати (про голос), зірвати, надсадити.

Танцювати, стрибати, кресати, вибивати, викаблчувати, садити, гопкати, чесати, шкварити, утинати. Говорити, казати, промовляти, балакати, прорікати, цідити, карбувати, скрипіти, сичати, шипіти.

- ▶ Поясніть, чому дієслова, які потрібно вжити в діалогах, подано в неозначеній формі.
- Серед поданих дієслів укажіть ті, що належать до розмовної лексики. У яких умовах спілкування вживання таких слів допускається? У якій ситуації вживати такі слова не можна?
- ▶ Наскільки доцільним є вживання у спілкуванні синонімів? Свою думку підтвердіть прикладами.

92. Складіть і розіграйте діалог між класним керівником та матір'ю (або батьком) семикласника. Мета батька — дізнатися про успіхи сина. Мета вчителя — поінформувати про навчання й поведінку хлопця. У репліках уживайте особові дієслова на позначення дій і станів.

93. Складіть і розіграйте діалог між двома семикласниками-приятелями на стадіоні після футбольного матчу. Зміст розмови — обговорення гри. У репліках уживайте подані в рамці або самостійно дібрані дієслова-синоніми на позначення дій футболістів: форварда, захисника, воротаря.

Бігти, мчати, нестися, гнатися, чесати.
 Рухатися, переміщатись, ворухитись. Пересуватись,
 повертатись, сунути, перелітати. Стрибати, скакати,
 вибрикувати, гасати. Налетіти, наскочити, нагрянути, налінути.
 Ловити, хапати, тримати. Штовхати, штурхати, штурляти,
 пхати, підпихати, стусати, тручати.
 Перемогти, побороти, подолати, подужати, виграти,
 розгромити, розмолотити, пересилити.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ПРО ВИКОНАННЯ ПЕВНИХ ДІЙ

94. Прочитайте текст. Який його уривок є розповіддю про виконання дій?

Невеличким ножиком я старанно вирізав з бузини палички-заготовки. Обережно зчищав із них кору, осередок ретельно випалював розпеченим дротом, рівненько вирізав кóрок, як до свистка, а відтак уже пропалював кілька акуратних дірочок. Наробив я тих сопілок для всього нашого хлоп'ячого товариства. І де тільки не вигравали вони на різні голоси: на березі річки, на вулиці, у хаті!

Я ховався в гайку й награвав на сопілці коротенькі нехитрі мелодії. Люди проходили стежкою й говорили:

— Що то за пташка так гарно співає?

— А хто її знає, може, соловей.

— Ні, соловей тьохкає, а ця тужливо тягне. Дивна пташка.

І від того в мене на душі ставало солодко й гарно...

За А. Пашкевичем

Визначте стиль висловлювання, свою думку обґрунтуйте.

Поясніть, від чого ставало хлопцеві солодко й гарно на душі. Назвіть почуття, які його, на вашу думку, охоплювали. Чому?

Чи можна виготовлення хлопцем сопілок вважати творчістю? Чи є творчістю награвання на сопілці? Лексичне значення слова *творчість* з'ясуйте за Тлумачним словником.

Чи доводилося вам щось виготовляти власними руками? Що саме? Як ви почувалися після того, як ваш виріб сподобався людям? Що вам хотілося б навчитися виготовляти власноруч?

І З давніх-давен і по сьогодні люди передають одне одному трудовий досвід. З покоління в покоління, від батька до сина, від бабусі до онуки передається інформація про певні трудові дії, які потрібно виконати, щоб отримати необхідний для життя продукт: страву, одяг, меблі, житло та ін.

Розповідь про виконання певних дій відповідає на питання як це виготовити (зробити)? як це виготовили (зробили)? Така розповідь включає в себе перелік певних трудових операцій у тій послідовності, у якій їх слід виконувати (або виконували), щоб одержати результат, тобто продукт праці.

Часто в таких текстах є слова, що вказують на послідовність виконання дій: *спочатку, потім, після цього, пізніше, насамкінець та ін.*

Наприклад: Дівчина **спочатку** розтирає в горнятку скибочку цитрини з цукром, **потім** заливає запарений окремо цейлонський чай (Н. Сняданко). Проте такі слова не є обов'язковими.

95. Прочитайте. Про виконання яких дій ідеться у висловлюванні? Що для таких дій потрібно? У якій послідовності дії виконано? Що стало результатом (продуктом) праці?

Випробування

Як підмовлять, було, запорожці до себе на Січ якого хлопця, то спочатку пробувають, чи годиться він козаком бути. Ото звелють йому зварити куліш. Самі беруть коси і ніби йдуть косити. А хлопцеві накажуть їх покликати, як куліш буде готовий.

Візьме той хлопчина пшона, старанно його помие, тоді засипле в казан із киплячою водою. Після цього вкине картоплі, гарненько посолить. Ретельно мішає вариво ложкою. Тоді затре куліш салом із цибулею й часником. От і готова степова каша!

Почне тут хлопець козаків кликати. А ті лежать із косами в комишах і не озиваються.

Якщо хлопчина почне плакати, скаржитися, а то й сваритися, прийдуть запорожці до куреня, дадуть йому коня, грошей на дорогу й скажуть: «Іди собі! Нам таких не треба!» Якщо ж хлопець затягне на весь степ пісні й сам куліш уплітати почне, такому скажуть: «Тепер ти рівний нам козак!» — і охоче приймуть до свого товариства.

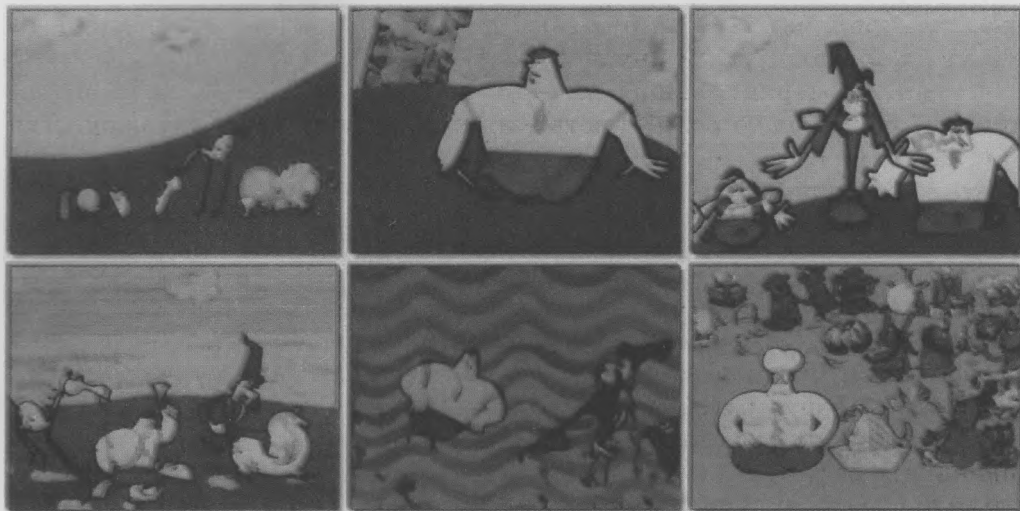

Народний переказ

- Визначте покладений в основу тексту тип мовлення.
- Укажіть дієслова, що називають виконувані козаком дії.
- Назвіть слова, які відповідають на питання **як робив?**, тобто описують виконувані козаком дії.
- Чи змогли б ви зварити степову кашу за поданим у тексті «рецептом»?
- Яка улюблена страва вашої родини? Хто її зазвичай готує? Чи змогли б приготувати її ви? Розкажіть про це.

Роздивіться кадри з відомого мультфільму «Як козаки куліш варили» та порівняйте їх із народним переказом. Як авторам мультфільму вдалося відобразити процес приготування улюбленої козацької страви? Пофантазуйте й розкажіть, що було б зображено на кадрах з мультфільму, у якому розповідалося б про те, як козаки готували борщ чи вареники.

Про виконання людиною дій можна розповісти в *науковому, діловому або художньому* стилях.

Особливістю такої розповіді в науковому та діловому стилях є те, що трудові дії, про які йдеться, вказують стосовно не окремої особи, а узагальненої, тобто будь-якої. Трудові операції не стосуються й певного часу. Мається на увазі, що так може робити будь-хто і завжди.

Через це виконавця дії взагалі можуть не називати. А для назви дій зазвичай використовують дієслова третьої особи множини: *так роблять*.

Часто в наукових і ділових розповідях про трудові процеси використовують поєднання слів *можна, треба, необхідно* з неозначеною формою дієслова: *треба з'єднати, необхідно пофарбувати*. Така розповідь подібна до інструкції, мета якої — передати точні узагальнені відомості про те, які дії необхідно виконати, щоб одержати результат. Вона позбавлена емоційності, усі слова вживають у прямому значенні.

МЕТА ХУДОЖНЬОЇ РОЗПОВІДІ ПРО ВИКОНАННЯ ДІЙ — викликати певне ставлення до самої праці, до її виконавця, навіть до продукту праці. Така розповідь емоційна, образна. У ній використовують художні засоби: епітети, порівняння та ін.

96. Прочитайте. Порівняйте обидва тексти, з'ясуйте стиль кожного. Свою думку доведіть.

I. Деревостружкові плити (ДСП) виготовляють із сухої стружки, змішаної зі спеціальною смолою. Цю суміш викладають на рівну поверхню і пресують.

При ламінуванні ДСП облицьовують спеціальними плівками при температурі приблизно 140–210°C. Ламінат отримують завдяки розтіканню смоли по поверхні ДСП, після остигання такий шар твердне. Для того, щоб надати поверхні певної текстури (наприклад, подібної до гранітної крихти), під смолою розміщують шар паперу потрібного кольору. Для виготовлення кашованого ДСП до плити за допомогою клею прикріплюють уже готовий декоративний шар, що являє собою затверділу паперово-смоляну плівку.

З підручника «Трудове навчання (для хлопців)»

II. Який то був майстер! З дерева вершив і храм, і дитячу забавку витісував, і гуслі. Долото співало в його руках, а рубанок шептав, лишаючи за собою пахучі золоті стружки. Міряв він оком, а майстрував душею.

Донині не забуду, як ми розтинали поздовж товстого дуба. Пила тужно скрипіла, гнулася, вгризаючись у сиру твердь, але дошки виходили рівненькі, як рядки в книзі. Майстер гладив тесану лату — і дерево тепліло під твердою рукою, радувалося їй.

Кожне ремесло має свою тайну, і живе вона в серці майстра. І розцвітає з-під його рук.

За М. Дочинцем

- ▲ У якому з уривків використано терміни та професійні слова? Назвіть їх.
- У якому уривку вжито художні засоби? Які саме? Яка їхня роль?

97. Прочитайте. Визначте стиль кожного з висловлювань, свою думку доведіть. Поясніть, чому в художній розповіді про процес праці названо не всі трудові операції.

I. Процес створення керамічного виробу розпочинають із його формування. З добре перем'ятої глини на гончарному колі виліплюють диск — днище, потім із тієї ж глини виробляють довгий джгут і, приліпивши його до зовнішнього краю диска, руками ущільнюють утворений край, надаючи йому потрібної форми. Знявши з круга, виріб протягом 2–3 днів просушують у кімнатних умовах. Потім його вміщують до печі, де обпалюють 2–3 години за температури 800–900 градусів.

З підручника трудового навчання

Гончар
(скульптура
з Національного
музею-заповідника
українського
гончарства
в Опішному)

II.

Горнятка-двійнятка

- Звідкіль ви взялися, горнятка-двійнятка?
 — З гончарного круга зійшли ми спочатку.
 А потім нам пензель боки розписав
 І жар у печі своїм духом обдав.
 — А хто ж вас, горнятка, із глини ліпив?
 — Дівчатка-близнятка з сім'ї гончарів.

А. Качан

Складіть художній опис горняток-двійняток за ілюстрацією (усно).

Від імені глечика (олівця, портфеля, підручника) складіть художню розповідь про те, як його було виготовлено. Називайте всі виконані дії послідовно. Для називання цих дій використовуйте дієслова.

98. Порадившись із мамою чи татом, складіть художню розповідь (усно) про те, як ваша родина:

- білить стелю, переклеює шпалери;
- утеплює до зими приміщення.

§ 6. НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

99. Прочитайте козацькі прислів'я. Обґрунтуйте написання **не** з дієсловами. Звіртеся з таблицею.

1. Козача потилиця ворогам не хилиться. 2. Козак журби не має, з біди не заплаче. 3. Козацькому роду немає переводу. 4. Щирий козак ззаду не нападає. 5. Заради волі козак нехтує небезпекою. 6. Незчувся козак, як згубив кобеняк.

Поясніть лексичне значення виділеного слова.

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

РАЗОМ:	ОКРЕМО:
якщо без не дієслово не вживається: нехтувати, незчутися; якщо дієслово має префікс недо- : недочувати, недобачати	в усіх інших випадках: не знати, не цвісти, не встигати, не допомагати, не впоратись

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: треба розрізнати присудкове слово *немає* (*нема*), яке завжди з *не* пишуть разом, та дієслово третьої особи однини теперішнього часу (*він, вона або воно не має*), яке з *не* пишуть окремо.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Справжній дружбі ціни **немає**.

Справжня дружба **не має** ціни.

ОРФОГРАМА:

не з дієсловами

100. Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте написання не з дієсловами.

1. Рідного гнізда не цурайся. 2. Холодна стіна не гріє, чужа чужина не пожаліє. 3. Перекотикамінь мохом не обросте. 4. Не живемо, щоб їсти, а їмо, щоб жити. 5. Нехтувати здоров'ям — нехтувати життям. 6. Курець не помічає, як здоров'я з димом випускає. 7. Хто старе поминає, той щастя не має. 8. Немає приповідки без правди. 9. Не спіши ненавидіти за першу шкоду. 10. Страху немає там, де не бояться. 11. Хитрий що недочує, то вигадася.

Витлумачте значення перших двох прислів'їв. Уживайте дієслова з *не*.

Визначте прислів'я, у яких йдеться про почуття. Витлумачте суть цих почуттів. За потреби зверніться до Словничка назв почуттів.

101. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієслова з не та розкриваючи дужки.

1. Мокрий дощу .... 2. За воду (не) дякують і гроші .... 3. Кисла яблуня солодке яблучко ... . 4. У чужім оці скіпку бачить, а в своїм дрючка ... . 5. Що завгодно віддаси, як ... . 6. З бідою (не) знатися — і щастя ... .

ДОВІДКА

(Не) доїси, (не) платять, (не) вродить, (не) добачає, (не) боїться, (не) поривай, (не) доробишся, (не) знати.

Позначте в словах орфограму «не з дієсловами». Написання дієслів з *не* обґрунтуйте відповідними правилами.

102. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Поясніть написання не з дієсловами.

1. Лісу не/має без калини, а села без болота. 2. Дівчина без коси не/має краси. 3. Ліків не/має тільки від старості і смерті. 4. Хто розуму не/має, тому й коваль не/вкує. 5. Не/має троянди без колючок. 6. Книжка язика не/має, а розуму навчає. 7. Хто людей не/поважає, сам

поваги не/має. 8. Без труда не/має плода. 9. Ніколи не треба не/хтувати товариською допомогою.

103. Прочитайте фразеологізми, розкрийте їхні значення. Поясніть написання не з дієсловами.

1. (Не) мати Бога в душі. 2. (Не) доїдати шматка хліба. 3. (Не) дати порошині впасти. 4. У нього тільки пташиного молока (не) має. 5. На дорозі (не) валяється. 6. (Не) має відбою.

Із двома фразеологізмами (*на вибір*) складіть і запишіть речення. Позначте у словах орфограму «не з дієсловами».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: дієслова з префіксом *недо-* не можна сплутувати з дієсловами із часткою *не* та префіксом *до-* (*не досягти, не доїхати*).

Префікс *недо-* вживають у дієсловах, що означають неповний вияв дії.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
РАЗОМ	ОКРЕМО
<i>недочувати</i> — погано чути	<i>не дочути</i> — не дослухати до кінця
<i>недобачати</i> — погано бачити	<i>не добачити</i> — не помітити
<i>недоїдати</i> — голодувати	<i>не доїдати</i> — не споживати всю страву

104. Перепишіть прислів'я. Виділіть у дієсловах префікси *недо-* та *до-*. Розберіть ці дієслова за будовою. Обґрунтуйте їхнє написання.

1. Лихий кухар або пересолить, або недосолить. 2. Рибу перевари, а м'ясо не довари. 3. Недочув глухий, що недобачив сліпий, як утікав кривий. 4. У глухого й німого справи не допитаєшся. 5. Краще недоговорити, ніж переговорити.

105. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Рідна мати моя, ти ночей (не) доспала (*А. Малишко*). 2. Старому було вже за вісімдесят, він (не) дочував і (не) добачав (*В. Земляк*). 3. Е! Вже (не) добачаю нитку в голку встромити (*Остан Вишня*). 4. Огонь (не) догорів, а тихо пригасав (*М. Рильський*). 5. Спадають бджоли на покоси, нектару трав (не) допили (*М. Масло*).

106. Перепишіть речення, знімаючи ризики. При цьому зважайте на записане в дужках лексичне значення слова. Звіртеся з поданою після вправи таблицею. Позначте в словах орфограму «не з дієсловом».

1. Не/здужає (хворіє) Катерина, ледве, ледве дише (*Т. Шевченко*). 2. Не/здужаю (не зможу) третього хліба з'їсти (*Народна творчість*). 3. Не/славити (ганьбити) треба ледарів, а не чесних людей. 4. Працюють люди чесно, як їх не/славити (не прославляти) за це? (*З газети*). 5. Глухо зітхали хвилі, чайки не/покоїлися (хвилювалися) над

озером (Олесь Гончар). 6. Сумно усвідомлювати, що видатний кіно-режисер Олександр Довженко не/покоїться (не похований) у рідній землі (З виступу на конференції).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: написання деяких дієслів з *не* залежить від їхнього лексичного значення.

ПОРІВНЯЙТЕ:

РАЗОМ	ОКРЕМО
Неславити — ганьбити	Не славити — не прославляти
Непокоїтися — хвилюватися	Не покоїтися — не бути похованим
Нездужати — хворіти	Не здужати — не могли

107. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Не/славте кобзаря словами золотими! Колись він заблищить між душами ясними! (П. Куліш). 2. Не/знеславлю зброї нашої козацької, не посоромлю роду нашого (Н. Рибак). 3. Одна паршива овечка усю отару не/славить (Народна творчість). 4. Вітрець із берега не/покоїв море (О. Донченко). 5. Рук не/здужаю підняти, бо не їла й не пила (П. Тичина).

- ▶ Поясніть, чому збірку своїх поезій Тарас Шевченко назвав «Кобзар». У відповіді використайте дієслова *не славити* — *неславити*.
- Які художні твори про кобзарів ви знаєте? Розкажіть про них, уживаючи дієслова з *не*.
- Що вам відомо про кінофільм «Поводир»? Розкажіть про нього. Уживайте дієслова з *не*.

108. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Не/ма на світі України, не/має другого Дніпра (Т. Шевченко). 2. Ще не/вмерла козацька мати! (Б. Хмельницький). 3. Не/зітхай, а працуй, марно часу не/гай! (Б. Грінченко). 4. Не/поміча хв..лин людина, а час прудкий свій к..лим тче (Д. Луценко). 5. Рушник ж..ття час шив і не/дошив (В. Крищенко). 6. Я не/навиджу рабства кайдани (П. Грабовський). 7. Не/договорено багато і не/дослухано, на жаль (П. Воронько).

- ▶ Розкрийте зміст першого речення. У відповіді використовуйте дієслова з *не*.
- Як ви вважаєте: патріотизм — це почуття чи риса людської вдачі? Звіртеся зі Словничком назв почуттів.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

§ 7. ДОКОНАНИЙ І НЕДОКОНАНИЙ ВИДИ ДІЄСЛОВА

109. Прочитайте подані в двох колонках дієслова. До кожного з дієслів поставте питання. Дієслова якої колонки відповідають на питання *що робити?* Дієслова якої колонки відповідають на питання *що зробити?*

радити
мовити
переказувати
переконувати

порадити
домовитися
переказати
переконати

Дієслова бувають двох видів — *доконаного* або *недоконаного*.

Дієслова **ДОКОНАНОГО ВИДУ** означають дію, уже завершену, і відповідають на питання *що зробити? що зробив? що зроблю?*

Дієслова **НЕДОКОНАНОГО ВИДУ** означають дію незавершену, не обмежену в часі та відповідають на питання *що робити? що робив? що роблю? що буду робити? що робитиму?*

110. Визначте вид кожного дієслова. Дієслова доконаного й недоконаного виду запишіть у дві колонки.

Співати, заспівати, знати, посіяти, прийти, замислитись, тривати, нести, білити, передавати, передати.

111. Перепишіть, виділіть у кожному дієслові всі значущі частини слова. Визначте вид кожного дієслова. Якими суфіксами та префіксами відрізняються дієслова в кожній із пар?

ЗРАЗОК

Читати — прочитати.

Кликати — покликати. Летіти — прилетіти. Казати — сказати. Сунути — зсунути. Дякувати — подякувати. Підсмажити — підсмажувати. Записати — записувати. Витерти — витирати.

Дієслова доконаного та недоконаного видів зазвичай утворюють видові пари: *писати — написати; передавати — передати; виносити — винести.*

Здебільшого таку пару утворюють спільнокореневі слова, що розрізняються префіксами або суфіксами.

Майже завжди спільнокореневі дієслова різних видів різняться ще й наголосом: *насі́пати — насипа́ти.*

У видових формах дієслів можуть чергуватися голосні звуки (прив[е]зти — прив[о]зити; вит[е]рти — вит[и]рати) або приголосні (заря[д]ити — заря[дж]ати; вико[с]ити — вико[ш]увати).

Деякі видові пари дієслів мають різні основи: брати — узяти; ловити — піймати.

Деякі дієслова не мають видових пар (сподіватися, розмовляти, розговоритися, насидітися).

112. До поданих дієслів доберіть спільнокореневі дієслова протилежного виду. Дієслова запишіть парами. Якими значущими частинами різняться дієслова кожної пари? Виділіть ці частини.

Крутити, охолоджувати, прийти, перемогти, пекти, чесати, виконати.

Дві пари спільнокорених дієслів різного виду введіть до самостійно складених речень.

113. Прочитайте фразеологізми, дієслова недоконаного виду замінюючи на спільнокореневі дієслова доконаного. Назвіть почуття, яке можна передати кожним із фразеологізмів. За потреби зверніться до довідки.

Підноситися духом, розквітати душею, дерти кирпу, хапатися за голову, ковтати слинку, опускати крила.

ДОВІДКА

Бадьорість, тривога, заздрість, радість, гордовитість, розгубленість, зневіра, любов.

Із фразеологізмами, що передають позитивні почуття, складіть речення.

114. Прочитайте речення. Визначте дієслова. З'ясуйте вид і час кожного з них. Ознайомтеся з поданою після речень таблицею.

1. Ті, що шукають премудрість, знайдуть (*Нестор Літописець*).
2. Хто сам себе опанував, найтяжчу річ він доконав (*І. Франко*).
3. Доля кується у боротьбі. Дужий не гнеться, гнуться слабі (*М. Вороний*).
4. Якщо задумаєш узяти вершину, матимеш середину (*Г. Сковорода*).
5. Якщо ви вдало вибрали справу і вклали в неї всю свою душу, то щастя саме відшукає вас (*К. Ушинський*).

ВИД ДІЄСЛОВА	ФОРМИ ЯКИХ ЧАСІВ МАЄ	ПРИКЛАДИ
ДОКОНАНИЙ	минулий майбутній	сказав, вирішили, передала скажу, вирішать, передасть
НЕДОКОНАНИЙ	минулий теперішній майбутній	казав, вирішували, передавала, кажу, вирішуємо, передає, буду казати, казатиму, будемо вирішувати, вирішуватимемо, буде передавати, передаватиме

115. **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте та запишіть у дужках вид, особу, час, число, а для минулого часу — і рід кожного дієслова.**

ЗРАЗОК

Успіх приваблює (недок. в., III ос., теп. ч. одн.) людей.

Що люди називають успіхом Більшість вважає що успіх забезпечують професійні досягнення визнання достаток Інші стверджують що успішним стає лише той кому поталанило хто не знехтував щасливим випадком скористався обставинами

Мудрі люди стверджують що запорукою успіху є вміння спілкуватися Без сумніву успіх має й ворогів самовпевненість лінощі та нещирість

Для суспільства успішна людина може бути корисною Вона запалюватиме своїм прикладом стане зразком для багатьох співвітчизників

З журналу «Український тиждень»

 Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

 Кого з відомих вам українців ви можете назвати успішними? Що є, на вашу думку, причиною їхнього успіху? У відповіді вживайте дієслова.

 Чи хотіли б ви стати успішним? Що для цього потрібно зробити? Назвіть ці дії (процеси, стани) п'ятьма дієсловами.

 Дізнайтеся більше про успішних українців у електронному журналі «Українці. The Ukrainians» (theukrainians.org).

§ 8. ДІЄСЛОВА ПЕРЕХІДНІ ТА НЕПЕРЕХІДНІ

116. Прочитайте речення. Визначте присудки-дієслова, від яких можна поставити до додатка питання знахідного відмінка. Випишіть ці присудки-дієслова разом із додатками, з якими вони пов'язані за змістом.

ЗРАЗОК → *Знаємо (що?) прислів'я.*

1. Нещасна людина, яка втрачає батьківщину. 2. Курка знає свою клітку, а пташина любить гілку. 3. І золота клітка не нагодує пташку. 4. Погана та пташка, яка своє гніздо не хвалить. 5. Усяка пташка свої пісні має. 6. Ластівка день починає, а соловей його кінчає.

Якими частинами мови виражені додатки у вибраних вами словосполученнях?

Дієслово, від якого можна поставити питання знахідного відмінка до іменника (або займенника), пов'язаного з ним за змістом, називається ПЕРЕХІДНИМ. Наприклад: читати (що?) книжку, покликати (кого?) тебе. Таке дієслово означає дію, спрямовану на інший предмет.

Від перехідних дієслів до іменника можна поставити питання не тільки знахідного відмінка (кого? що?), а й родового (кого? чого?) до іменника зі значенням частини від цілого (випити (чого?) чаю, подати (чого?) води) або при запереченні (не чути слів; не знати спокою).

НЕПЕРЕХІДНІ дієслова означають стан або дію, яка не переходить на інший предмет. Більшість дієслів на -ся (-сь) належать до неперехідних. Наприклад: умиватися, змагатися.

117. Прочитайте словосполучення. Від кожного дієслова поставте питання до іменника. Запишіть тільки словосполучення, що містять перехідні дієслова.

ЗРАЗОК → *Декламувати (що?) вірш.*

Співати пісні, почути мелодію, виконувати хором, вивчити вірш, милуватися вінком, побачити маки, сплести з квітів, захоплюватися красою, не чути птахів, любити красу, поважати мудрість, умиватися водою, напиться молока.

118. Назвіть почуття, які можна висловити кожним із поданих фразеологізмів. Визначте фразеологізми, що містять перехідні дієслова, із двома з них (на вибір) складіть і запишіть речення.

Мати твердий ґрунт під ногами; пекти раки; скрипіти зубами; не чути душі; широко відкрити очі; кривити душею; ламати голову; відлягло від серця.

ДОВІДКА

Стурбованість, упевненість, любов, здивування, роздратування, нещирість, полегкість, сором.

119. Перепишіть прислів'я, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібному відмінку іменники. Визначте дієслова перехідні й неперехідні.

1. Без здоров'я немає ... 2. Бережи ... змолоду, а здоров'я плекай під старість. 3. Праця додає здоров'я, а лень нагороджує ... 4. Добрий лікар має орлине ... і левине ... 5. Ненажера копає собі ... власними зубами. 6. Недужий валиться од ...

ДОВІДКА

Честь, яма, око, щастя, вітер, хвороба, серце.

120. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте та підкресліть присудки, виражені перехідними дієсловами.

Певно, ти ма..ш знайомих, які стежать за модними тенденц..ями в муз..ці, одязі. Їхні захоплення та смаки повністю підпорядковуют..ся моді. Звідки вони беруть інформацію? Передовсім із телер..клами.

Р..клама змальовує бе..турботне й бе..проблемне ж..ття, викл..кає потребу в бе..лічі гарних р..чей. Без зап..сів популярних пісень і нового одягу раби моди не уявляють собі повноцінного існування.

Бе..думне накопичення р..чей може сприч..нити манію спож..вання. Жодні доходи не витр..мають гонитви за р..кламою. Спокуси р..клами, на жаль, позбавляють людину почуття міри.

За А. Єланською

- 1. Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словником.
- 2. Визначте речення, ускладнені вставними словами, поясніть у них розділові знаки.
- 3. Чи чули ви вислів *суспільство споживацтва*? Як ви його розумієте? У відповіді вживайте перехідні дієслова.
- 4. Розкажіть про рекламу, яка вам запам'яталася. Уживайте перехідні дієслова.

121. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ!** Визначте п'ять «плюсів» і п'ять «мінусів» телевізійної реклами, складіть про це текст. Уживайте перехідні дієслова.

122. Я – РЕДАКТОР! Відредагуйте речення. Звертеся з підказкою.

1. Ми подякували учителя за екскурсію до музею. 2. Багато цікавого дізналися ми за твори українських художників. 3. Довго милувалися на їхні картини і щиро захоплювалися через їхній талант. 4. Багатьом з нас захотілося навчатися малюванню. 5. На щастя, в музеї проводять лекції по мистецтву. 6. По заказу нашого вчителя нам розкажуть про портретиста Олександра Мурашко. 7. Товариш докоряв мене за загублений музейний каталог.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Подякувати товариша:	Подякувати товаришеві.
Дізнатися за щось:	Дізнатися про щось.
Милуватися на щось:	Милуватися чимось.
Докоряти когось:	Докоряти комусь.
Захоплюватися через щось:	Захоплюватися чимось.
Навчатися мові:	Навчатися мови.
Лекції по літературі:	Лекції з літератури.
По заказу:	На замовлення.

Визначте вид допущених помилок. Звертеся із розміщеною у «Довідковому бюро» таблицею «Види помилок у письмових роботах».

**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ**

**УСНИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ
ПРО ВИКОНАННЯ ДІЙ
НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ
СПОСТЕРЕЖЕНЬ**

123. Прочитайте. З'ясуйте, який тип мовлення покладено в основу кожного з висловлень. Визначте стиль висловлень. Яке з них можна назвати інструкцією? Свою думку доведіть.

I. Хто може нині обійтися без мобільного телефона? Хто мислить своє життя без комп'ютера? Хто не користується інформаційними ресурсами Інтернету: сайтами, блогами, форумами?

Ось і ми вирішили створити сайт нашого класу. Старший брат одного з наших хлопців, одинадцятикласник Сергій, узявся створити для сайта платформу, але за однієї умови: спочатку ми доберемо й передамо йому контент, тобто зміст, аби сайт відразу можна було заповнити й запустити.

Тож ми зібрали інформацію, яку хотіли через сайт оприлюднити. Це були замітки про цікаві події, які в нашому класі трапилися, про вчинки наших однокласників, а ще — про знайомих і незнайомих нам людей. Такі замітки ми писали на уроках, тому мали уявлення про те, як їх складати. Крім того, ми вибрали найкращі з написаних у школі та дома творчі роботи: вірші, оповідання, навіть твори. До такого контенту додалися гумористичні оповідання та анекдоти, бо хто ж не любить по-сміятися?

Зібравши тексти, ми придумали назви сторінок сайту: 1. Що в нас нового? 2. Розповімо про вчинок; 3. Ось які ми творчі люди... 4. Смійтеся разом із нами! Такі назви стануть рядками меню нашого сайту.

Після цього ми розклали тексти за сторінками-рубриками. Далі заходилися замітки редагувати.

Для редагування заміток ми скористалися поданою в кожному підручнику мови таблицею «Види помилок». Спочатку звертали увагу на зміст, тобто правдивість і достовірність замітки. Після цього вишукували та виправляли в текстах граматичні помилки. Паралельно виправляли помилки правописні: орфографічні й пунктуаційні. Оскільки замітки ми дібрали, на нашу думку, найкращі, помилок було негусто.

Ось так ми підготували наповнення класного сайту. Передали контент Сергію, тепер чекаємо. Гадаємо, сайт вийде непоганий, адже в його підготовку ми вклали чимало праці.

Головна сторінка інтернет-газети
Дрогобицької спеціалізованої школи № 2

II.

Як підготувати контент для заповнення шкільного (класного) веб-сайта

З-поміж усіх поданих матеріалів оберіть:

- 1) найцікавіші для користувачів веб-сайта;
- 2) найбільш актуальні й злободенні.

Дібрані тексти систематизуйте за змістом відповідно до назв сторінок.

Перевірте, якою мірою кожен текст відповідає таким вимогам:

- 1) чи має текст заголовок, який відбиває його суть;
- 2) чи вказано дату й місце події (для заміток);
- 3) наскільки послідовно й чітко розказано про подію;
- 4) чи правильно названо осіб, про яких ідеться в тексті;
- 5) чи висловлено ставлення автора замітки до події.

Прочитайте текст не менш ніж тричі, звертаючи увагу на: 1) правдивість змісту; 2) граматику; 3) орфографію та пунктуацію.

Поясніть, якою мірою вибір стилю висловлення залежить від умов і мети спілкування.

124. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть, запишіть і прочитайте в класі інструкцію (у діловому стилі) та гумористичне оповідання (у художньому стилі) про:

- прибирання класу (навчального кабінету) під час чергування;
- підготовку команди до участі в шкільній грі КВК;
- прикрашання шкільної актової зали до свята.

§ 9. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

125. Прочитайте, визначте дієслова. Які з них називають дію, що відбувається під час розмови про неї? Після розмови? До розмови?

Хто з нас не замислювався над тим, що таке успіх? Хто про нього не мріяв? Стати успішним, радіти життю хоче кожен.

У різних культурах успіх і щастя сприймають дещо по-різному. У європейських країнах вважають, що людина успішна, якщо вона вільна й має можливості задовільнити свої потреби трьох рівнів:

- первинні матеріальні потреби — їжа, житло, здоров'я, безпека, освіта, робота, відпочинок, родина, захист;
- соціальні потреби — кар'єра, бізнес, суспільне визнання, влада;
- духовні потреби — творчість, благодійність, корисні для суспільства поривання.

Україна обов'язково стане успішною європейською країною. Громадяни нашої держави матимуть гарантоване задовільнення первинних потреб, а також можливості підніматися до кар'єрних вершин і задовольняти духовні потреби.

За матеріалами сайту «Успішна Україна»

Визначте форму дієслова, яка називає дію, стан або процес, не вказуючи на час, особу, число чи рід. Поставте до цих дієслів питання. Як називається така дієслівна форма?

- Що вам відомо про часи дієслова? Визначте час кожного з дієслів. Звертєся з таблицею.

ЧАС ДІЄСЛОВА	КОЛИ ВІДБУВАЄТЬСЯ ДІЯ	НА ЯКІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЄ
ТЕПЕРІШНІЙ	У момент повідомлення про неї	Що роблю? Що робиш?
МИНУЛИЙ	До моменту повідомлення про неї	Що робив? Що зробила?
МАЙБУТНІЙ	Після моменту повідомлення про неї	Що зроблю? Що робитиме?

ПОРІВНЯЙТЕ:		
ТЕПЕРІШНІЙ	МИНУЛИЙ	МАЙБУТНІЙ
Кожна стежка додому веде (Г. Чубач).	Потім нас стежка додому вела (І. Драч).	Дорога з хутора вестиме (І. Сенченко).
Шумлять ліси все тихше (О. Маковей).	Тополі шуміли за вікном все тривожніше (З. Тулуб).	А в Києві шумітимуть каштани (Є. Маланюк).

126. Перепишіть речення. Визначте дієслова, з'ясуйте час кожного та запишіть у дужках.

ЗРАЗОК

Кобзар співав (мин. ч.) в пустелі Косарану (А. Костенко).

1. І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї... (Т. Шевченко). 2. І піднявся Тарас над ревучим Дніпром на своїй молодій Україні (М. Сом). 3. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине... А буде син, і буде мати, і будуть люди на землі (Т. Шевченко).

- Журналіст Юрій Макаров вважає, що молодий поет Тарас Шевченко був людиною успішною. Чи згодні ви з таким твердженням? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте дієслова теперішнього, минулого й майбутнього часу.

Портрет Тараса Шевченка на багатоповерховому будинку в Харкові

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Дієслова недоконаного виду можуть уживатися у формах будь-якого часу.

Дієслова доконаного виду можуть уживатися тільки у формах минулого та майбутнього часу.

127. Перепишіть речення, ставлячи подані в дужках дієслова у формі теперішнього часу, особу й число узгоджуючи з підметами. Вставте пропущені літери.

1. «(Р..віти) та (стогнати) Дніпр ш..рокий, с..рдитий вітер (зав..вати)», — (співати) Тарас не од..нокий, із ним увесь народ (співати) (І. Хоменко). 2. А серце... серце в грудях (битися), у рідний край (л..тіти), як птах. І ось Тарасові (здаватися), що вже він (ходити) по ланах (О. Журлива).

- Визначте вид ужитих в уривку дієслів.
- Позначте в словах орфограми. Написання слів обґрунтуйте відповідними правилами.

128. Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте вид і час кожного. Перепишіть, замінюючи всі дієслова теперішнього часу формами минулого часу.

Пісні, легенди, повір'я дістаються нам у спадок від минулих поколінь. Усна народна творчість завжди відбиває прагнення людини до краси, правди, фізичного й духовного здоров'я. Прислів'я прославляють працьовитість, скромність, кмітливість, воюють проти ледарів, зазнайок, брехунів і базік.

За Н. Шумадою

- Поясніть значення вислову *духовне здоров'я*. У відповіді вживайте дієслова минулого часу.

129. Прочитайте поезію. Визначте в її тексті дієслова, з'ясуйте час кожного.

Пам'ять дерев
Ці дуби, що небо підпирають,
Певне, ще Батия пам'ятають.
Сосни у спокійному величчі
Не забули про козацькі січі.

Свідками ворожої навали
Явори і осоки стали.
Саджанці, що нині виростають,
Що вони через віки згадають?

Микола Луків

- Дайте розгорнуту відповідь на висловлене поетом запитання. У відповіді вживайте дієслова у формах минулого, теперішнього та майбутнього часу.

130. Складіть фантастичну розповідь про подорож Україною різних історичних періодів за допомогою машини часу (усно).

Поясніть, чому категорія часу властива саме такій частині мови, як дієслово.

131. Перепишіть речення, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте дієслова, з'ясуйте час кожного.

1. У самісінькім центрі Європи ми ж..ли, ж..вемо й будем ж..ть (В. Мордань). 2. Народ мій є! В його г..рячих жилах козацька кров пульсує і гуде! (В. Симоненко). 3. Народ свою м..нувшину повік не забуде. Ми були, ми є під небом, і ми далі будем (Б. Колодій). 4. Ми є, були, і будем ми. Й Ві..чизна наша з нами (І. Багряний). 5. Що без нас було, ми чули, а що при нас буде, побач..мо (Народна творчість). 6. Те, що м..нуло і що буде, навік залиш..ться в мені (О. Савченко-Гнатюк). 7. Дніпро р..ве й р..втиме, поки віку, і плакати він буде, і квилити (Б. Грінченко).

 Яка з подій, що її вивчали на уроках історії України в цьому навчальному році, захопила вас найбільше? У відповіді вживайте дієслова різних часових форм. Як ви розумієте вислів письменника М. Сарма-Соколовського «Що таке пам'ять? Це вікно в минуле. Його ні відчинити, ні розбити»? Пригадайте або придумайте історію, яка проілюструвала б ці слова.

§ 10. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС. ЗМІНИ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

 Дієслова теперішнього часу означають дію або стан, які збігають-ся з моментом мовлення про них: *знаю, можемо, хочеш, працюють.*

Дієслова теперішнього часу змінюються за особами та числами.

132. Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте час, особу та число кожного.

Шевченкове слово звучить у віках, воно живе й сьогодні. Ви читаете поезії Кобзаря, замислюєтеся над ними, декламуєте їх. Тарас Григорович і нині разом з тими українцями, що бережуть і захищають рідну мову, культуру, шанують нашу велику історію. Вплив творчості Т. Г. Шевченка відчуваємо понині.

За І. Михайлиним

ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС		
ОСОБА	ОДИНИНА	МНОЖИНА
I	пиш у , бач у	пиш емо , бач имо
II	пиш еш , бач иш	пиш ете , бач ите
III	пиш е , бач ить	пиш уть , бач ать

- Як ви розумієте вислови: *час не стоїть на місці; знамення часу; герой нашого часу?*
 ● Кого ви вважаєте героєм нашого часу? У відповіді вживайте дієслова теперішнього часу.

133. Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте час, особу та число кожного.

Кодекс лицарської честі

Козак перший виступає за свободу України. За будь-яких обставин козак не мириться із втратою незалежності України.

Понад усе козак цінує особисту честь і гідність. Із дитинства козак не сприймає зверхності над собою. Він не дозволяє собі брутальної лайки та протиправних дій, відповідає на образу чи кривду тільки по-лицарськи.

Своє життя козак присвячує духовному розвитку, самовдосконаленню, він поважає науки, мистецтво, ремесла, захищає історико-культурну спадщину України. Козак поважає старовину, працює в ім'я майбутнього України.

З народознавчого календаря

134. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ!

Завдання для груп. Прочитайте текст, ставлячи дієслова у формі:

- 1 група — І особи однини теперішнього часу (від імені козака: *Я, козак, ...*);
- 2 група — І особи множини теперішнього часу (від імені гурту козаків: *Ми, козаки, ...*);
- 3 група — II особи однини теперішнього часу (звертаючись до козака: *Ти, козаче, ...*);
- 4 група — II особи множини теперішнього часу (ніби звертаючись до козаків: *ви, козаки, ...*);
- 5 група — III особи множини теперішнього часу (*вони, козаки, ...*).

135. Перепишіть, визначте й позначте в дужках після кожного з дієслів його час, особу, число. Виділіть особові закінчення дієслів.

ЗРАЗОК

Ян погулює (т.ч., II ос. одн.) добро, коли ти у себе брани! (О. Довголіт).

1. Мова об'єднує, згуртовує людей у націю, засвідчує духовне буття народу. Без мови ми є не народом, а отарою без пастуха. Без народних пісень, прислів'їв, приказок ми **прирікаємо** себе на виродження. Народні твори несуть у собі невичерпний оптимізм (*За Олесем Гончаром*).

2. Мова рідна! Ти завжди **вабиш**, **чаруєш**, **кличеш** на теплі й могутні хвили свої (*С. Плачинда*).

- Підкресліть у словах вивчені орфограми.
 ● Виділені слова вимовте відповідно до правил української орфоєпії.

136. Визначте особу й число дієслів. Перепишіть їх та передайте звукописом. Вимовте відповідно до правил української орфоєпії. Укажіть голосні звуки, які вимовляються нечітко.

ЗРАЗОК

Котили [к о т и л и]

Можеш, любиш, читаєш, живемо, сидимо, стоїмо, борються, змагаєшся.

Поясніть, від чого залежить написання особових закінчень дієслів.

Дієслова поділяють на ДВІ ДІЄВІДМІНИ.

Визначають дієвідміну за закінченнями третьої особи множини теперішнього часу.

Дієслова, які мають у цій формі закінчення **-уть** або **-ють**, належать до першої (I) дієвідміни: **можуть**, **знають**.

Дієслова із закінченнями **-ать** або **-ять** належать до другої (II) дієвідміни: **лежать**, **стоять**.

Дієслова першої дієвідміни в усіх особових закінченнях мають літеру **е** або **є**: **можеш**, **знаєш**.

Дієслова другої дієвідміни в особових закінченнях мають літеру **и** або **і**: **лежиш**, **стоїш**.

ОРФОГРАМА:

літери **е (є)**, **и (і)**

в особових закінченнях дієслів

137. Поставивши дієслова у формі третьої особи множини теперішнього часу, запишіть їх у дві колонки за дієвідмінами.

Мирити, підтримувати, вірити, допомагати, доводити, берегти, підносити, журитися, охороняти, лицемірити, нехтувати, плекати, знати.

Позначте у словах орфограми.

Визначте серед дієслів синонімічні.

138. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Вітре буйний ти з морем говор..ш (*Т. Шевченко*). 2. Р..в..ш вітре та не плач..ш бо тобі не тяжко (*В. Забіла*). 3. Мовч..ш мій друже ясний і зітха..ш (*Леся Українка*). 4. Як ми не посі..мо вітер то хто ж дочека..ться змін? (*М. Осадчий*). 5. Майбутнім ми мар..мо а сучасним на жаль горду..мо (*Народна творчість*). 6. Ми сто..мо на грані невідомих шляхів мабутніх (*О. Теліга*). 7. Ми гордо йд..мо шляхами України. Ми чин..мо волю наших прадідів це вони нас вислали в путь (*В. Голобородько*).

Позначте у словах орфограму «літери **е (є)**, **и (і)** в особових закінченнях дієслів».

Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Назвіть ужиті в реченнях дієслова-антоніми.

ДІЄВІДМІНУ дієслова можна визначити за основою неозначеної форми (інфінітива).

До **ПЕРШОЇ ДІЄВІДМІНИ** належать дієслова з:

- односкладовою основою інфінітива, що закінчується на головний звук *-и-*, *-у-*: *жити, мити, чути*;
- основою інфінітива на *-і*: *синіти, молодіти*;
- основою інфінітива на *-а (-я)* після шиплячого та *й*: *бажати, товстішати, буюти*;
- основою на *-оро-*, *-оло-*: *бороти, полоти, молоти*;
- основою інфінітива на *-ува-* (*-юва*), що в особових формах випадає: *будувати, але буду; малювати, але малюю*.

До першої дієвідміни належать окремі дієслова: *слати* (у значенні *стелити*), *слати* (у значенні *посилати*), *хотіти*, *іржати*, *ревіти* (*й ревити*).

До **ДРУГОЇ ДІЄВІДМІНИ** належать:

- дієслова з основою інфінітива на голосний *-и-*, *-і-* (*-ї-*), які в особових формах випадають: *вірити* (але *вірю, вірять*), *кроїти* (але *крою, кроять*);
- усі дієслова з основою на *-отіти*: *муркотіти, булькотіти*;
- дієслова з основою інфінітива *-а-* після шиплячих та *й*, якщо в особових формах звук *[а]* випадає: *кричати, але кричу, кричить*.

139. Скориставшись правилом, визначте дієвідміну кожного з ужитих у словосполученнях дієслів (за основою неозначеної форми).

Очікувати на зміни; вишивати рушник; полоти бур'ян; зеленіти листям; колоти горіхи; шити білими нитками; бурмотіти під ніс; бачити наскрізь; летіти думкою; цокотіти на гілці; писати нарис; друкувати читанку; гратися з вогнем; взути босоніжки; пороти гарячку.

Які зі словосполучень є фразеологізмами? Витлумачте їхні значення.

140. Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу. Запишіть утворені форми. Підкресліть орфограму «літери *е* (*є*), *и* (*ї*) в особових закінченнях дієслів».

ЗРАЗОК → *Захищати – захищаєш.*

Говорити, тягнути, знати, мітити, мріяти, крутити, читати, печалити, співати.

141. До поданих дієслів доберіть антоніми. Утворені антонімічні пари запишіть. Позначте у словах орфограму «літери *е* (*є*), *и* (*ї*) в особових закінченнях дієслів».

Хвалиш, твориш, береш, знаходиш, любиш, шкодиш, радієш, пам'ятаєш.

Обґрунтуйте написання *е*, *и* в особових закінченнях дієслів.

142. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ж...ття і мрія в згоді не бувають і вічно бор...ться, хоч миру прагнуть (*Леся Українка*).
2. Ж...ттева нива кол...ться ст...рнею (*О. Довгоп'ят*).
3. Ми весь час сто...мо на грані невідомих шляхів майбутніх (*О. Теліга*).
4. Зорі з неба сипл...ться, мов горох (*Г. Коваль*).
5. Тут росяні дощі цілують душу і шлях шовково стел...ться (*Т. Севернюк*).

- Підкресліть орфограму «літери е (є), и (і) в особових закінченнях дієслів».
- Дієвідміну яких дієслів вам було легше визначити за основою інфінітива? Чому?

143. Поставте дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу й запишіть. Назвіть звуки, що чергуються.

Берегти, пекти, могли, текти, котити, трусити, виходити, їздити, мастити.

- Літери, що позначають звуки, які чергуються, підкресліть.

У дієсловах обох дієвідмін може відбуватися чергування приголосних звуків:

- [г]–[ж]: мо[г]ти — мо[ж]у, ля[г]ти — ля[ж]у;
- [к]–[ч]: те[к]ти — те[ч]у, пла[к]ати — пла[ч]у;
- [х]–[ш]: коли[х]ати — коли[ш]у, ди[х]ати — ди[ш]у;
- [д]–[дж]: хо[д]ити — хо[дж]у, си[д]іти — си[дж]у;
- [т]–[ч]: пла[т]ити — пла[ч]у, ко[т]ити — ко[ч]у;
- [з]–[ж]: моро[з]ити — моро[ж]у, ма[з]ати — ма[ж]у,
- [с]–[ш]: пи[с]ати — пи[ш]у, но[с]ити — но[ш]у;
- [ст]–[шч]: сви[ст]іти — сви[шч]у, пе[ст]ити — пе[шч]у;
- [ск]–[шч]: пу[ск]ати — пу[шч]у, поло[ск]ати — поло[шч]у;
- [зд]–[ждж]: — ї[зд]ити — ї[ждж]у.

144. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте пропущені літери. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

1. Не той друг, хто медом ма...е, а той, хто правду ка...е.
2. Говорить таке, що ні лізе, ні те...е.
3. Слова мо...уть лунати, як дзвоники, а серце бути кривобоке, як сідло.
4. Сам на ладан ди...е, а іншому яму копає.
5. Рання пташка дзьобик прочи...ає, а пізня очки протирає.

- Визначте час, особу й число дієслів.

145. Перепишіть речення. Від поданих у дужках дієслів у неозначеній формі утворіть особові дієслова теперішнього часу.

1. Старий годинник тишу (колихати) (*Б. Костюра*).
2. Чужа гітара (різати) вухо (*К. Туз*).
3. А серце голубом (воркотіти) (*Г. Соколенко*).
4. Я (сидіти) на кленовім порозі, а птахи все летять і летять (*Є. Гуцало*).
5. Радію я, коли (знаходити) слово із пахощами й кольором (*А. Малишко*).
6. Слухає Немирів, як тенор пісню вивів: «По садочку (ходити), кониченька (водити)» (*А. Подолинний*).
7. Споглядання краси (очистити) людину від усього поганого (*М. Міщенко*).

146. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Після кожного дієслова запишіть у дужках його час, особу та число.

Двадцять перше століття наз..вають бурхливим часом. Нещадиме кблесо історії крутиться з особливою жорстокістю. Найважче ж..веться простим людям, які творять матеріальні та духовні цінності. Проте вони не втрачають честі й сумління, відчуття справ..дливості.

Найдорожче для кожного — любов до рідних, до своєї з..млі. Якщо ти люб..ш батьків, плака..ш любов до міста чи села, де ж..веш, це дає тобі силу.

Загальнолюдські цінності об'єднують і сім'ї, і нації, і д..ржави.

За В. Шелестюк

- Поясніть написання особових закінчень дієслів.
- Підкресліть у словах вивчені орфограми.
- Що ви відносите до загальнолюдських цінностей? Які з них особливо шанують у вашій родині?
- Складіть висловлення «Що я ціную в житті найбільше» (усно). Вживайте дієслова теперішнього часу.

§ 11. МИНУЛИЙ ЧАС. ЗМІНИ ДІЄСЛІВ МИНУЛОГО ЧАСУ

147. У поданому нижче тексті йдеться про те, як за допомогою машини часу сучасний школяр перенісся в минуле. Визначте в тексті дієслова минулого часу, з'ясуйте рід і число кожного.

Трапилося так, що семикласник Антон потрапив у ... минуле! Та ще й у школу — прямісінько на урок алгебри! Клас розв'язував задачу, тож Антон роззирнувся в пошуках калькулятора.

— Я калькулятор забув, — пояснив він учительці, — тобто мобільник удома залишив.

— А що таке мобільник? — поцікавилася вчителька.

— Це телефон.

Клас вибухнув реготом.

— Не зрозумів, що смішного? — обурився Антон.

— Телефон дома забув? — заливався сміхом сусід по парті. — А дроти куди подів?

— Повеселилися й досить! — нагримала на клас учителька. Від сміху в неї самої з очей виступили сльози.

— Ти нам, Антоне, нарозказував небилиць, а от задачу не розв'язав!

Продзвенів дзвінок. Антон сидів червоний як рак. Він став посміховиськом, хоч нічого смішного й не сказав.

За Т. Крюковою

Уявіть, що ви потрапили в минуле — 60–70-ті роки XX століття і побули в тому часі упродовж дня. Уживаючи дієслова минулого часу, розкажіть, як сприйняли тодішні школярі показані вами сучасні технічні засоби зв'язку.

Дієслова у формі минулого часу означають дію або стан, які відбулися до моменту розмови: *розказав, пояснила, здивувало, мандрували.*

Дієслова минулого часу змінюються за родами (в однині) та числами: *розповів, розповіла, розповіло, розповіли.*

**ДІЄСЛОВА МИНУЛОГО ЧАСУ УТВОРЮЮТЬСЯ
ДОДАВАННЯМ СУФІКСА ДО ОСНОВИ ІНФІНІТИВА**

основа дієслова	однина			множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
	-в-	-л-	-л-	-л-
зна-ти	зна-в	зна-л-а	зна-л-о	зна-л-и
малюва-ти	малюва-в	малюва-л-а	малюва-л-о	малюва-л-и

Якщо основа інфінітива закінчується на приголосний, минулий час дієслів чоловічого роду утворюється без суфікса: *біг-ти — біг, нес-ти — ніс, допомог-ти — допоміг.*

148. Прочитайте народні прикмети, визначте дієслова минулого часу. З'ясуйте рід і число кожного. Назвіть суфікси, за допомогою яких утворено форми минулого часу.

1. Якщо на Стрітення вранці випав сніг — на врожай ранніх хлібів.
2. Ворона під крило ніс сховала — до холоду.
3. Сонце визирнуло з-поза хмар — на ранню весну.
4. Притихли кімнатні птахи — на мороз.
5. Ліг на сніг пес — на тепло.

Укажіть дієслово, форму минулого часу якого утворено без суфікса. Поясніть чому.

Коли відзначають Стрітення? Що вам відомо про це свято?

Складіть три речення про зустріч Зими з Весною. Уживайте дієслова минулого часу.

Чи вірите ви в народні прикмети? Чому? Двома-трьома реченнями дайте на це запитання відповідь. Уживайте дієслова у формі минулого часу.

149. Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі можливі форми минулого часу. Виділіть суфікси й закінчення.

ЗРАЗОК

Зачитати — зачитав, зачитала, зачитало, зачитали

Знати, розказати, перемогти, сісти, сидіти, рости, виростати.

Підкресліть в утворених формах дієслів вивчені орфограми.

150. Перепишіть прислів'я, подані в дужках дієслова ставлячи у формі минулого часу. З'ясуйте рід і число кожного дієслова, запишіть у дужках. Виділіть у кожному дієслові суфікс.

1. Гриць як (їсти), то (упріти), а як (працювати), то (задрімати).
2. (Піти) Настя в поле жати та й (забути) серп узяти.
3. Незакінчене діло взяло й (відлетіти).
4. У ледачого хазяїна злодії чоботи з ніг (украсти).
5. (Догулятися) він і (наспатися), що без хліба (зостатися).
6. У лінивого піч до спини (приліпитися).
7. Вони (гуляти) та бали (справляти), аж поки голими (стати).

► Яку рису людської вдачі висміяно в прислів'ях? Чи втратили прислів'я актуальність? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Уживайте дієслова минулого часу.

■ Витлумачте лексичне значення слів *працелюбство*, *працездатність*. Якою мірою названі людські риси потрібні людині, яка прагне успіху? Розкажіть про це.

151. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть і запишіть жартівливу розповідь про те, як ви з однокласниками (або удвох із товаришем) готувалися до контрольної роботи. Використайте деякі з поданих фразеологізмів (*на вибір*), дієслова в них уживайте у формі минулого часу однини або множини.

Бити байдики; ходити в середняках; обтирати спиною стіни; тинятися з кутка в куток; варитися у власному соку; справляти охи; ловити мух; ганяти вітер по вулицях; і за холодну воду не братися; палець об палець не вдарити.

152. Прочитайте. Визначте дієслова минулого часу. З'ясуйте вид, перехідність, число й рід цих дієслів.

Це було темного зимового вечора. Сонце сховалося за обрій. Зароже-вів сніговий килим. Замерехтіли зорі в глибокому небі.

Раптом із півночі насунула чорна хмара, попливла над снігами. Потемнів сніговий килим. Посипалися сніжинки. Тихо лягали вони на поле, ліс, дорогу. Я прислухався до тихого снігопаду і почув ніжний дзвін. Немов десь далеко бриніла велика кришталева чаша, до якої доторкався срібний молоточок.

Що воно дзвенить? Іду, прислухаюся. Дзвін линує від маленької ялинки, що росте на шкільному подвір'ї. То дзвеніли маленькі сніжинки. Висіли на ялинкових гілочках, доторкалися одна до одної, немов срібні дзвіночки. І дзвеніли, дзвеніли... Аж місяць прислухався.

За В. Сухомлинським

► Поспостерігайте! чи всі дієслова в тексті, у якому йдеться про минулі події, ужито у формі минулого часу? Спробуйте пояснити доцільність уживання дієслів теперішнього часу в значенні минулого.

ПІДКАЗКА

Інколи теперішній час навмисне вживають у значенні минулого. У таких випадках теперішній час слугує засобом наближення до читача (слухача) подій минулого.

153. Прочитайте. Визначте час кожного дієслова. Поясніть, чому в розповіді про події, які відбулися до моменту розмови про них, автор уживає дієслова теперішнього часу.

Юнак розповідав. О, він умів розповідати! Дівчинка слухала, мов заворожена. Сумна й велична картина поставала в її уяві.

Козаки в полі. Верхи на конях налітає шляхта... Здіймається дим від порошу... Летять іскри з-під шабель... Шалено зблискують очі...

Увечері Наталочка довго не могла заснути. Неспокійні думки роїлися в голові. А коли заснула, їй приснилися козаки.

За Зіркою Мензатюк

 Поясніть причини незгасної поваги українців до козацтва. Назвіть риси козацької вдачі, які ви хотіли б розвинути в собі. Хто з ваших знайомих наділений, на вашу думку, такими рисами?

 Уявіть, що вам наснився фантастичний сон. На його основі складіть розповідь «Моя зустріч із запорожцями». Дієслова теперішнього часу вживайте у значенні минулого.

154. Перепишіть, дієслова у формі теперішнього часу замінюючи дієсловами у формі минулого часу. Зверніть увагу: дієслова слід поставити у формі доконаного виду.

Невідомий винахідник

Перший винахід Яків Рощепій здійснює хлопчиком. Він самотужки майструє велосипед на двох дерев'яних колесах.

Рядовий солдат царської армії Рощепій розробляє принцип автоматичної гвинтівки. Можновладці не можуть погодитися, що син бідних селян є автором такого винаходу! Тому про винахідника забувають.

У 1943 році при звільненні рідного села від фашистів Рощепій бачить у бійця свою автоматичну гвинтівку! Розпитує й дізнається, що то «семизарядна гвинтівка Токарева». До честі російського конструктора, той визнає авторство Рощепія. Відомий зброяр розкриває ім'я справжнього автора винаходу. У 1950 році про Якова Рощепія з'являються публікації в газетах.

З календаря

 Позначте у словах вивчені орфограми.

 Поясніть, із якою метою в тексті, присвяченому подіям минулого, ужито дієслова теперішнього часу.

 Назвіть імена відомих вам українських винахідників. За потреби зверніться до Вікіпедії. Знайдіть інформацію про винаходи українців, відомі в усьому світі.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

**ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ
ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО
ТЕКСТУ ПРО ВИКОНАННЯ
ПЕВНИХ ДІЙ
(У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ)**

155. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Чудодійна любка

Вірний Петрів кінь Буланко мчав по високій траві. З-під його копит бризкали, розліталися на рожевих і зелених прозорих крильцях на всі боки коники. Комах зносило вітерцем, і вони розсіювалися далеко до-вокола. Кілька разів з-під самих копит мов хто викидав здоровенних зай-ців. Не раз із густої трави сторчма злітали розпасені куріпки.

Ребро пагорба високо знеслося вгору, і перед вершником відкрилася поросла деревами долина. Петро спрямував Буланка пологим схилом праворуч. Хоч кінь мчав по траві, було видно, що під ним широка справ-жня стежка.

Спустившись із пагорба, Петро пустив вірного Буланка тихою ходою. Може, кроків зо двісті протюпав кінь, тоді заіржав. Десь недалеко від-повіли слабким переривчастим іржанням. Петро підняв лук і почав на-пинати тятиву.

Ось крутий зворот стежки. Межи кущів тьопав половий кінь. Голову опустив, порваний повід волочиться. Сідло на коні скособочилось у пра-вий бік, з нього стирчать дві стріли.

То ж Степанів Лиско! Не дався татарам! Бродить степом, сумує за за-гиблим господарем...

Підігнавши Буланка до знесиленого коня, Петро зістрибнув. Погла-джуючи змученого Лиска, вийняв з його загноєних губ вудила. Розстеб-нув підпругу, зняв сідло, повиймав татарські стріли.

Петро повів обох коней на дзюркотіння води. Напоїв їх у струмку, за-ходився коло бідного Лиска. Почав гострими паличками чистити рани. Кінь дрібно тремтів. Ран було чимало. Всі від стріл.

Петро набрав у казанок кришталевої води. Відійшовши подалі від струмка, заходився сокирою викопувати яму для вогнища. Відтяв засохлий сук, розколов на скіпки. Приніс шишок. Тоді поблукав трохи серед кущів і приніс у шапці вогких бульбуватих коренів завбільшки з голубині яйця. Висипав у казанок, добре помив. Це були плоди любки. Ще цю рослину називають люби-мене-не-покинь. Дівчата її у ворожбі вживають. А вояки знають, що це найкращі ліки від знесилення. Татари

у військовому поході завжди запасаються любкою. П'яти бульбочок на цілий день здоровому вояку вистачає, щоб сили не втратити. Треба тільки вміти приготувати.

Петро розпалив вогнище. Поставив на нього казанок зі свіжою водицею. Невдовзі на дні казанка почали з'являтися маленькі бульбашки, а тоді відриватись і злітати вгору. Над поверхнею закрутилася пара.

Тим часом Петро насилував чисто помиті бульбочки любки голкою на нитку. Потім він потримав це «намисто» в окропі, щоб бульбочки не гірчили, не пліснявіли й добре сохли. Після цього їх слід було б добряче висушити й розмолоти. З розмелених бульбочок на молоці або воді роблять бовтанку. Але то для людини. Коневі ж досить нашкребти й дати разом із перетертим на каменях розпареним вівсом.

Скоро все було зроблено. Лиско куняв, опустивши голову. Петрів Буланко приступив до нього впритул і хльоскав хвостом. Він відганяв мушву і від себе, і від хворого товариша.

Петро прихилився спиною до нагрітої за день сосни і з насолодою вдихав запах розімлілої живиці. В казанку кипіла каша — тепер уже для нього. З кущів розходилися духмяні пахощі. То чудодійна любка розкривала надвечір свої квіти.

За Ю. Логвином

Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.

Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словником.

Переказати текст можна докладно або стисло.

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ — це повне й максимально наближене до оригінального тексту передання почутого або прочитаного. До докладного переказу ставлять вимоги відтворити зміст тексту:

- повно (не випускаючи деталей);
- послідовно (не порушуючи послідовності подій);
- правильно (точно передаючи імена, назви, події та зв'язки між ними).

Суть СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ полягає в умінні виділити в змісті почутого або прочитаного головне й переказати, пропустивши все менш істотне й важливе. Проте й у стислому переказі слід зберігати наявну в тексті послідовність викладу.

Стислий переказ навчає уникати зайвого багатослів'я, розтягненості викладу думок, тренує в чіткому й лаконічному висловленні.

Готуючись до докладного переказу тексту, складають його план. Найбільш детальним є план складний.

Для того щоб переказати текст стисло, потрібно з таким планом попрацювати. А саме:

- пункти плану, що відповідають абзацам тексту, які без втрати основного змісту переказу можна пропустити, слід викреслити;
- два чи три пункти плану, що відповідають частинам тексту, які можна переказати скорочено, потрібно об'єднати.

У переформатованому плані переказу мають залишитися тільки ті пункти, які сприяють збереженню основного змісту тексту, тобто розкриттю його теми і головної думки.

156. Порівняйте два плани поданого в попередній вправі тексту. За першим планом можна переказати текст докладно — у плані не пропущено жодної деталі. За другим планом можна зробити стислий переказ. Адже певні пункти плану пропущено, деякі об'єднано.

ПЛАН ДОКЛАДНОГО ПЕРЕКАЗУ	ЯК ПЕРЕБУ- ДОВАНО ПЛАН	ПЛАН СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ
I. Буланко мчав по високій траві.	Два пункти плану об'єднано в один.	I. Вершник спустився в долину.
II. Перед вершником відкрилася долина.		
III. Почулося слабке іржання.	Три пункти плану об'єднано в один.	II. Кінь загиблого товариша.
IV. Кінь загиблого Степана. 1. Порваний повід. 2. Скособочена кульбака. 3. Татарські стріли в сідлі.	Усе менш істотне пропущено.	
V. Допомога Лискові. 1. Петро вийняв вудила. 2. Зняв сідло. 3. Вийняті стріли.		
VI. Петро готує ліки для Лиска. 1. Виколав ямку, зібрав паливо. 2. Приніс води. 3. Зібрав плоди любки. 4. Потримав насилені бульбочки в окропі. 5. Коневі вистачить нашкребти й дати з перетертим вівсом	Пропущено все менш істотне.	III. Петро готує ліки для Лиска. 1. Петро розпалив вогнище. 2. Нанизав бульбашки любки й опустил у окріп. 3. Досить нашкребти й дати з вівсом.
VII. Буланко відганяв мушву.	Два пункти плану об'єднано в один.	IV. Запахла надвечір любка.
VIII. Запахла надвечір любка.		

Напишіть за поданим планом стислий переказ.

§ 12. МАЙБУТНІЙ ЧАС. ЗМІНИ ДІЕСЛІВ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

і Дієслова у формі майбутнього часу означають дію або стан, які відбуватимуться після моменту розмови про них: *зроблю, скажу, розповідатиму, буду говорити.*

Розрізняють форми майбутнього часу **доконаного й недоконаного виду**.

Дієслова **ДОКОНАНОГО ВИДУ** мають одну — *просту форму майбутнього часу*: *прочитаю, розкажеш, напишуть.*

Дієслова **НЕДОКОНАНОГО ВИДУ** мають дві форми майбутнього часу: *складну і складену*.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
СКЛАДНА ФОРМА: що робитиму?	СКЛАДЕНА ФОРМА: що буду робити?
УТВОРЮЄТЬСЯ:	
додаванням до неозначеної форми суфікса <i>-м-</i> та особового закінчення: <i>казатим у, читатим еш, казатим ете</i>	сполученням неозначеної форми й особової форми допоміжного дієслова <i>бути</i> : <i>буду казати, будеш казати, будуть казати</i>

157. Прочитайте речення. Визначте дієслова майбутнього часу, з'ясуйте вид кожного з них. Укажіть просту, складну й складену форми дієслів майбутнього часу. Звіртеся з таблицею.

1. Сад розбудять пташині пісні (М. Луків). 2. Спинюся я і довго буду слухать (Л. Костенко). 3. На крилах орлиних прилину до саду, на срібний листочок росою спаду (А. Бобенко). 4. Та до кого ж я літатиму, кому в очі заглядатиму? (І. Драч). 5. Будуть пташки щоранку прилітати, і соловей буде пісні співати (Народна творчість). 6. У задумі стоятиме сад (Г. Чубач). 7. Будуть квіти душу молодити (М. Гриценко). 8. Я принесу із саду пізні квіти, і дощ до ранку буде шепотіти (М. Луків).

- Поясніть, як форма майбутнього часу залежить від виду дієслова.
- Чи синонімічні форми дієслова *буду просити* і *проситиму*? Свою думку підтвердіть прикладами.

ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

ЧИСЛО	ОСОБА	ДОКОНАНИЙ ВИД	НЕДОКОНАНИЙ ВИД	
		проста форма	складна форма	складена форма
Однина	I	скаж <u>у</u>	казатим <u>у</u>	буд <u>у</u> казати
	II	скаж <u>еш</u>	казатим <u>еш</u>	буд <u>еш</u> казати
	III	скаж <u>е</u>	казатим <u>е</u>	буд <u>е</u> казати
Множина	I	скаж <u>емо</u>	казатим <u>емо</u>	буд <u>емо</u> казати
	II	скаж <u>ете</u>	казатим <u>ете</u>	буд <u>ете</u> казати
	III	скаж <u>уть</u>	казатим <u>уть</u>	буд <u>уть</u> казати

158. До кожного з дієслів доберіть дієслово-антонім у тій самій формі майбутнього часу. Дієслова запишіть парами. Визначте просту, складну та складену форми майбутнього часу. Звертайтеся з таблицею.

Мовчатиму, забудеш, полагодимо, будуть сумувати, розпочнете, будеш руйнувати, з'єднаю, пришиватиму, збільшиш, будемо сваритися, знайдете, зникнеш, будете обвинувачувати.

Позначте у словах орфограму «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів». Правопис особових закінчень утворених дієслівних форм поясніть відповідним правилом.

159. Перепишіть, підкресліть усі члени речення. Визначте дієслова, з'ясуйте час, вид, особу й число кожного.

ЗРАЗОК

*А руки завжди матимуть (майб. ч., недок., III ос. мн.)
роботу (А. Малишко).*

1. Усміхнеться у лузі калина, віща птаха в гаю закує, і до вічного серця України пломенітиме серце моє (І. Прокоф'єв). 2. Ми будем всіх безпам'ятно любити і дивуватись кольорами світу (С. Руденко). 3. Буду матері слово у серці носити (С. Литвин). 4. З тобою всі дружитимуть, усі тебе любитимуть, якщо ти виявлятимеш сміливість (О. Іваненко). 5. За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата (В. Симоненко).

Укажіть речення, ускладнені однорідними членами.

Поясніть уживання розділових знаків у складних реченнях.

160. Перепишіть прислів'я, поставте подані в дужках дієслова доконаного виду у формі другої особи однини майбутнього часу. Виділіть закінчення, поясніть їх написання.

ЗРАЗОК

*Як будеш тонутти, то й за соломинку (вхопитися). –
Як будеш тонутти, то й за соломинку вхопишся.*

1. Шилом моря не (нагріти). 2. Не збочуй з дороги, бо (поламати) ноги. 3. Коня з ложки не (напоїти). 4. Криком вогню не (згасити) і дуба не (спилати). 5. Водю воду не (загатити). 6. Щербатого горшка не (поправити). 7. Доки не (намучитися), доти не (научитися). 8. З розумним розуму (набратися), а з дурним останній (згубити).

Позначте у словах орфограми «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів» та «не з дієсловами».

161. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки дієслова в різних формах майбутнього часу.

1. З води обіду не ... 2. Тримайся праці, то й хліб ... 3. Хто землю ..., ніколи не ... 4. З бика не ... молока. 5. Перлина на землі не ..., а робота не ... 6. Як ... навпростець, дома не ...

ДОВІДКА

Підеш, матимеш, звариш, почуватимеш, доглядатиме, голодуватиме, буде лежати, буде чекати, надійш.

Підкресліть у словах орфограми «не з дієсловами» та «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів». Обґрунтуйте написання дієслів.

162. Від поданих дієслів утворіть форму першої особи однини майбутнього часу. Назвіть приголосні звуки, що за такого творення чергуються.

ЗРАЗОК

Спати - спочу.

Написати, змогти, наказати, вичесати, **вимостити**, викресати, попросити, присвітити, **походити**, поводити.

Форми майбутнього часу, утворені від виділених дієслів, передайте звукописом.

163. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення. Визначте час, вид, особу й число кожного дієслова.

1. Як дружні люди візьмут..ся, то й гори здадуть..ся. 2. Хто добре буде вчитися, тому добре й працюватимет..ся. 3. З дурнем каші не звариш..: або пшоно не вкипит.., або вогонь не горітиме. 4. Розумний біля вогню нагріет..ся, а дурний спалит..ся. 5. Ходитимеш.. у сутінках — не туди втрапиш.. 6. Глибока вода не скаламутит..ся.

Розкрийте зміст першого прислів'я. Уживайте дієслова майбутнього часу.

164. Перепишіть, замінюючи складну форму майбутнього часу на складену.

ЗРАЗОК

*Там не сарів дерева, у зятінку не лежати не -
Там не сарів дерева, у зятінку лежати не буде.*

1. Хто шанує минуле, той знатиме майбутнє (*Японське прислів'я*).
2. Хто народ свій любить, той і весь світ любитиме (*Словацьке прислів'я*).
3. Той лиш друга матиме, хто сам дружити вміє (*Англійське прислів'я*).
4. Як працюєш, так і житимеш (*Грузинське прислів'я*).
5. Тримайся ниви, то й хліб матимеш (*Українське прислів'я*).

Трапляється, що допоміжне дієслово *бути* та неозначена форма дієслова, які утворюють складену форму майбутнього часу, розділені в реченні іншими словами:

Буду я навчатись мови золотої (А. Малишко). Буде в пісні жить моя душа (П. Воронько).

Інколи у складеній формі майбутнього часу одного допоміжного слова *бути* стосуються два і більше дієслів у неозначеній формі:

Чи довго ми будемо блукати і шукати? (Леся Українка). Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти (Народна творчість).

165. Перепишіть речення, визначте й підкресліть у них граматичні основи. Укажіть речення, у яких присудок виражений складеною формою майбутнього часу. Зверніть увагу на місце допоміжного слова *бути* стосовно неозначеної форми дієслова.

1. Я буду щонаочі літати на Вкраїну (*А. Бабенко*).
2. Над Дніпром журавлі будуть знову вітати Україну... І в садах солов'ї щебетать будуть вільно, невпинно (*В. Сосюра*).
3. Я рідним полем завжди буду йти (*Д. Павличко*).
4. Ти будеш до скону ходити стежками дитинства свого (*Б. Дегтярьов*).
5. Як запізнишся до праці, то будеш саму воду сьорбати.
6. Налякали щуку, що в озері її топити будуть (*Народна творчість*).

Поясніть, як ви розумієте вислів *ходити стежками дитинства*. У відповіді вживайте дієслова майбутнього часу.

166. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворіть форми майбутнього часу.

(Минути) небагато часу, і Україна (перетворитися) на політично стабільну державу. Вона (плекати) Людину, (захищати) й (обстоювати) Закон. (Утвердитися) демократичні свободи, до українців (прийти) глибше розуміння тих духовних скарбів, які вони мають. (Цінуватися) праця, інтелект і талант. Люди не (шукати) кращої долі за кордоном. Народ (виявляти) працьовитість і мудрість. Його (об'єднувати) глибока духовність. Україна (міцніти) і (розвиватися).

За А. Чебикіним

Розкажіть, яким ви уявляєте своє місто (село) через двадцять років. Уживайте дієслова майбутнього часу.

Роздивіться репродукцію картини Андрія Чебікіна, ректора Національної академії образотворчого мистецтва й архітектури, народного художника України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка. Поясніть, чи перегукується вона з текстом, який прочитали. Доберіть до картини назву, що містить дієслово у формі майбутнього часу.

167. Перепишіть, уставте пропущені літери та розставте розділові знаки. Визначте просту, складну та складену форми майбутнього часу.

ЗРАЗОК

*Люди будуть казати (складена ф.) хороші слова
(Т. Чубар).*

1. Я нині знову буду говорити про почуття в..сокі і святі (О. Лупій).
2. Я буду мірятися з долею і спер..чатися з пр..родою, та тільки те, що сам подолаю, мені послужить нагородою (С. Голованівський).
3. Устане ще день яснобарвний, умиється сонце росою (А. Малишко).
4. Ти з Правдою усе на світі змож..ш. Зустрін.. Кривду, то стіною буд..ш. І ти її напевне пер..можеш а Правда знов тобі покаже путь (В. Мартинов).

Поясніть уживання великої літери в останньому реченні.

Позначте у словах вивчені орфограми.

168. Прочитайте. Визначте час кожного з дієслів. Спробуйте пояснити, чому стосовно подій, які відбулися до моменту розмови, ужито дієслова майбутнього часу.

Пісня відразу захопила Тараса. Щось у грудях забилося, у горлі щось здавило. Зціпив силою зуби, щоб не заплакати. Пісня вхопила, як обценьками, маленьке покривджене серце, завертіла ним, як вітер билиною.

Почує Тарас десь пісню, запам'ятає од краю до краю. Поспішить додому, запише пісню в свою маленьку книжечку.

Тарас завів пісню гнучким голосом. Не витримав — сльози бризнули з очей.

За С. Васильченком

ПІДКАЗКА

Інколи дієслова майбутнього часу вживають у значенні минулого. Таке трапляється, якщо потрібно назвати дію, яка повторюється.

Складіть висловлювання «Які пісні співає моя бабуся». У кількох реченнях дієслова майбутнього часу використайте стосовно подій, що вже відбулися.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

АНОТАЦІЯ

169. Прочитайте. Визначте можливого адресата та мету кожного з висловлень.

I. Штанко Катерина. Дракони, вперед! — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. — 272 с.

Учень київської школи Михась Вербицький — ботанік, але не той, над ким кепкують однокласники, а справжній шанувальник рослин. Тож не дивно, що хлопця привабила дослідна ділянка в ботанічному саду, де ростуть казкові рослини: молодильні яблука, ірландський ельфовик і найбільш таємниче — драконяче дерево. Не втримавшись, Михась з'їв схожий на грушу плід, а кісточку забрав із собою, щоб не перепало за цей мимовільний злочин.

Повернувшись додому, Михась почав розуміти мову тварин і рослин, бачити нереальних істот, розуміти приховану сутність речей... А з появою грушевого дракона Хоми, який має синю луску й може прикидатися собакою, життя родини стало й зовсім непередбачуваним.

Для середнього шкільного віку.

II. Рутківський Володимир. Потерчата. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2013. — 256 с.

Про страхіття війни написано багато, але коли про такі страшні часи розповідає дитина, то це сприймається зовсім не так, як би сприймалася розповідь дорослого. Головний герой «Потерчат» — сам автор, відомий український дитячий письменник Володимир Рутківський, який відносить себе до покоління, що прийнято називати дітьми війни. Повість — це розповідь про дитинство в тому страшному, створеному дорослими світі, який називають війною. «Дитяча сповідь для дорослих, які так нічого й не навчились», — таке означення твору

дав сам автор. Це сповідь дитини, котрій довелося пройти по тонкому лезу між смертю і життям, любов'ю і ненавистю, вірою й безнадією.

Для школярів віком 10–15 років.

- ▶ Чи викликали подані висловлювання цікавість до книжок, про які в них ідеться? Зробіть висновок про призначення висловлювань.
- Чи траплялися вам такі висловлювання в книжках, які доводилося читати? Чи звертаєте на них увагу ви? Ваші батьки?

АНОТАЦІЯ — стисла характеристика змісту книжки. Мета анотації — зацікавити. У кінці анотації обов'язково зазначають, кому адресовано книжку.

Перед текстом анотації подають вихідні дані книжки: прізвище та ім'я її автора, назву, видавництво, місце й рік видання. Таку інформацію називають **БІБЛІОГРАФІЄЮ**.

У книжці бібліографію з анотацією друкують на звороті титульної сторінки або розміщують на останній сторінці.

Анотації, подані в рекламних виданнях (проспектах) та на спеціальних веб-сайтах, допомагають читачам вибрати й придбати потрібні та цікаві книжки.

У бібліотеках складають так звані бібліографічні картки. Уміщені в них бібліографії та анотації допомагають читачам вибрати цікаві й корисні книжки.

170. Прочитайте. Чи можна назвати поданий текст інструкцією? Свою думку доведіть.

Як скласти анотацію

За своєю метою анотація дуже близька до реклами. Мета анотації — зацікавити читача, спонукати його придбати й прочитати книжку.

Складаючи анотацію, подбайте, щоб у ній було вказано:

1. Коли й де відбуваються події, про які розказано в книжці.
2. Хто головний герой? Чим він цікавий?
3. У яку ситуацію (несподівану, скрутну, цікаву) потрапив цей герой? Які проблеми прагне вирішити? Які перешкоди долає?

Іншими словами, потрібно гранично стисло окреслити зав'язку твору та зацікавити долею, характером або можливостями головного героя.

Обсяг анотації не повинен перевищувати п'яти-шести речень (одного-двох абзаців).

Не оцінюйте книжки! Читач має оцінити, прочитавши її, — це його право.

Перед анотацією подайте бібліографію: вихідні дані книжки.

171. Прочитайте анотацію. Якою мірою вона відповідає сформульованим в інструкції вимогам?

Зубченко Олександр. Перемагаючи долю. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2014. — 560 с.

Дія відбувається у XVII столітті, коли українські землі ділили між собою загарбники. Це час пробудження країни перед Визвольною війною Богдана Хмельницького. Але головні герої не козаки, а двоє братів.

Під час ворожого набігу батько Івана і Юрка гине, намагаючись урятувати свою родину, матір убивають. Івана, що потрапив у рабство, викупує китаєць, майстер бойових мистецтв. Юрко потрапляє до яничарського корпусу в Туреччині. Така його доля...

Та чи можна лиху долю перемогти? І чи може неволя стати шансом на успіх? Певно, це найголовніші запитання, які ставить перед героями і читачами автор.

Для школярів 12–17 років.

- 4 Чи хотіли б ви прочитати анотовану книжку? Чим саме зацікавила вас анотація?
- Чи ознайомлюєтеся ви з анотацією, вибираючи книжку в книгарні? Чи бувало так, що ви або ваші батьки придбали книжку завдяки вдало складеній анотації? Розкажіть про це.
- Який тип мовлення покладено в основу тексту анотації? Визначте стиль тексту.

172. Скориставшись поданою у праві 170 інструкцією, складіть і запишіть анотацію на вашу улюблену книжку.

Дізнайтеся більше про Всеукраїнську акцію «Уся Україна читає дітям» і спробуйте взяти в ній участь.

173. Уявіть себе письменником, який працює над новою книжкою. Книжка не завершена, але видавництво нетерпляче чекає на рукопис, а редактор вимагає від вас анотацію. Складіть її.

§ 13. СПОСОБИ ДІЕСЛІВ (дійсний, умовний, наказовий)

174. Прочитайте. У якому з речень дієслова виражають справжню, тобто дійсну, реальну дію? У якому — можливу за певної умови або бажану? У якому з речень дієслова передають спонукання або пораду?

1. Кожна пташина в'є гніздо на батьківщині (*Народна творчість*).
2. Коли б я був соловейком, до тебе б тоді прилітав (*Леся Українка*).
3. Люби свій край. Всю душу солов'їну йому віддай (*В. Сосюра*).

➤ Чи може вислів *вити гніздо* вживатися в переносному значенні? Розкрийте це значення.

- Як ви розумієте значення вислову *солов'їна душа*?

Відношення названої дієсловом дії або стану до дійсності виражає СПОСІБ ДІЄСЛОВА. Дієслова мають дійсний, умовний і наказовий способи.

ДІЙСНИЙ СПОСІБ виражає реальну дію або стан, які відбуваються, відбувалися чи відбуватимуться. Дієслова дійсного способу відповідають на питання *що роблю? що зробив? що робитимемо? та ін.* Наприклад: *Зорі світять, серед неба горить білолиций, верба слуха соловейка, дивиться в криницю* (*Т. Шевченко*). Дієслова в дійсному способі змінюються за часами, особами, числами, родами.

УМОВНИЙ СПОСІБ виражає дію чи стан, бажані або можливі за певних умов. Дієслова умовного способу відповідають на питання *що зробив би? що робила б? що зробили б? та ін.* Наприклад: *Пішов би я в Україну, пішов би додому...* (*Т. Шевченко*). Дієслова в умовному способі змінюються за родами й числами.

НАКАЗОВИЙ СПОСІБ виражає наказ, прохання, пораду, заклик до виконання дії. Дієслова в наказовому способі відповідають на питання: *що роби? що зроби? що робімо? що зробімо? що робіть? що зробіть?* Наприклад: *Чесним словом лікуйся!* (*В. Кочевський*).

Дієслова в наказовому способі змінюються за особами й числами.

175. Прочитайте прислів'я, укажіть дієслова, визначте спосіб кожного.

1. Без Батьківщини немає людини. 2. Вітчизни не діліть, краще землю захистить. 3. Пустив би його в хату, та він на піч залізе. 4. Коли хата горить, люди не сваряться. 5. Від ворога вчися спритності! 6. У своїм гнізді й горобець яструбові очі виклював би. 7. Терпи, хлопче, козаком будеш, а з козаків попадеш і в отамани.

Поясніть, що виражає кожен зі способів.

176. Дієслова дійсного, умовного й наказового способів запишіть у три колонки.

Зробили б, поміркуйте, вирішив, зацікавилася, розуміємо, ходімо, послухайте, почув би, сказала б, запиши, переклали, хвилюємося.

177. Визначте спосіб кожного з поданих дієслів. Доберіть до кожного синонім та антонім, уживши в тому ж способі (усно).

Запам'ятай, шануймо, розповіла б, сховався б, рухався, зачинили.

178. Перепишіть прислів'я, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вжиті в реченнях дієслова умовного та наказового способів.

1. Живи своїм розумом та зв'ярайся з чужим. 2. Взяв би я бандуру та й загравав що знав. 3. Волі не чекай сам її бери та оберігай. 4. Полетіла б я до тебе та крилець не маю. 5. Подумай двічі а тоді скажи вагоме слово. 6. Будь сильний духом а не новим кожухом. 7. Якби пес робив то в чоботях би ходив. 8. Можна було б у гостях довше гуляти та забули хліба взяти.

179. Перепишіть. Визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи. Укажіть дієслова дійсного, умовного та наказового способів.

ЗРАЗОК Пішов би я в гості, так ніхто не запрошує.

1. Шукаймо в людях доброти! Добро відкриє нам світи (М. Сингаївський). 2. Я б вам душі переродив, я б вам випрямив хребти! (І. Франко). 3. Правди в брехні не розмішуй! (В. Симоненко). 4. А я читав тобі рядки про калинову Україну, про світлу тугу журавлину (М. Фішбейн). 5. Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи (Т. Шевченко). 6. Відкрий для себе Україну! Ти ще не знаєш всю її (Г. Бідняк).

Поясніть зміст останнього речення. Розкажіть, що вам відомо про Сім чудес України. Потрібну інформацію зберіть у мережі Інтернет.

Поштові марки із серії
«7 чудес України:
замки, фортеці, палаци»

§ 14. ТВОРЕННЯ ДІЕСЛІВ УМОВНОГО СПОСОБУ

180. Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте спосіб кожного.

Між добром і злом завжди триває боротьба, яка завершується перемогою добра. Цю думку український народ стверджує у своїх казках. Народні казки не навчали б дітей змалечку добра й справедливості, якби добрим і справедливим не був наш народ. Герої казок не робили б добрих справ, не допомагали б старим і немічним, якби не було так заведено в народі. Тож не забуваймо про це, читаймо та шануймо казки.

Герої українських казок вартують уваги дітей не менше за казкових персонажів інших народів: Гаррі Поттера, Шрека та їм подібних. Поважаймо чуже, але знаймо і любимо своє, рідне.

Тому одна з перших аудіовізуальних книжок для iPad, яку створили в Україні — у компанії з романтичною назвою «Пірати Київського моря», зветься «Котигорошко».

За С. Турчином

- ▲ Назвіть дієслова, ужиті у формі умовного способу.
- Як утворено форми умовного способу дієслів?

Дієслова умовного способу творяться додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**.

Частку **би (б)** пишуть окремо від дієслів. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний, уживають частку **би** (сказав **би**, приніс **би**), після голосного — **б** (сказала **б**, принесла **б**).

Частка може стояти після дієслова: **Чи жила б Україна без кобзи-бандури?** (І. Коваленко) або перед ним: **Він би робив**, та рукава болять (Народна творчість).

Частка **би (б)** може бути відділена від дієслова іншими словами: **Я б навіть сонцю одягнула вінок із житніх колосків!** (Л. Рубан).

Дієслова умовного способу змінюються за родами (в однині) та числами.

УМОВНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА			
ОДНИНА			МНОЖИНА
Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
знав би міг би	знала б могла б	знало б могло б	знали б могли б

ОРФОГРАМА:

частка **би (б)** з дієсловами умовного способу

181. Прочитайте речення. Визначте дієслова умовного способу, з'ясуйте число та рід (якщо є) кожного. Поясніть уживання частки би (б).

1. Батьківщино, рідна моя нене! Жить без тебе в світі я не зміг **би** (О. Лупій). 2. Якби я була зіркою в небі, я не знала **б** ні туги, ні жалю (Леся Українка). 3. Якби дощі були прозорі, то не закрили **б** у небі зорі (Г. Чубач). 4. Коли **б** не ліс, не знали **б** ми про те, що є фіалка й пролісок на світі (М. Познанська). 5. Якби я знав, що не знаю, то і мав **би**, що не маю. 6. Кіт їв **би** рибу, та лап не хоче мочити (Народна творчість).

182. Утворіть усі форми умовного способу поданих дієслів. Звертеся з таблицею.

Міркувати, вирішити, запропонувати, любити.

183. Допишіть прислів'я. Звертеся з довідкою.

1. Якби знав, де впадеш, ... 2. І риба співала **б**, ... 3. Якби знав, де знайду, ... 4. Співав **би**, ... 5. Якби на кропиву не мороз, ... 6. Якби все вовк лежав, ... 7. Коли **б** кізка не скакала, ... 8. Якби свині крила, ...

ДОВІДКА

... вона б усіх людей пожаліла. ... якби голос мала. ... то туди пішов би. ... то соломки підстелив би. ... вона небо б зрила. ... якби голос у борг не віддавав. ... то б і ніжки не зламала. ... то вже досі пропав би.

➤ Укажіть речення, у яких частка *би* (*б*) відділена від дієслова іншими словами.

184. Перепишіть, замінюючи дієслова в неозначеній формі відповідними дієсловами умовного способу.

Якби я був скульптором, (виліпити) або (висікти) з граніту зображення моєї України. Якби я міг, (зобразити) в гіпсі чи камені її струнку поставу, тендітні дівочі плечі й тонкий стан. Бо держава наша юна й прекрасна.

Якби я був художником, (зобразити) її сильною й мужньою. Такою роблять її українці.

А вона (усміхнутися) нам стомлено й (сказати): «Я молода, але сильна, а тому непоборна й вічна».

З газети «Україна молода»

➤ До висловлювання доберіть заголовки, який містив би дієслово умовного способу.

🖼 Зберіть матеріали та проведіть у класі виставку фотографій, листівок, репродукцій картин на тему «Образ моєї країни».

185. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Підкресліть члени речення. Визначте дієслова умовного способу, з'ясуйте число та рід (якщо є) кожного.

1. Там могили з буйним вітром в ст..пу ро..мовляють... Пол..тів би, послухав би... (Т. Шевченко). 2. Кудись у далеч невідому зл..тіла б я із журавлями (О. Ляпушинська). 3. Здається, так би вічно йшов... (В. Сосюра). 4. Нині з-за хмари дістав би вам сонце, грів би долоні вам, нене (В. Юхимович). 5. Пол..тів би кудись, як л..лека (В. Сосюра). 6. Люди чомусь не так швидко ростуть, як би їм хотілося (М. Стельмах).

➤ Поясніть уживання частки *би* (*б*).

- Визначте речення, ускладнені звертанням і вставним словом.
- Назвіть односкладні речення (з одним головним членом).

👤 **186. Прочитайте прислів'я. На яку рису людської вдачі кожне з них указує? Визначте спосіб ужитих у прислів'ях дієслів.**

1. Віддавав би сорочку з себе. 2. Із рідного тата сорочку стягнув би. 3. До скону б говорила, але не уступила б. 4. За гривню козу гнала б до Львова. 5. Пішов би й далі, аби тільки дали.

➤ Складіть і запишіть висловлювання «Якби я став президентом (мером міста, депутатом)». Використовуйте дієслова умовного способу.

§ 15. ТВОРЕННЯ ДІЕСЛІВ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

187. Прочитайте речення. Визначте дієслова наказового способу, з'ясуйте особу й число кожного з них.

1. Чесним словом лікуйся, живи Україною! (В. Кочевський). 2. Свою Україну любить... (Т. Шевченко). 3. Даймо на працю для України серце, і розум, і руки! (Б. Грінченко). 4. Хай живе Вкраїнонька й калина у душі, у мріях, у піснях! (В. Письменний).

 Форми дієслів наказового способу творяться від основ теперішнього і майбутнього простого часу.

Дієслова наказового способу в однині мають форму другої особи, а в множині – першої та другої осіб.

НАКАЗОВИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА		
	ОДНИНА	МНОЖИНА
I особа		нес <u>імо</u> , ріж <u>мо</u> , виконуй <u>мо</u> , сядь <u>мо</u>
II особа	нес <u>и</u> , ріж, виконуй, сядь	нес <u>іть</u> , ріж <u>те</u> , виконуй <u>те</u> , сядь <u>те</u>

Закінчення -и, -імо (-ім), -іть (-іте) вживаються в дієсловах із наголошеним закінченням (роб и, роб імо, роб іть) або в дієсловах, основа яких закінчується збігом двох приголосних (провітр и, провітр імо, провітр іть).

Якщо в однині дієслово має нульове закінчення, то у відповідних формах множини використовують закінчення -мо і -те (знай — знай мо, знай те).

Форма третьої особи дієслів наказового способу твориться сполученням часток *хай, нехай* із дієсловами у формі теперішнього (для недоконаного виду) або майбутнього (для доконаного виду) часу.

III особа	хай (нехай) несе, ріже, виконує, сяде	хай (нехай) несуть, ріжуть, виконують, сядуть

Форми наказового способу можуть уживатися із афіксом -ся: берися, берімося, беріться, хай береться, нехай беруться.

Від дієслів розповісти, доповісти форми наказового способу такі: розповідай, доповідай. Окремі дієслова не утворюють наказового способу: бачити, чути, гнити.

188. Перепишіть речення, після кожного дієслова вкажіть у дужках його спосіб, особу та число.

ЗРАЗОК

*Не забуваймо (наказ. сп., /ос., мн.) рідних мізд!
(А. Калінецький).*

1. Любіть Україну у сні й наяву (В. Сосюра). 2. Не зітхай, а працюй, марно часу не гай! Праці щирої жде вже давно рідний край (Т. Романченко). 3. Тільки на правду складаймо надії! (Б. Грінченко). 4. Розбудуймо соборну державу! (А. Бортняк). 5. Високої істини хай не торкнеться іржа! (Б. Олійник).

189. Поставте подані дієслова в усіх можливих формах наказового способу. Запишіть їх.

Любити, розказувати, розказати, їсти, сісти, лягти, перевірити.

ПІДКАЗКА

У творенні форм наказового способу не вживають дієслово *давайте*. Вислови типу *давайте запишемо, давайте привітаємо* не є нормативними.

Позначте у словах орфограму «знак м'якшення».

Укажіть дієслова, при творенні особових форм яких відбулося чергування приголосних.

Дієслова у формі другої особи однини наказового способу пишуть зі знаком м'якшення: *сядь, стань, посунься, їдьмо, будьмо.*

Не пишуть знака м'якшення в дієсловах, основа яких закінчується на літеру, що позначає губний або шиплячий приголосний (*нашип, ріжте*) або на *-р* (*повір, удар*).

190. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.

I. 1. Глян.., моя дитино, через Україну, через нашу хату вже качки летять (М. Ткач). 2. Облиш.. забобони, обмий совість, а потім одержу, залиш.. усі хиби і підіймайся! (Г. Сковорода). 3. Кажу собі: «Не вір.. неправді!» (Г. Чубач). 4. Нехай гнет..ся лоза, а ти, дубе, кріпис.., ти рости та рости, не хилис.., не кривис..! (С. Руданський). 5. Попри сірі будні ти кладеш на душу гарне слово «Буд..мо!» (М. Сом).

II. 1. На грубе слово не серд..ся, на ласкаве не здавайся. 2. Не вір.. усьому, що бачиш.., і половині того, що чуєш.. . 3. Од ледачого поли вріж.. та тікай! 4. У чужий черевик ноги не сун.. . 5. Не мил..ся, бо голи-тися не будеш.. . 6. Їж.., Мартине, мати ще підкине! 7. Не чван..ся зван-ням, а пишайся знанням. 8. Сип.. із порожнього в пусте! 9. Удар.. лихом об землю! (Народна творчість).

Визначте дієслова наказового способу, з'ясуйте особу та число кожного з них.

191. Перепишіть речення, уставте пропущені літери. Виділіть особові закінчення дієслів, визначте спосіб, особу й число кожного.

1. Поклянись на ч..рвоній калині, пр..сягни на святому гербі, полюби не себе в Україні, а її полюби у собі (*І. Білий*). 2. Хай роки л..тять, хай міняють..ся царства, хай люто в..рує життя крутія! Лиш тільки світила б, лиш тільки б не згасла моя Україна, кровинка моя! (*Б. Шавурський*). 3. Ступай упевнено, не бійся, відважним будь, не..хитним будь (*О. Луній*). 4. Ви ідіть все далі й далі та глядіть пряму дорогу (*Я. Щоголів*). 5. Говорила мати: «Не забудь, мій сину! Як збуду..ш хату, посади калину» (*В. Косовський*).

Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

І Трапляється, що форми одного способу дієслова вживають у значенні іншого.

Наприклад:

- форма другої особи однини майбутнього часу дійсного способу в значенні наказового: *Лагодь, сину сани, відвезеш ялинку* (*М. Коцюбинський*);

- форма умовного способу в значенні наказового — для пом'якшення наказу: *Чи не показав би ти мені, хлопче, дорогу?* (*Народна творчість*);

- форма наказового способу — у значенні умовного: *Не будь нас, ніхто б тієї науки не знав* (*О. Довженко*);

- форма наказового способу в значенні дійсного: *А хтось тоді й скажи — зібратися всім разом і дати ворогу відкоша* (*Народна творчість*);

Неозначену форму дієслова часто вживають у значенні наказового способу — з метою підкреслення категоричності: *«Слухати мене уважно!»* — сказав капітан (*П. Загребельний*).

192. Прочитайте. Дієслова яких способів ужито в значенні наказового? Яких відтінків надають вони наказові, прохання, побажання?

1. Після уроків підготуєтесь до тематичної контрольної роботи! А завтра після екскурсії повернетесь до школи і підготуєтесь до твору! (*З розмови*). 2. Чи в простім конверті, чи по Інтернету написав би, сину, з ким ти там і де ти (*В. Бровченко*). 3. Поспав би ще. Чого так рано? (*Григорій Тютюнник*). 4. Іди на репетицію вечора. Коли повернешся — зателефонуєш! (*З розмови*).

193. Прочитайте речення з мовлення семикласників. Дієслова якого способу вжито в значенні дійсного? Поясніть.

1. Не спізнися я на урок, поганої оцінки не одержав би. 2. А я й скажи під гарячу руку, що до контрольної не готувався! 3. Я візьми й підкажи

йому на уроці, а вчителька візьми й почуй ту підказку. Що тут почалося! 4. Інші біля комп'ютера сидять та в ігри грають, а ти задачі розв'язуй!

194. Прочитайте військові команди, які використовують в українських військах. У значенні якого способу вжито дієслова в неозначеній формі?

1. Стати до строю! 2. Іти в ногу! 3. Розпочати перевірку! 4. Вартовий, прийняти пост! 5. Збільшити дистанцію! 6. Скоротити крок! 7. Головні убори — надіти!

 Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

**ПИСЬМОВИЙ ТВІР
РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ
ПРО ВИКОНАННЯ
АВТОРОМ УЛЮБЛЕНОЇ
СПРАВИ
(В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ)**

**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО**

195. Прочитайте запис із щоденника семикласника. Висловіть своє ставлення до прочитаного.

Давно помічаю за собою схильність до роботи з усілякими технічними пристроями й механізмами. Годинами можу читати про поршневі двигуни внутрішнього згоряння, над усе люблю розколюпувати системний блок старенького комп'ютера. З іншого боку, зачаровуюся декоративним мистецтвом: керамікою, вітражами, мозаїкою, гобеленами. Люблю речі, у яких практична корисність поєднується з красою.

А що, як корисне і красиве поєднати? Перше, що спало на думку, — прикрасити татів автомобіль.

Як це зробити? На авто наклеїти прозору плівку, на яку акриловими фарбами заздалегідь нанесено... ну, скажімо, малюнок у техніці мого улюбленого петриківського розпису. Оздоблену розписом плівку вкрити лаком для автомобілів.

Гадаю, вийде дуже гарно, а головне, — практично. Будь-якої миті плівку можна зняти разом із малюнком. Тож якщо татові не сподобається (у що я не вірю), малюнок зніметься, не пошкодивши фарбу на авто.

Автомобіль, розписаний художницею із Запоріжжя Вікторією Тимошенко

- Що вам відомо про петриківський розпис? Чи виконували ви в цій техніці малюнки? Розкажіть про це.
- Розкажіть, навіщо автор запису хотів прикрасити автомобіль. Які дії і у якій послідовності потрібно для цього виконати?
- Як ви ставитеся до ведення особистих щоденників? Хто з відомих вам осіб вів щоденник? Чи є особистий щоденник жанром літературної творчості?

196. Прочитайте. У формі простого плану викладіть послідовність виконаних майстринею в роботі над вишиванням карти дій. Не названі в тексті дії домисліть.

Дивіться, це наша Україна!

Коли люди бачать роботи Тетяни Протчевої, у них теплішає на душі. У її вишиванках приємно, комфортно. Вишивані краватки до ділового костюма популярні серед високопосадовців, їх охоче одягає молодь: студенти і старшокласники. Для людей будь-якого віку її вишивка — і оберіг, і радість.

Давні традиції Тетяна поєднує з новими технологіями. Візерунки розробляє на комп'ютері, який схемі орнаменту розкладає на 487 відтінків кольорів. А от за основу своїх робіт майстриня бере давні узори з домашнього архіву своєї мами.

Презентуючи нашу культуру на зарубіжних виставках, майстриня зрозуміла, що іноземці не знають, де наша країна на карті. Тому вишила... карту України.

Головний інженер Інституту картографії радо подарував Тетяні ідеально вивірену карту, яку вишивальниця відтворила в масштабі 1 × 2,5 000 000.

Карту України вигаптовано червоно-чорними нитками, оздоблено 140 каменями Сваровські та звичними для українських декоративних виробів китицями. Великим каменем Сваровські позначено Київ, меншими — регіони, блискучим камінням карту прикрашено по контуру. Посередині карту вишито люрековим шовком, який світиться в темряві. Написи зроблено латиницею.

Карта — проект не комерційний, а іміджевий. Вишивальниця не хоче розлучатися зі своїм витвором, зате охоче демонструє його на зарубіжних виставках.

Карта України,
вишита Тетяною Протчевою

- Визначте тему та головну думку тексту. З'ясуйте його стиль, свою думку доведіть.
- Чи можна сказати, що карта України стала улюбленим витвором вишивальниці? З чого можна зробити такий висновок?
  - Чи маєте ви власноруч виготовлений виріб, яким можна пишатися? Чи є створення такого рукотворний виробу у ваших планах?
- Назвіть свою улюблену справу. Чим зумовлено ваше захоплення?

197. Ознайомтеся зі зразком плану твору розповідного характеру про виконання автором улюбленої справи. Складіть план (складний) твору про виконання вашої улюбленої справи (в художньому стилі).

Як я плету віночок-оберіг

I. Чому я беруся за це заняття.

II. Як я створюю вінок.

1. Готуюся до роботи (добираю матеріал: штучні квіти, гілочки, листя; готую інструменти: ножиці, плоскогубці, клейку стрічку).

2. Згинаю з дроту коло, зчіплюю його кінці.

3. Обрізаю до потрібної довжини стебла квітів і гілки.

4. Приєдную квіти й гілки до дротяної основи клейкою стрічкою.

III. Чи задоволена я результатом своєї праці.

- Складені плани творів обговоріть у класі. Який з них видається вам найцікавішим? Чим саме?

198. За складеним у класі планом напишіть твір розповідного характеру про виконання вами улюбленої справи (у художньому стилі). Доберіть до твору цікавий заголовок.

- Розпитайте батьків про те, яка справа була для них найулюбленішою, коли вони були у вашому віці. З метою отримання більш детальної інформації складіть «Анкету для батьків» із 5–7 запитань.

Як ви вважаєте, яка справа може найбільше зацікавити ваших нащадків років через 100–200? Свої фантазії виразніть ілюстрацією або колажем.

- Організуйте в класі конкурс на найкращий твір «Улюблена справа кожному цікава».

Поясніть вислів Максима Рильського «Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла». Чи кожна праця, на вашу думку, може бути творчою? Що для цього потрібно?

§ 16. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

199. Прочитайте подані в колонках речення. Чи можна визначити особу, яка виконує названу виділеним дієсловом-присудком дію, у реченнях першої колонки? Другої? Поясніть.

Вітер віє, повіває,
По полю гуляє (Т. Шевченко).

Мені світає небо у вікні
(М. Луків).

І віє духом яблунь і жасмину
(М. Луків).

Світає. Край неба палає
(Т. Шевченко).

Які з виділених дієслів є присудками у двоскладних реченнях? Які є єдиним головним членом в односкладних реченнях?

Дієслова, що називають дію, яка виконується сама собою, без участі особи, називають БЕЗОСОБОВИМИ. Безособові дієслова означають:

- **явища природи:** вечоріє, світає, мрячить;
- **стихійні явища:** замело, залило, вимерзло;
- **фізичний або психічний стан людини:** лихоманить, нудить, трясє, не хочеться, не терпиться, не спиться;
- **уявлення про долю людини:** щастить, таланить, не судилося.

Безособові дієслова не змінюються за особами й числами, а також за родами. Вони мають форму третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу (світає, розвидниться) або форму середнього роду однини минулого часу (смеркало).

Безособові дієслова є головними членами речення (присудками) в односкладних реченнях: Учора трохи повернуло на відлигу (А. Дрофань). Ще комусь у цю пору не спиться (І. Білий). Так бракує землі милосердя людей (Т. Севернюк).

Підметів при безособових дієсловах не буває.

200. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Двоскладними чи односкладними є речення? Поясніть.

1. Сутеніло помалу (Є. Плужник).
2. З лісу повіяло прохолодою (М. Стельмах).
3. Стежку в поле листям замело (Ю. Бартош-Кум'ятський).
4. Запаморочливо пахло в'янучим листям, хмелем і каolinoю (П. Загребельний).
5. І чого мене понесло сюди? (С. Васильченко).
6. Від жаху похолонуло в душі (Б. Олійник).
7. І як сльозами застигло очі! (М. Луків).
8. Дихається легко і привітно (В. Крищенко).

- Доведіть, що головний член речення в кожному з речень виражений безособовим дієсловом.
- Витлумачте лексичне значення кожного з безособових дієслів.

201. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Перепишіть тільки ті речення, що мають один головний член — присудок. Якою частиною мови він виражений? Доведіть, що це дієслово — безособове.

1. Благословляється на день. І сяють роси над ланами (М. Єркін).
2. Знов повернулися морози. Снігів холодних намело (Г. Чубач).
3. Мрячило. Мжичило. Над головою клубочилися важкі сірі хмари (Зірка Мензатюк).
4. Уночі зривалася справжня буря. Надворі блискало, гриміло, тріщало й лило (М. Павленко).
5. Віє туманами з поля. Пахне барвінком нічним (А. Михайлевський).

- В одному з виписаних речень визначте та підкресліть усі члени речення.

202. Перепишіть. У кожному з речень визначте та підкресліть граматичну основу. З'ясуйте синтаксичну роль безособових дієслів.

1. Хочеться казки. Хочеться тиші (М. Семенко).
2. Так добре й легко мріється (Р. Блага).
3. Не спиться мені. У голові шумить, як у млині... (Марко Вовчок).
4. Радісним почуванням охопило душу (Панас Мирний).
5. Вечірнім золотом зорі залило поле (В. Сосюра).

- Які безособові дієслова мають форму третьої особи однини теперішнього часу? Середнього роду однини минулого часу?

203. Подані двоскладні (з двома головними членами) речення перебудуйте на такі, що мають один головний член, виражений безособовим дієсловом. Перебудовані речення запишіть.

ЗРАЗОК

Я не сплю. — Мені не спиться.

1. Я цього не хочу.
2. Я не можу всидіти.
3. Вона не може читати.
4. У нього лихоманка.
5. Він не має щастя.
6. Вони не мають везіння (талану).

204. Перебудуйте кожне з речень так, щоб у ньому було безособове дієслово. З'ясуйте синтаксичну роль безособових дієслів.

1. У лісі пахне глиця.
2. Вітер розвіяв листя.
3. Заморозки прибили на деревах зав'язь.
4. Туман покрив поле.
5. Рясний весняний дощ покropив землю.
6. Вода залила луки.
7. Друзі не хотіли розлучатися.
8. Пісок позамітав сліди.

205. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Визначте безособові дієслова, підкресліть їх як члени речення.

Чи їздили ви по Україні? Чи міряли ви її бе..мірні шляхи і з..лені та рівні ст..пи, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх? Чи бачили, як синє небо ро..гортає над з..млею своє блак..тне і бе..мірно в..соке шатро?

Настав ясний та погожий ранок після короткої ночі. Шугонуло світлом. Сизе полум'я віхтем знялося угору сер..д ч..рвоного жару. Ще наддало світла, ще раз к..нуло рожевим огнем. Крайнебо м..гоче, пащить, мов личенько сором'язливої дівчини.

За Панасом Мирним

- ▶ Чи доводилося вам бачити світанок над морем (річкою, озером), у горах чи в місті? Складіть про це 3–4 речення, використавши безособові дієслова.

Українські світанки

- У курсі «Мистецтво» ви вивчаєте поняття культурного й екологічного середовища людини. Назвіть умови, за яких сучасне місто може стати близьким людині.
- Розкажіть про те середовище, у якому комфортно було б жити саме вам. Уживайте безособові дієслова.

206. Витлумачте значення фразеологізмів. Чому в кожному з них ужито безособове дієслово?

1. Зав'язало мову.
2. Позакладало вуха.
3. Похололо на душі.
4. Памороки забило.
5. Мов язиком злизало.
6. Замакітрилося в голові.
7. Мов у жар кинуло.
8. Запахло смаленим.
9. Аж животи попідтягало.

- ▶ Із трьома фразеологізмами складіть речення. Яким членом речення є в кожному з них фразеологізм?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

- 207.** Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її п'ятирічною сестричкою, які самі залишилися ночувати вдома. Малій наснився страшний сон. Мета старшої сестри — заспокоїти дитину, пояснити, що причина сновидінь — фільми-«страшилки». У репліках уживайте подані в рамці словосполучення та речення.

Мені привиділося (здалося, наснилося, примарилося).
Мене трусило (тіпало). Усередині похололо. У голові шуміло.
Від страху заціпило. Запаморочилося в голові.

- 208.** Складіть і розіграйте діалог між стареньким дідусем та його онуком-семикласником, який прийшов у неділю навідати діда. Хлопчик приніс передані батьками ліки, нові окуляри, запас харчів на тиждень, улюблений дідусів журнал. Мета хлопчика — дізнатися про стан здоров'я старого, з'ясувати, якої допомоги він потребує. Мета дідуса — запросити родину сина (хлопчикова батька) у гості на наступні вихідні. У репліках діалогу уживайте подані в рамці словосполучення.

Мені полегшало. Мене лихоманило. Мені бракувало...
Не спалося, не лежалося, не пілося, не їлося.

- 209.** Розгляньте послідовність і зразки розбору дієслова. Розберіть виділені в тексті дієслова як частину мови.

Якщо ти повірив, що безсилий, тобі вже нема чого робити на цьому світі. Отже, **вір** у себе. Не піддавайся власній зневірі. **Перемагай!** Усе на світі минає, не минає тільки могутній дух людини. Якщо ти сильний духом — **переможеш** себе. І люди **не забудуть** твоєї мужності (О. Довгий).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Дієслово, його загальне значення.
2. На яке питання відповідає.
3. Початкова (неозначена) форма.
4. Постійні морфологічні ознаки: вид, перехідність, дієвідміна.
5. Непостійні морфологічні ознаки: спосіб, час, особа, число, рід.
6. Синтаксична роль (яким є членом речення).

Нічого кращого в усьому світі **не знайдеш** за любов і працю (М. Стельмах).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА

(Не) знайдеш — дієслово, означає дію, відповідає на питання *що зробиш?*, початкова форма — *знайти*, доконаний вид, перехідне, перша дієвідміна, дійсний спосіб, майбутній час, друга особа однини, присудок.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА

*(Не) знайдеш — дієсл., означає дію, що зробиш?,
знайти, поч. вид, перех., 1 дієвідм., дійсн. спосіб,
майб. час, 2 ос. одн., присудок.*

§ 17. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

210. Прочитайте. Яким способом утворено кожне з дієслів? Від якої частини мови?

казати — переказати	білий — білити	зима — перезимувати
йти — прийти	обід — обідати	син — усиновити
сміятися — розсміятися	я — якати	два — подвоїти

Дієслова творяться від дієслів (*креслити* → *підкреслити*), іменників (*вечеря* → *вечеряти*), прикметників (*синій* → *синіти*), числівників (*три* → *потроїти*), займенників (*ти* → *тикати*).

Найуживаніші способи творення дієслів такі:

- **префіксальний:** *записати* ← *писати*, *стиснути* ← *тиснути*;
- **суфіксальний:** *учителювати* ← *учитель*, *записувати* ← *записати*;
- **префіксально-суфіксальний:** *покрашувати* ← *кращий*, *приспівувати* ← *співати*.

Складні дієслова найчастіше утворюються від складних іменників: *вільнодумствувати* ← *вільнодумство*; *добродіяти* ← *добродій*.

211. Прочитайте. Визначте спосіб творення виділених дієслів.

1. Нещастя розкаже, що таке щастя. 2. Біду горем не загоїш, а лише подвоїш. 3. Нещастя найкраще терпить той, хто вміє його приховувати. 4. Під господаревим оком і кінь товстішає. 5. Учора браталися, нині

розсталися. 6. Лається так, що аж повітря червоніє. 7. Хто якає й хвалиться, потім мучиться й кається.

З'ясуйте, від яких частин мови утворено виділені дієслова.

212. Кожне з поданих словосполучень замініть одним дієсловом. Яким способом утворене кожне з дібраних дієслів?

Зробити операцію; подзвонити по телефону; передати інформацію; надіслати телеграму; скласти протокол; накласти штраф.

213. Заповніть таблицю в зошиті.

Дієслово	Слово з твірною основою	Яким способом утворене	За допомогою яких значущих частин
Приберегти Розумнішати Узаконити Освоїти			

214. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте спосіб творення виділених дієслів.

1. Вже чуть як обертається Земля як обертається з Землею Україна... (М. Вінграновський). 2. Нас не розділите на половини. Нас не покращає серед пітьми. Ми присягаємо Є Україні! Ми присягаємо: Будемо ми! (А. Листопад). 3. Пізнай свій народ і себе в ньому умовляв Григорій Сковорода (Л. Красицька). 4. Почекай вечоре! Хай доспівається! (М. Павленко). 5. Хотілось би мені не біль і не тривоги а радість і любов в широкий світ нести (Г. Кривда).

Визначте спосіб кожного з ужитих у реченнях дієслів.

Витлумачте суть названих у реченнях почуттів.

Роздивіться фантастичний малюнок письменниці й художниці Марини Павленко. Пофантазуйте: що і кого на ньому зображено? Доберіть до малюнка назву, яка містить дієслово. Розберіть це дієслово як частину мови (усно).

- Які твори цієї письменниці ви читали?
- Чи подобаються вони вам? Чим саме?
- Про що б ви хотіли розпитати Марину Павленко при зустрічі?

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВІДЧУВАЮ І ДІЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка частина мови називається дієсловом? Спробуйте розповісти про початок вашого дня без уживання дієслів. Чи вдалося це вам? Чому?
- Як розрізнити дієслова недоконаного та доконаного виду? Наведіть приклади. Складіть жартівливий діалог між дієсловом доконаного та дієсловом недоконаного виду, у якому кожне з дієслів доводить свої переваги в мисленні й мовленні людини.
- Які дієслова називають перехідними? Наведіть приклади.
- Навіщо дієслова поділяють на дієвідміни? За якими формами визначають дієвідміну дієслова? За якими значущими частинами?
- Які часові форми мають дієслова? У формі якого способу дієслово змінюється за часами? Наведіть приклади.
- Який спосіб дієслова утворюється за допомогою частки *б (би)*? Часток *хай, нехай*? Наведіть приклади.
- Як змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому часі? У минулому?
- Які способи творення дієслів є найпоширенішими? Наведіть приклади дієслів, утворених цими способами.
- Якими членами речення можуть бути дієслова? Складіть речення, у якому дієслово *знати* (неозначена форма) є підметом, присудком, додатком. Складіть речення, у якому це ж дієслово в особовій формі є присудком.
- Обговоріть з однокласниками гасло, подане на плакаті. Уживайте дієслова.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ДІЛОВІ ПАПЕРИ. РОЗПИСКА

215. Прочитайте текст ділового папера. Дайте відповіді на подані після нього запитання.

Розписка

Я, учитель української мови СЗШ № 39 Савченко Василь Іванович, одержав у завгоспа школи Миколайчука Івана Петровича 1 (один) мультимедійний проектор «Canon» для використання в навчальному процесі протягом 2015–2016 н.р.

10. 09. 2015

Підпис

- Навіщо, на вашу думку, складають такий діловий папір?
- Зверніть увагу на граматичну форму вжитих у діловому папері дієслів. Чому дієслова вжито у формі доконаного виду минулого часу?
- У якому стилі складають діловий папір? Чому?

РОЗПИСКА — діловий папір, у якому підтверджують факт отримання чогось (грошей, матеріальних цінностей) від іншої особи або установи назавжди чи на певний час.

Розписку пишуть від руки в одному примірнику. У документі не має бути жодних виправлень. Після повернення отриманих на зазначений у розписці термін матеріальних цінностей розписку повертають тому, хто її склав.

Назва ділового папера (Розписка) є обов'язковою. У розписці зазначають, кому її видано, хто видав й у зв'язку з одержанням яких цінностей. Найменування матеріальних цінностей потрібно вказувати точно. Грошові суми записують цифрами, а в дужках — літерами. Ліворуч під текстом зазначають дату, праворуч ставлять розбірливий підпис.

Як усі документи, розписку складають в офіційно-діловому стилі, якому властиві такі ознаки: усі слова вживають тільки в прямому значенні; тон викладу має бути нейтральним, емоційно забарвлених слів не вживають; використовують терміни, цифрові дані, чітко зазначають прізвища й дати.

216. Скориставшись поданим у попередній вправі зразком, складіть від свого імені одну з таких розписок про:

- одержання в учителя інформатики (прізвище, ім'я та по батькові домислити) маніпулятора «миша» на два тижні для індивідуального користування;

- отримання в завгоспа школи (прізвище, ім'я та по батькові домислити) відеокамери «Panasonic» для проведення зйомок під час екскурсії;

- одержання в керівника шкільного літературного гуртка (прізвище, ім'я та по батькові домислити) Енциклопедії українознавства в 10-ти томах для підготовки колективного навчального проекту.

▶ Поспостерігайте, дієслова якого виду та часу вживають у текстах розписки. Чому?

- Чи можна стверджувати, що фразеологізм *підписуватися обома руками* походить із мовлення діловодів? Розкрийте значення фразеологізму, складіть із ним речення.

217. Складіть від свого імені одну з таких розписок про:

- одержання у тренера секції боксу при спорткомплексі «Планета Спорт» (прізвище, ім'я та по батькові домислити) боксерської груші та пари рукавиць строком на три місяці для індивідуальних тренувань;

- одержання в керівника студії образотворчого мистецтва «Палітра» (прізвище, ім'я та по батькові домислити) етюдника строком на два тижні для виконання тематичної композиції з натури;

- отримання в завгоспа школи (прізвище, ім'я та по батькові домислити) швейної машинки строком на місяць для пошиття сценічних костюмів для шкільного драматичного гуртка.

218. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Відредагуйте речення. Звіртеся з підказкою.

1. У тексті ділового паперу зустрічаються помилки. 2. Ця пропозиція дійсно заслуговує уваги. 3. Більша половина учнів нашого класу підписалася на цей журнал. 4. Ми готуємося до вечора в честь ювілею видатного письменника і поета. 5. Цей вечір стане найбільш визначнішим міроприємством у цьому учбовому році.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Ділового паперу.	Ділового папера (про документ).
Зустрічаються помилки.	Трапляються помилки.
Заслужувати уваги.	Заслужувати на увагу.
Більша половина.	Більша частина (більшість).
Підписатися на газету.	Передплатити газету.
У честь (когось або чогось).	На честь.
Письменника і поета.	Письменника (або прозаїка і поета).
Найбільш визначніший.	Найвизначніший (або найбільш визначний).
Міроприємство.	Захід.
Учбовий рік.	Навчальний рік.

- ▲ Визначте вид кожної з допущених помилок.
- Поясніть закінчення у формі родового відмінка однини іменника *папір* у таких значеннях: 1) матеріал для писання, друку, малювання та ін.; 2) письмовий офіційний документ.
- Поясніть значення фразеологізмів *переносити на папір*; *папір переводити*.

219. **Складіть від свого імені одну з таких розписок (на вибір) про:**

- одержання в учителя інформатики (прізвище, ім'я та по батькові домислити) ноутбука для підготовки до районного етапу олімпіади з інформатики;
- одержання у тренера шкільної спортивної секції (прізвище, ім'я та по батькові домислити) волейбольного м'яча строком на три місяці;
- отримання в учителя музики (прізвище, ім'я та по батькові домислити) електрогітари для проведення репетицій перед шкільним конкурсом «Наші улюблені пісні».

§ 18. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

220. Прочитайте речення. До виділених слів поставте питання. Що в цих словах спільне з прикметником? Із дієсловом?

1. Хто прийде на чужу землю **непрошений**, той піде додому **покараний** (*Італійське прислів'я*). 2. **Розсипаний** рис збереш, а **втрачену** честь не повернеш (*Китайське прислів'я*). 3. На тебе чекає **протоптана** твоїм народом дорога! (*Кримськотатарське прислів'я*). 4. **Омріяне** щастя лежить не в скрині, а в серці (*Українське прислів'я*). 5. Не ломися в чужі, хай і **розчинені** двері! (*Ірландське прислів'я*).

▲ Від яких слів утворене слово **дієприкметник**? Чим, на вашу думку, можна пояснити таку назву форми дієслова?

ДІЄПРИКМЕТНИК — особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом:

- зроблений (такий, що його зробили);
- прочитаний (такий, що його прочитали);
- укритий (такий, що його вкрили);
- вишитий (такий, що його вишили);
- міцніючий (такий, що міцніє);
- в'янучий (такий, що в'яне).

До прикметника дієприкметник подібний тим, що:

- відповідає на питання *який? яка? яке? які?*;
- змінюється за родами, числами, відмінками;
- стоїть у тому ж роді, числі, відмінку, що й іменник, із яким пов'язаний за змістом;
- має такі ж відмінкові закінчення.

Дієприкметник має такі ознаки **дієслова**:

- **час** (теперішній і минулий): *сяючий (теперішній час), потемнілий (минулий час)*;
- **вид** (доконаний і недоконаний): *казаний (недоконаний), сказаний (доконаний)*;
- **здатність** мати при собі залежний від нього іменник (*овіяний вітром*), займенник (*захоплений тобою*) або прислівник (*прочитаний виразно*).

Отже, дієприкметник поєднує ознаки двох частин мови — дієслова та прикметника.

Початковою формою дієприкметника, як і прикметника, є форма називного відмінка однини чоловічого роду: *зроблений*.

■ 221. Прочитайте. У якій із колонок подано словосполучення, що містять дієприкметники? Свою думку доведіть.

Тихий спів
Жовте листя
Блискучі очі

Стихаючий спів
Пожовкле листя
Сяючі очі

Спів, який стихає
Листя, що пожовкло
Очі, що сяють

▲ Зі словосполученнями, що містять дієприкметники, складіть речення (*усно*).

■ 222. Прочитайте. Визначте дієприкметники, поставте до кожного питання. Які ознаки прикметника властиві дієприкметнику? Що спільного в дієприкметника з дієсловом?

1. Осіння днина сонечком сповита (*Г. Крячко*). 2. Хмари — знизу ледь підсинені (*Р. Качурівський*). 3. Отут я стою під замисленим небом (*Л. Костенко*). 4. Далина овіяна туманом (*М. Луків*). 5. На землю по зор'яних сходах задуманий вечір зійшов (*В. Сосюра*). 6. Он сивими туманами димлять розбуджені карпатські полонини (*Д. Луценко*).

і Якщо прикметники називають постійні ознаки предмета (*білий, молодий*), то дієприкметники виражають ознаки, які розвиваються в часі (*біліючий — такий, що біліє; помолоділий — такий, що помолодів*). Такі ознаки створюються дією або станом.

Отже, дієприкметник не тільки вказує на ознаку, а й виражає дію або стан, з якими ця ознака пов'язана. Тому дієприкметник — не окрема частина мови, а особлива форма дієслова.

У реченнях дієприкметник найчастіше є означенням: *Дарований хліб швидко черствіє (Народна творчість).*

Дієприкметником може виражатись і присудок: *До доброї криниці стежка утоптана (Народна творчість).*

223. Перепишіть, підкресліть члени речення. Визначте дієприкметники, з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. Цвіла приморожена осінь (П. *Перебийніс*). 2. Стомлене сонце сіло спочити (О. *Довгоп'ят*). 3. Над умитим садом стоїть туман (В. *Винниченко*). 4. Сонце схоже на згасаюче багаття (М. *Стельмах*). 5. Зникли зорі на посмутнілім небі (М. *Семенко*). 6. Дзвінких доріг простелені дороги (О. *Довгий*). 7. Тут руками прадідів зігріта кожна грудка рідної землі (О. *Луній*).

- Назвіть дієприкметники, вжиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

224. Прочитайте. Визначте дієприкметники, з'ясуйте рід, відмінок і число кожного. Випишіть дієприкметники, поставивши в початковій формі.

1. Оце посаджена рядами тополя чорна, або ще її звуть українська (Олесь *Гончар*). 2. Давні греки були переконані, що тополя благотворно впливає на самопочуття та настрій людини (З *Вікіпедії*). 3. Здала виглядає із балки тополя, як зламаний спис (В. *Марсюк*). 4. На краєчку поля виросла тополя, Шевченком оспівана, вітрами обвіяна, дощами оми-та, сонечком пригріта (Я. *Козова*). 5. Тополя шепоче у вікна відчинені (Г. *Кириченко*).

- Що уособлює тополя в усній народній творчості? Які почуття викликає у вас це дерево?
- Які художні твори про тополя вам відомі? У відповіді вживайте дієприкметники оспіваний, описаний, пояснений, розказаний, ставлячи їх у потрібній формі.

Клод Моне. Тополі

Роздивіться репродукцію картини видатного французького художника Клода Моне (с. 114). Чи схожі ці тополі на українські? Що вас здивувало в цій роботі? Що змусило замислитися? Які почуття викликала картина?

225. Перепишіть, подані в дужках дієприкметники поставте в потрібній формі. Визначте рід, число, відмінок кожного з них.

1. І стоїть на порозі (усміхнений) мати (*М. Луків*). 2. І доброта, і теплота (поєднаний) у серці тому (*О. Ющенко*). 3. Руки у вас, мамо, схожі на книгу (розкритий)! (*Б. Демків*). 4. За столом я знову бачу (схилений) обличчя мами (*М. Стельмах*). 5. Зображення Берегині (вирізьблений) на віконницях і дверях, (вишитий) й (витканий) на рушниках (*За В. Войтовичем*).

Підкресліть усі члени речення. Визначте синтаксичну роль кожного з дієприкметників.

Чому матір порівнюють із давньослов'янською богинею природи та добра? Поясніть. Уживайте поставлені в потрібній формі дієприкметники *вишитий*, *зображений*, *намальований*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

226. Складіть і розіграйте діалог, між двома семикласниками — членами шкільного історичного гуртка після першого засідання, яке провів новий керівник — студент університету. У репліках використайте деякі з поданих у рамці словосполучень.

Надзвичайно освічений, залюблений у науку,
захоплений вітчизняною історією,
зачарований мужністю козацтва, вельми начитаний,
обізнаний із документами, передплачені ним журнали.

227. Складіть і розіграйте діалог між двома підругами-семикласницями, одна з яких довго перебувала в лікарні, тому інша пропонує їй допомогу в навчанні. У репліках використайте деякі з поданих у рамці словосполучень.

Змушена була пропустити, налаштована на серйозну роботу,
надолужити згаяний час, вивчити пропущений матеріал,
принесені підручники, нерозв'язані задачі, ненаписані твори,
запропонована (надана) допомога, висловлена вдячність.

§ 19. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

228. Прочитайте записані в дві колонки речення. Визначте в реченнях першої колонки дієприкметники. У реченнях другої колонки визначте дієприкметники й залежні від них слова.

Намальовані квіти
не пахнуть.
Квіти сріблені россою.

Квіти, намальовані фарбами,
не пахнуть (*Народна творчість*).
Квіти, сріблені россою, дивляться
на шлях (*В. Сосюра*).

- Якими розділовими знаками виділено на письмі дієприкметники із залежними від них словами?
- Прочитайте речення другої колонки, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків.
- Визначте в реченнях другої колонки слова, що їх пояснюють дієприкметники разом із залежними від них словами (пояснювані слова).

Дієприкметник із залежними від нього словами називають ДІЄПРИКМЕТНИКОВИМ ЗВОРОТОМ.

У реченні дієприкметниковий зворот завжди є означенням:
Блищало небо, засіяне зорями (І. Нечуй-Левицький).

Дієприкметниковий зворот, який стоїть після означуваного (пояснюваного) слова, на письмі виділяють комою (або комами):
Вгорі цвіте блакить, усіяна хмарками (Т. Масенко).

В усному мовленні такий дієприкметниковий зворот виділяють паузами та інтонацією.

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуванням словом, комами (комою) на письмі зазвичай не виділяють: *Сплять сивиною закутані гори (Б. Дегтярьов).*

ПОРІВНЯЙТЕ:

Сумно в небі, **повитому в хмари** (Дніпрова Чайка).

Сниться вночі мені **зорями вишите** небо (Г. Кириченко).

229. Прочитайте прислів'я. Визначте в кожному реченні дієприкметниковий зворот та означуване ним слово. З'ясуйте: стоїть дієприкметниковий зворот після цього слова чи перед ним.

1. Наука — то криниця, викопана голкою. 2. Роботу, відкладену на майбутнє, проклянуть нащадки. 3. Не смачний хліб, чужим ножем крайний. 4. Здобутий працею хліб м'якший від дарованого бублика.

5. Позиченими в сусіда зубами кістки не розгризеш. 6. Сорочку, викрое-ну за чужими порадами, носитимеш уночі.

- ▲ Поясніть уживання розділових знаків.
- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

230. Перепишіть. Підкресліть у реченнях члени речення. З'ясуйте місце дієприкметникових зворотів стосовно пояснюваних ними слів. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. У рідний край, грозою вмитий, ведуть усі шляхи на світі (М. Стельмах). 2. Цвіте земля, задивлена в свободу (Л. Костенко). 3. Раз добром нагріте серце вік не прохолоне (Т. Шевченко). 4. А думи, в серце пере-литі, і після тебе будуть жить (М. Луків). 5. Існують прекрасні дороги, націлені на перемоги (П. Осадчук).

- ▲ Якими членами речення є дієприкметникові звороти?
- Позначте в словах вивчені орфограми.

231. Прочитайте прислів'я, визначте в кожному дієприкметниковий зворот. Поясніть, чому звороти не виділені комами. Перебудуйте речення так, щоб звороти потрібно було виділяти комами. Чи змінився завдяки такій перебудові зміст речень? Перебудовані речення запишіть.

ЗРАЗОК *У кожному жарті є добре прихована правда. —*
У кожному жарті є правда, добре прихована.

1. Марно втраченого дня не повернеш. 2. Насильно розкрита троянда втрачає аромат. 3. І тисяча мудреців не дістане кинутий дурнем у криницю камінь. 4. Нажита трудом копійка збережеться довше легкого карбованця.

- ▲ Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.
- Дієприкметникові звороти підкресліть як члени речення.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

232. Перепишіть, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки дієприкметникові звороти. Розставте розділові знаки.

1. ... нарід дуже схожий на граніт. 2. Шматок чорного хліба ... смач-ніший од м'якої булки. 3. У коня ... і доля огіркова.

ДОВІДКА

Дружно спаяний; зароблений працею; купленого за огірковою ціною.

233. Складіть і запишіть речення відповідно до таких схем:

1. _____ ===== -----, дієприкметниковий зворот.
2. -----, дієприкметниковий зворот, =====.
3. дієприкметниковий зворот _____ =====.

234. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприкметникові звороти підкресліть як члени речення.

Художниця Наталія Бугайчук змалку захоплена народною творчістю. Свої роботи вона виконує самостійно винайденим способом. Зображення Наталія вирізьблює на шпаклівці нанесеній на полотно. За намальованим ескізом художниця робить рельєф а потім ретельно його розфарбовує.

Найбільше Наталію цікавлять образи використовувані українцями на означення сил природи. Персонажам отриманим у спадок від предків дівчина надає сучасного звучання. Різьба по шпаклівці припала їй до душі створені художницею образи мовби оживають.

З Житомирського інформаційного порталу

Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Назвіть почуття, які викликають у вас роботи молодшої художниці. Витлумачте ці почуття. За потреби зверніться до Словничка назв почуттів.

- Розкажіть про зображене двома-трьома реченнями. Використайте дієприкметникові звороти.

Художні роботи Наталії Бугайчук

Досить часто дієприкметниковий зворот відділений від означуваного ним слова іншими словами. У цьому разі зворот теж виділяють комами: *Дух степовий приніс я із собою, настояний на квітах (Г. Кривда).*

Якщо два чи більше дієприкметникові звороти стоять поряд, розділові знаки ставлять між ними так само, як між однорідними членами речення: *Геній — це великий талант, помножений на каторжну працю, поділений на безжалісну втому (Античний вислів).*

235. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Я у степу край Дунаю свою хату маю густим лісом обсажену красним цвітом прикрашену (*Народна творчість*). 2. Тепле й ніжне літо волошками повите посріблене дощами живе в очах у мами (*А. Костецький*). 3. У тиші настояній духом гречаним напахченій визрілим чаром городнім сиджу перед дідом (*П. Перебийніс*).

- 4 Складіть речення, ускладнені двома дієприкметниковими зворотами, що стоять упідряд (усно).

236. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть у тексті дієприкметникові звороти.

В опублікованому британським виданням переліку з двадцяти двох найгарніших європейських станцій метрополітену названо станцію київського метро «Золоті Ворота».

Станція є справжнім історичним довідником мозаїчним літописом середньовічної України. Високі склепіння масивні світильники круглі арки ці деталі інтер'єру стилізовані під легендарні князівські часи.

Стіни прикрашають панно викладені яскравою мозаїкою. Арки при вході до ескалаторних тунелів оздоблені портретами київських князів.

Авторів збудованої в 1989 році станції київського метро «Золоті Ворота» відзначено Державною премією України.

Із сайту «Українська правда»

Інтер'єри станції метро «Золоті Ворота»

- 4 Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Укажіть речення, у яких присудки виражені дієприкметниками.
  - Розкажіть про вид транспорту, естетичне оформлення якого вам подобається. У відповіді вживайте дієприкметники *прикрашений, оздоблений, оформлений* та ін.
- 4 Поспостерігайте за мовленням своїх однолітків і дорослих. Чи часто вони вживають дієприкметникові звороти? Чому?

і Дієприкметники й дієприкметникові звороти широко вживаються в текстах художнього та публіцистичного стилів. Властивість дієприкметника передавати ознаки предмета за дією є виразним художнім засобом.

У розмовно-побутовому стилі дієприкметники та дієприкметникові звороти вживаються рідко.

237. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Назвіть ужиті в реченнях художні засоби.

1. Прийшла зима снігами вбрана (*І. Франко*). 2. Стоять налиті сонцем дні (*М. Луків*). 3. Ще спить земля укутана снігами. Мовчать в льоди заковані річки. 4. Палає райдужно довкола дощами скроплена земля (*Д. Луценко*). 5. Місяць тихо озирає землю стомлену сном (*Б. Грінченко*). 6. Добру віщують погоду скупані в сонці хмарки (*М. Луків*). 7. У снігу по коліно стоїть з хати винесена ялинка (*Н. Волотовська*).

 Визначте в реченнях дієприкметникові звороти. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

 238. Прочитайте речення. Виділені частини складних речень замініть дієприкметниковими зворотами. Перебудовані речення запишіть, звороти підкресліть. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Спасибі матерям за любов, яку вони залишили нам на все життя. 2. Вивчаймо вітчизняну історію, досліджуймо діла й долі героїв, які загубилися в минулому. 3. Зимова ніч опустилася на місто, яке стомилося денною працею. 4. Вірте кожному слову, яке ви від мене почули!

ПОНЯТТЯ ПРО ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

239. Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку. Хто адресати тексту? Чи можна уявити його надрукованим у суспільно-політичних ЗМІ? Проголошеним як виступ у радіо- або телепередачі суспільного змісту?

Коли запитують, чи ви патріот, ви знітетесь і скажете: «Не знаю, хай судять інші». Любов до батьків та до рідної землі — почуття таке високе й безкорисливе, що про нього воліють мовчати. Але не всі. Є люди, які демонстративно, публічно заявляють про свою любов і б'ють себе руками в груди.

Чи сумісні з патріотизмом такі почуття, як нетерпеливість, черствість, заздрість, пиха, нечемність, шукання користі, гнів, неправдивість або зневіра? Якщо сумісні — значить, патріотизм несправжній.

Слово «патріотизм» асоціюється з моральними поняттями, зокрема з порядністю. Громадянська порядність і патріотизм — це одне й те ж саме. Словесний патріотизм нічого не вартий. Має бути діяльний патріотизм, який себе не афішує, але виявляється на кожному кроці.

Немає другого Дніпра і не буде іншої Батьківщини... Батьківщина — ваш дім, і він буде таким, яким ви його зробите. І ви свій дім повинні наповнювати духовністю.

За Є. Сверстюком

- Як ви розумієте вислів «громадянська порядність»? Поясніть.
- Поясніть різницю між патріотизмом словесним і діяльним. Наведіть приклади із сучасного життя.
- Чому автор тексту закликає наповнювати рідний дім, тобто батьківщину, духовністю?
- З опорою на подану нижче таблицю доведіть, що текст створено в публіцистичному стилі.

240. Розгляньте таблицю.

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ	
ПРИЗНАЧЕННЯ (ФУНКЦІЯ)	Повідомлення та вплив на слухача або читача
СФЕРА ВЖИВАННЯ	Суспільно-політичне життя суспільства
ОСНОВНІ ВИДИ (ЖАНРИ) ВИСЛОВЛЮВАНЬ	Виступ на зборах, мітингах, публікації в суспільно-політичних журналах і газетах (стаття, нарис, інтерв'ю та ін.), виступ у радіо- й телепередачах суспільного змісту
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	Інформативність, логічність, фактографічність, точність, образність, піднесеність, емоційність, експресивність, відверта оцінність
МОВНІ ОЗНАКИ	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, оцінні слова, риторичні запитання та звертання, окличні речення

- **Поміркуйте:** що спільного має публіцистичний стиль із науковим? Для цього зверніться до таблиці «Науковий стиль» на с. 33.
- Які риси еднають публіцистичний стиль із художнім? Назвіть ужиті в тексті емоційно забарвлені слова.

241. Прочитайте. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком. Визначте стиль висловлення. Свою думку обґрунтуйте. Звертайте з таблицею, поданою на попередній сторінці.

Сьогодні у вирі злету українського патріотизму важко не помітити фальшиву сестру патріотизму — шароварщину. Вона скрізь: у телебаченні, в побуті, а найгірше — у мізках.

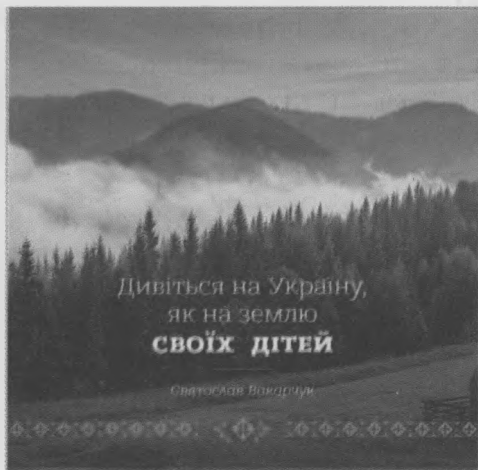
Шароварщиною називають **культуру** низької якості, яка спекулює на національних мотивах. Суть національної ідеї підміняється певними зовнішніми національними **атрибутами**. Це поверхнєве трактування української національної культури, що зводиться до таких понять: одяг — це шаровари, їжа — передовсім сало і вареники, пісня — «Несе Галя воду», танець — гопак, зброя — шабля, козак — дебелий дядько з шаблею знову-таки в тих самих шароварах.

Шароварщина — це відсутність смаку, що маскується. Ми шануємо минушину, пишаємося своєю історією, бережемо культурні надбання. Проте час не стоїть на місці. Українці — сучасна європейська **нація**. Українці працелюбні й освічені, налаштовані на стрімкий розвиток, відкриті до всього нового.

Спроба нав'язливого поєднання майбутнього з минулим цілком може прищепити несприйняття всього українського, недовіру до гідного майбутнього українського народу.

Шароварники самі грають роль щирих українців і закликають робити те саме інших. Проте грати роль українця й бути українцем — різні речі. Справжній українець нікого не наслідує, нікого із себе не вдає, він є сам собою. Він не грається в історію, він її творить.

Українці знають, шанують і бережуть своє коріння. Водночас вони мають посісти гідне місце в колі народів світу.

Із журналу «Однокласник»

Визначте тему та головну думку тексту.

- Поясніть вислів «щирий українець». Чому останнім часом він набув іронічного забарвлення? Яким ви уявляєте сучасного молодого українця?
- Витлумачте вислів філософа Дж. Сантаяни «Ногами людина має вrostи в землю своєї батьківщини, а очі її нехай оглядають увесь світ».
- Складіть і запишіть план тексту.
- Усно перекажіть текст за планом.

242. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту. З'ясуйте його стиль, свою думку доведіть.

Патріотизм — це дуже глибоке і **раціональне** поняття. Якщо ми хочемо, щоб наша країна мала патріотичний дух, треба, щоб у кожного був привід для гордості.

Звичайно, ми багато чим можемо пишатися. Наприклад, прекрасною архітектурою багатьох українських міст. Але це нам дано у спадок. Важливо, щоби свій привід для гордості створив кожен із нас, це справа **індивідуальна**.

Я завжди наводжу власний приклад. Коли ми почали займатися музикою, якісної української рок-музики не було. Звучання рокових пісень українською здавалося не таким гарним, як виконання тією ж англійською, рок-пісні українською видавалися чимось штучним. Але в нашого гурту була **амбіція**: якщо є така нація, є така країна, то чому не можна цього зробити? І ми крок за кроком до цього йшли, і ми це зробили! Це стало предметом гордості не тільки для мене чи моїх колег, а й для великої кількості українців! Це мій особистий, персональний приклад того, як самому можна створювати привід для гордості.

Ми повинні зрозуміти, що ця земля є наша не лише тому, що ми тут народилися, а й тому, що ми створили щось для неї самі.

Треба потихеньку, помаленьку робити **СВОЮ** справу. Як у Біблії написано: «З ранку до вечора працуй». Усе! Хто, як не ти?

Саме таким чином можна побудувати новий, справжній патріотизм української нації.

За С. Вакарчуком

Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словником.

Поміркуйте: якою ви увяєте **СВОЮ** справу в майбутньому? Який «привід для гордості» хотіли б створити? Відповідаючи, дотримуйтеся публіцистичного стилю.

Як ви вважаєте, чи є музикант Святослав Вакарчук успішною людиною? Свою думку обґрунтуйте.

§ 20. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

243. Прочитайте. Назвіть дієприкметники, з'ясуйте відмінок і число кожного. Визначте відмінкові закінчення дієприкметників.

Давно забуті часи, коли українців сприймали як жертв і страждальців. Нині **акценти** зі знедоленого українця-жертви зміщені на українця успішного. Вибір обраної ним діяльності є глибоко усвідомленим,

напрям кар'єрного руху добре обміркований. Навчання зробило з нього освіченого, розвиненого, впевненого в собі професіонала. Час, витрачений на самоосвіту, не був прогаяний. Можливості для **самореалізації** прораховані ним безпомилково. Несприятливі обставини стають для нього стимулами для досягнення результату.

Сучасний українець — **креативний**, відповідальний і оптимістичний. Живе успішний українець за гаслом: «Якщо хочеш змінити світ — зміни себе».

З журналу

Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

Як ви розумієте вислови *кар'єрний рух*, *можливості для самореалізації*?

Хто з відомих вам українців має названі в тексті якості? У відповіді використайте два-три дієприкметники в непрямих відмінках.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

Провідмініайте словосполучення *завершений проект*; *здійснена мрія*; *виконане завдання*.

244. Перепишіть, визначте дієприкметники, з'ясуйте та запишіть після кожного дієприкметника в дужках його відмінок і число. Виділіть закінчення дієприкметників.

1. Світ здається повним хвилюючих обіцянок (В. Винниченко).
2. Сьогодні я зустрів на вулиці юнака, такого просвітленого, сяючого од щастя. Мені так захотілося подивитися на світ його очима! (О. Довгий).
3. Сонце вставало й оглядало світ палаючим оком (М. Коцюбинський).
4. Машина обережно загальмувала на відстані простягнутої руки (І. Роздобудько).
5. У закучерявлену мідь дубів украпляється золото передвечір'я (М. Стельмах).

Що означає *подивитися на світ чужими очима*? Поясніть, чи корисне таке вміння й чим саме.

245. Перепишіть, ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібній формі. Визначте відмінок і число кожного дієприкметника, закінчення виділіть.

1. І чуйно соняшник поверне (пожовклий) голову на схід (М. Стельмах).
2. Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима і повіє теплий вітер над (розкований) Дніпром (В. Сосюра).
3. У дитинстві я бігав стежками між (напоений) сонцем хлібів (Є. Бандуренко).
4. Небо — в синій (випраний) сорочці (М. Доленго).
5. Мов чорний гніт (погашений) свічки, коло дороги дерево стоїть (Д. Павличко).
6. По (засніжений) травиці бігли білі грозовиці (П. Перебийніс).

Позначте у словах вивчені орфограми.

246. Прочитайте. Випишіть до таблиці дієприкметники разом з іменниками, з якими вони пов'язані за змістом. Розберіть дієприкметники за поданим зразком.

Фото зі сторінки
Jamala/Джамала
у Фейсбучі

Дуже незручна співачка Джамала! Декому муляє її непередбачувана успішність, для когось несподіваний її успіх на вітчизняній сцені, когось дратує нехтування нею усталених правил. Ні тобі вкорочених спідничок, ні організованих заради реклами скандалів... Натомість — змістовні й досконалі за формою тексти, зроблена на совість музика. Виконувані нею пісні звучать українською, кримськотатарською, англійською...

Досягнутим успіхом Джамала завдячує не лише талантові, а й докладним зусиллям. Після її пісень людям хочеться жити, радіти, творити. Певно, цим вимірюється заслужений співачкою успіх.

За В. Бегловим

ДІЄПРИКМЕТНИК+ ІМЕННИК	ОЗНАКИ ДІЄСЛОВА		ОЗНАКИ ПРИКМЕТНИКА		
	ЧАС	ВИД	РІД	ВІДМ.	ЧИСЛО
проспіваними піснями	мин.	док.	—	Ор. в.	множ.

- ▶ Позначте в словах вивчені орфограми.
- Підготуйте розповідь про свого улюбленого українського співака (усно). Використайте 4–5 дієприкметників у непрямих відмінках.
- Уявіть, що ви потрапили на іншу планету, мешканці якої не вміють співати. Поясніть їм, навіщо люди співають, слухають музику. Уживайте дієприкметники в непрямих відмінках.
- 👤 Дізнайтеся більше про культуру кримськотатарського народу. Підготуйте матеріали до виставки «Українці і кримські татари — брати».

Українська пошта випустила блок марок «Кримські татари — корінний народ України»

§ 21. АКТИВНІ І ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ, ЇХ ТВОРЕННЯ

247. Прочитайте словосполучення. Визначте, хто або що виконує дію, за якою дієприкметник називає ознаку предмета: названий іменником предмет чи інший, не названий у словосполученні?

Мисляча людина; омріяна перемога; палаюче вогнище; погаслий вогонь; запалені іскри; порум'яніле обличчя; побілені стіни; затихаючий спів.

Дієприкметники поділяють на активні та пасивні.

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ виражають ознаку предмета за дією, яку цей предмет виконує сам: *зеленіюче поле* (поле саме зеленіє); *стихаючий вітер* (вітер сам стихає); *посивілий чоловік* (чоловік сам посивів).

ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ виражають ознаку предмета, який зазнає на собі дії іншого предмета: *прочитаний (учнем) вірш*; *вишитий (матір'ю) рушник*; *зрошена (дощем) трава*.

248. Прочитайте. Визначте дієприкметники. З'ясуйте їхню належність до активних чи до пасивних та час кожного.

1. Краси земної зміст у слові був розкритий (*Л. Вишеславський*).
2. О рідне слово, що без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга... (*Д. Павличко*). 3. У книжці злеліане слово має бути справжнім святом душі і мислі (*М. Стельмах*). 4. До слів тулились золоті слова, єднанням душ зігріті (*Л. Горлач*).

Укажіть речення, ускладнені дієприкметниковим зворотом. Поясніть розділові знаки в них.

249. Прочитайте. Словосполучення з дієприкметниками активного стану та словосполучення з дієприкметниками пасивного стану запишіть у дві колонки. Поясніть, як ви їх розрізняєте.

Перетворююча сила; омріяна подорож; в'янучі квіти; працююча бджола; проспівана пісня; лунаючий крик; організуючий вплив; організований захід; завмираючий акорд; навислі брови; сяюча усмішка; застиглий погляд; загублений ранець; викарбуваний напис.

У виділених словах позначте суфікси.

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ	
ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ	МИНУЛОГО ЧАСУ
УТВОРЮЮТЬСЯ	
від основи дієслів теперішнього часу	від основи неозначеної форми неперехідних дієслів доконаного виду
ЗА ДОПОМОГОЮ СУФІКСІВ	
-уч- (-юч-) від основ дієслів I дієвідміни: <i>ріжуть — ріжучий,</i> <i>працюють — працюючий</i> -ач- (-яч-) від основ дієслів II дієвідміни: <i>лежать — лежачий,</i> <i>стоять — стоячий</i>	-л-: <i>посивіти — посивілий,</i> <i>прикипіти — прикипілий</i> Увага! Якщо в неозначеній формі дієслова є суфікс -ну- , він випадає: <i>засохнути — засохлий,</i> <i>пожовкнути — пожовклий</i>
Від дієслів на -ся дієприкметники не утворюються.	

250. Прочитайте. Визначте активні дієприкметники. Поясніть творення кожного.

1. Любо на Андріївському узвозі серед вируючого натовпу! (*А. Камінчук*). 2. Оглянути б весь небокрай, Карпат даленіючі гори і тихий південний Дунай! (*П. Усенко*). 3. Тихо. Повітря стоїть нерухоме, як води стоячі (*Леся Українка*). 4. Калин палаючі вогні, ви пригадалися мені (*П. Усенко*). 5. Уже зоря золоторога, де полинами зацвіло, кладе на огненні пороги своє сивіюче крило (*В. Сосюра*). 6. І вогким холодком до хати зайшов притихлий вітерець (*Леся Українка*). 7. Погасле багаття давно на вітрах холодіє (*Б. Олійник*).

236. Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники теперішнього часу. Виділіть суфікси.

ЗРАЗОК

Світлюють — світлюючий.

Червоніють, жівріють, зростають, плачуть, читають, сплять, бовваніють, тремтять, голублять.

251. Прочитайте. Поясніть, чи варто вживати словосполучення: підрос- таюче покоління; відстаючий учень; виступаючий оратор; початкуючий письменник; подорожуючий пасажир. Чому?

Єдиного погляду на вживання дієприкметників типу *читаючий, бла- гаючий, хвилюючий, караючий* немає. Сказати, що ці форми неукраїн- ські й тому їх не варто практикувати, означає обмежити лексичні мож- ливості мови. З другого боку, пошук заміни цим формам іде на користь мові, бо збагачує її синонімами. Ще з іншого боку глянувши, не забувай- мо, що вживання цих форм у дієприкметникових зворотах (*хвилюючий*

громаду фільм, караючий ворогів меч) завжди визнавали за гандж. Тому було неписане правило уникати цих форм узагалі.

Не беручи під захист цього правила, наведемо приклади, коли заміна дієприкметникових форм покращує й унаочнює сказане: *побутуюча форма* — *поширена форма*; *початкуючий ілюзіоніст* — *новачок-ілюзіоніст*; *вируючий натовп* — *розбурханий натовп*.

За С. Караванським

252. Я — РЕДАКТОР! Відредагуйте та запишіть речення.

1. Недільної днини алеями парку прогулюються відпочиваючі кияни.
2. Сидячі на лавках люди спілкуються між собою або читають газети.
3. На молодь, люблячу розваги, чекають кінотеатри та концертні майданчики.
4. Під вечір парк сповнюється поспішаючими додому людьми.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Відетаючий учень.	Учень, який відстає (у навчанні).
Відпочиваючий чоловік.	Чоловік, який відпочиває (відпочивальник).
Подорожуючий юнак.	Юнак, який подорожує (подорожній).
Захоплююча подорож.	Захоплива (приваблива, принадна) подорож.
Хвилюючі слова.	Слова, що хвилюють (зворушливі слова).

253. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання.

За роки незалежності нашої держави відбувалися певні зміни в науковій термінології. Зі словників вилучили мовні покручі й замінили їх словами, які відповідають нормам системи української літературної мови (*мандрівний сюжет* — замість *мандруючий*; *обмежувальний пристрій* — замість *обмежуючий*; *пристрій для програмування* — замість *програмуєчий*; *автомат для читання* — замість *читаючий*). У наш час термінологи бувають сміливіші від авторів художніх творів.

Який лінгвістичний термін є, на вашу думку, більш правомірним: *узагальнююче слово* (при однорідних членах речення) чи *узагальнювальне слово*? *Уточнюючий* чи *уточнювальний* член речення? Чому?

Розкрийте значення фразеологізму *ходяча енциклопедія*. Чому не «осучаснюють» дієприкметники у фразеологізмах?

254. Прочитайте. Визначте активні дієприкметники, з'ясуйте їхній час, розкажіть, як їх утворено.

1. У себелюбця серце зачерствіле, а дух розм'яклий (*Китайське прислів'я*).
2. Звиклий до гармат кінь не злякається барабанів (*Кримськотатарське прислів'я*).
3. Незрілий виноград стає родзинками, родзинки ж виноградом не стануть ніколи (*Узбецьке прислів'я*).
4. На по-

старілій змії й жаба катається (*Турецьке прислів'я*). 5. Де багато кухарів, там плов підгорілий (*Перське прислів'я*). 6. Сварив казан горщика: «В тебе лице зчорніле і боки обгорілі» (*Кримськотатарське прислів'я*).

255. Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники минулого часу. Виділіть у них суфікси.

Посивіти, зжовкнути, схуднути, засохнути, дозріти, помолодіти, загуснути.

256. Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів активні дієприкметники минулого часу. Дієприкметники поставте в потрібній формі.

1. Ми вийдем з тобою на листя (опадати), де сяє повітря, як сині опали (*Д. Павличко*). 2. І листя (прижухнути) роняють дуби (*М. Луків*). 3. Дощ одшумів, пройшов... Мовчать листки (промокнути) (*В. Сосюра*). 4. Цвітуть (промерзнути) квіти після снігу (*О. Слоньовська*). 5. Виорює плуг (поржавіти) набої (*М. Стельмах*). 6. Тихі сутінки поволі почали спускатися з (поблідлий) неба (*М. Старицький*).

Пасивні дієприкметники минулого часу творяться від основи неозначеної форми перехідних дієслів доконаного та недоконаного виду за допомогою суфіксів:

- **-н-**: сказати — сказаний;
- **-ен- (-єн-)**: бачити — бачений; вигоїти — вигоєний;
- **-т-**: мити — митий.

Від деяких дієслів дієприкметники можуть утворюватися за допомогою різних суфіксів:

- одягнути — одягнений, одягнутий; зігнути — зігнутий, зігнений; замкнути — замкнений, замкнутий; колоти — колотий, колений; посунути — посунутий, посунений.

257. Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники, з'ясуйте їхній час, поясніть творення. Випишіть ці дієприкметники (у початковій формі), розберіть їх за будовою.

1. Випущене з вуст слово оживляє душу. 2. Правильно почате життя, якщо знаєш, чого треба уникати і чого домагатися. 3. Тоді лише пізнають цінність часу, коли він утрачений. 4. Розум гострий у багатьох, але для мислення в декого закритий. 5. Сліпі очі, коли затулені зіниці.

З творів Г. Сковороди

258. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі дієприкметники.

1. Чужа сторона тугою ..., сльозами ... 2. ... горе — то півгоря. 3. ... багаття краще палає. 4. Лише ... капуста добра. 5. Забажалосся ... льоду. 6. У ... воді рибу ловлять.

ДОВІДКА

Зораний, засіяний, поділений, розворушений, підігрітий, печений, скаламучений.

Поясніть творення дієприкметників.

259. Перепишіть. Від поданих у дужках дієслів утворіть пасивні дієприкметники. Поставте їх у потрібній формі.

1. На мить з'явився пісні (загубити) мотив (*Л. Дмитерко*). 2. Так хочеться, щоб пісня задзвеніла, як (зварити) майстрами гарна сталь. 3. Гримлять пісні, (виспівувати) різно (*М. Бажан*). 4. Сонце весело усміхалось до (прибити) росю дороги (*М. Коцюбинський*). 5. На (освітити) екрані комп'ютера виникає заставка із зображенням (засніжити) парку (*І. Роздубудько*).

Визначте речення, ускладнені дієприкметниковими зворотами. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

260. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте в кожному дієприкметник, поясніть його творення.

1. Говорить, наче з писаного читає. 2. Відкраяна (відрізана) скиба. 3. Не в тім'я битий. 4. Ломитися у відчинені двері. 5. Грати з відкритими картами. 6. Стояти з роззявленим ротом.

Із двома фразеологізмами складіть речення.

261. Яке з почуттів можна висловити кожним із народних порівнянь?

1. Як дівка засватана. 2. Як водою облитий (як у воду опущений). 3. Як ошпарений (як угорілий). 4. Як громом прибитий. 5. Опустив крила, як обскубана курка.

ДОВІДКА

Пригніченість, ніяковість, хвилювання (збудження), розгубленість, тривога.

При творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса -ен- може відбуватися чергування приголосних звуків:

- пе[к]ти — пе[ч]ений;
- запря[г]ти — запря[ж]ений;
- вра[з]ити — вра[ж]ений;
- зно[с]ити — зно[ш]ений;
- відпу[ст]ити — відпу[шч]ений;
- нагрома[д]ити — нагрома[дж]ений;
- виї[зд]ити — виї[ждж]ений.

262. До кожного з дієприкметників доберіть дієслово, від якого він утворений. Слова запишіть парами. Підкресліть літери, якими позначено приголосні, що чергуються при такому творенні.

ЗРАЗОК

Знищений ← змислити.

Знижений, приречений, повержений, розбуджений, попереджений, уміщений, спрощений.

Виділені слова передайте звукописом.

263. Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів пасивні дієприкметники. Утворені дієприкметники поставте в потрібній формі. Підкресліть літери, що позначають приголосні звуки, які при такому творенні чергуються.

1. Мати поклала на коліна (натрудити) руки (А. Пашкевич). 2. Я іду по землі запашній навпростець до (покосити) нив (І. Бакелицький). 3. Тут до міста (наїздити) путь (В. Сосюра). 4. Розкішні одцвітають чорнобривці, (посадити) тобою на балконі (О. Максимейко).

Визначте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом. Поясніть у ньому розділові знаки.

264. Прочитайте. У поданих реченнях укажіть авторські неологізми. Визначте спосіб творення цих слів. До яких форм дієслова вони належать?

1. Київ закаштанений, Київ — омузичений, у піснях омріяний, у боях посічений. Київ — засофієний, золотоворічений (А. Камінчук). 2. Ліс нашорошений, весь наїжачений, ліс насторожений, ліс покозачений (О. Різниченко). 3. Засуничені галяви, заожинені кущі, на кущах, від спеки мляві, де-не-де висять хрущі (І. Коваленко).

Поясніть роль авторських неологізмів у поетичному мовленні.

Які неологізми-дієприкметники ви придумали б, якби вам потрібно було скласти вірш про рідне місто (село), рідну вулицю, улюблену пісню?

Складіть жартівливу розповідь про життя вашого класу. Уживайте вигадані вами неологізми-дієприкметники.

265. Перепишіть речення. Після кожного дієприкметника позначте в дужках його стан (активний чи пасивний), рід, число, відмінок. Виділіть у дієприкметниках суфікси.

ЗРАЗОК

*Евшан сухий, як вишвіле (акт., с. р., одн., Н. в.)
валосся (М. Сіренко).*

1. Ранок народжується в рясному щебеті, вібруючому шумі крил птаства (В. Захарченко). 2. А притомлений день примостився спочить (Ф. Руденко). 3. А за Дніпром пов'ялі трави і верби хиляться сумні (В. Сосюра). 4. Земля на подвір'ї встелена густим споришем (В. Винниченко).

5. А сонце розімлілу землю гріє (А. Содомора). 6. Тріпоче сокір сріблом потемнілим (М. Рильський). 7. Не зацвітуть пожовклі луки (Олександр Олесь).

У першому реченні підкресліть усі члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль дієприкметника.

266. Я — РЕДАКТОР! Відредагуйте речення. Запишіть їх у виправленому вигляді.

- Бажаючи вийти на слідуючій зупинці, воврем'я попереджуйте водія!
- Хто цікавиться захоплюючими екскурсіями по вулицям Києва, підійдіть до екскурсовода на привокзальній площаді.
- Приєднуояся до думки усіх переді мною виступаючих.
- Переживаючий за честь школи повинен гарно вчитися.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Усі бажаючі.	Усі охочі (усі, хто бажає).
Єлідуюча зупинка.	Наступна зупинка.
Захоплююча мандрівка.	Захоплива мандрівка.
Виступаючий.	Той, хто виступав (промовець).
Переживаючий.	Той, хто переживає.

Визначте види допущених у реченнях помилок. Звіртеся з таблицею «Види помилок».

267. Прочитайте речення. Визначте в них дієприкметники. У вказаній послідовності розберіть їх як особливі форми дієслова.

- Клекочучий Дніпре! В якому народі народжений ти? (М. Вінграновський).
- І живий ще Дніпро, хоч потоплєні наші пороги. Наша дума жива, і у Канів ведуть всі дороги (І. Коваленко).
- Знов ростуть у Дніпрі затонулі пороги (Б. Чепурко).
- Усі наші землі нанизані на голубу нитку Дніпра, як перли на разок (А. Мороз).
- Гей, хлопчику, вітрила шовком шиті! (М. Петренко).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

- Дієприкметник, його загальне значення.
- На яке питання відповідає.
- Початкова форма дієприкметника (чоловічий рід, називний відмінок, однина).
- Дієслівні морфологічні ознаки дієприкметника: активний чи пасивний вид, час.
- Прикметникові морфологічні ознаки: число, рід (в однині), відмінок.
- Синтаксична роль (яким є членом речення).

Розвію хмару, над життям **навислу** (Л. Костенко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА

Навислу (хмару) — особлива форма дієслова — дієприкметник, означає ознаку предмета за дією, відповідає на питання *яку?*, початкова форма — *навислий*; активний, доконаного виду, минулого часу, ужитий в однині, жіночому роді, знахідному відмінку, входить до складу дієприкметникового звороту, який є означенням.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА

Навислу (хмару) – дієприкм., означає ознаку предмета за дією, яку?, поч. ф. – навислий, акт., док. в., мин. ч., одн., ж. р., зн. в., означення.

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗДУМУ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

268. Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: як часто ви вступаєте в суперечку з однокласниками? Старшими людьми? З яких питань?

У житті нам часто доводиться вступати в суперечки. У тлумачному словнику зафіксовано таке значення цього слова: «Суперечка — словесне змагання між двома або кількома особами, які не погоджуються в якомусь питанні». У науковій літературі цим словом позначають процес обміну протилежними думками.

Дискусія — словесне змагання, метою якого є з'ясування та протиставлення різних думок про суперечливі питання, а також пошук і виявлення істини. Учасники дискусії прагнуть дійти правильного висновку, знайти спільне розв'язання проблеми.

За Л. Павловою

Пригадайте телепередачі, в основу яких покладено обговорення суперечливих питань, яке часто переходить у дискусію. Які з дискусій особливо вам запам'яталися? Чим саме? Кого з ведучих дискусійних телепередач ви запам'ятали? Чому?

Назвіть художні твори, під час обговорення яких на уроках виникла дискусія. Чи була вона цікава? Чим саме?

- Чи завжди дискусії корисні? Поясніть вислів *недискусійне питання*.
- Який стиль у дискутуванні найдоцільніший? Свою думку обґрунтуйте.

269. Прочитайте. Чи можна сказати, що порушене в тексті питання має дискусійний характер? Свою відповідь обґрунтуйте.

Чому нам потрібна поезія

Часто доводиться чути: «Навіщо оті вірші? Кому здалася ваша поезія? Будь-яку думку чудово можна висловити прозою. І простіше, і зрозуміліше. Ніж витрачати на оті поезії час, краще в комп'ютерну гру пограти! І швидкість реакції потренуєш, і задоволення отримаєш!»

Та невже авторів цих слів не доводилося переживати від поетичних рядків потрясіння? Невже він ніколи не брав на самоті збіорчку віршів і вдумливо не прочитав дві-три поезії? Невже отримане від їх читання задоволення можна порівняти з хай і цікавою, але такою бездушною грою?

Поезія — звучання душі, адже душа не буває німою! Поезія пробує смуток і радість, заспокоює або викликає біль. Вплив поезії на людину неможливо передати словами. Вона — віддзеркалення розмаїтого духовного світу.

Знаєте давньогрецьку легенду про гору Парнас? На ній щовесни водили танкі сестри Аполлона. Це — музи, прекрасні юні богині. Кожна з них була покровителькою котрбгось виду мистецтва. Музи співали, Аполлон же перебирав струни своєї золотої кіфари.

Звичайно, кожен чув вислів «зійти на Парнас». Це означає — дорівнятися талантом до муз та Аполлона.

Якось музи співали так гарно, що вся природа застигла від зачарування, а гора Гелікон почала швидко рости й доросла до неба. Тоді олімпійські боги наказали крилатому коневі Пегасу повернути гору на місце. Кінь ударив копитом й утоптав гору в землю. На місці удару забило джерело. Його чудодійна вода надавала поетам натхнення й наснаги.

Може, комусь із вас відомий смак води цього джерела? Може, хтось пробує віршувати? Це чудово. Проте не забувайте, що навчатися римува-ти — ще не значить стати поетом. Тому не поспішайте кожен створений вами рядок читати товаришам або надсилати до редакції. Поети пишуть не заради слави, а для душі!

З журналу «Берегиня»

- Визначте тему та головну думку тексту.
- Назвіть покладений в основу тексту тип мовлення.
- Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- Складіть і запишіть план тексту. За планом напишіть докладний переказ.

§ 22. БЕЗОСОБОВІ ДІЕСЛІВНІ ФОРМИ НА -но, -то

270. Прочитайте. Поміркуйте, що означають виділені в реченнях дієслівні форми: дію, що її виконала конкретна особа, чи результат дії без вказівки на особу її виконавця?

1. Від кожного, кому багато дано, багато чекатимуть. 2. Прощайте, то й вам буде **прощено**. 3. Не судіть своїх ближніх, щоб і вас не було **суджено**, бо яким судом судити будете, таким і вас судитимуть. Якою мірою будете міряти, такою вам буде **відміряно**.

З Біблії

Невідмінювані дієслівні форми на -но, -то виражають результат дії, не пов'язаної з особою її виконавця.

Наприклад: *Весь світ даровано людині. І даль піснями перевито (М. Рильський).*

Безособові дієслівні форми на -но, -то часто вживають із допоміжним дієсловом було: *Шаблю було вибито з рук. Але з серця не було вибито духу волі (Олесь Гончар). А єдиних слів, на жаль, було не сказано... (Б. Олійник).*

Невідмінювані дієслівні форми на -но, -то є головними членами (присудками) в односкладних реченнях: *У хаті прибрано, мов на Великдень (М. Стельмах).*

271. Прочитайте речення. Визначте дієслівні форми на -но, -то. Що вони виражають?

1. У полях Берестечка поховано прадідів кості (А. Малишко). 2. Хилялася у гетьмана старого голова. На вістрі шаблі сховано всі вольності й права (І. Драч). 3. Шабля у руці! І спіле жито копитами збито! (Олег Ольжич). 4. Дух не закуто. Хочеться жити! (М. Вороний). 5. Не розвідано й не розпитано про шляхи степових **навал** (Є. Маланюк). 6. Скільки минуло вже днів! Полотном забуття їх накрито! (Б.-І. Антонич). 7. Нині Богом визначено час нам. Україні бути! (М. Самійленко). 8. Чужинця виженем. Судьбою так дано (А. Малишко).

 Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словником.

 Що ви знаєте про Берестецьку битву? Чому, на вашу думку, потрібно пам'ятати не лише переможні, а й трагічні сторінки історії? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте безособові дієслівні форми на -но, -то. Використайте ілюстрації, вміщені на наступній сторінці.

У музеї
«Поле Берестецької битви»

Артур Орльонов.
Бій під Берестечком

272. Перепишіть, підкресліть усі члени речення. З'ясуйте, якими членами речення є безособові дієслівні форми на -но, -то.

1. Ніде не переступлено закону. Нікому не перейдено путі (Б. Олійник). 2. Вчуто силу добрих слів. Вчуто порух людяності в душах (В. Самійленко). 3. Не розмежовано душу і розум. Душу осяяно розуму світлом, розум осяяно світлом душі (В. Самійленко). 4. Хто сказав, що все уже відкрито? Нащо ми народжені тоді? (В. Симоненко).

Підкресліть у словах орфограму «не з дієсловами». Обґрунтуйте написання слів із цією орфограмою.

Про яку людину, на вашу думку, можна сказати словами поетеси Ольги Слоньовської «Так мало прожито. І так пережито багато»? У відповіді вживайте безособові дієслівні форми на -но, -то.

273. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки безособові дієслівні форми на -но, -то.

1. Не відразу Львів ... . 2. Усе на світі ... мозолями. 3. ... абияк, то і вийшов кривуляк. 4. За наше жито ще нас і ... . 5. За планом ..., а в полі не ... . 6. Де ... на живу нитку, там чекай дірку. 7. ...: велика птиця — горобець!

ДОВІДКА

Бито, створено, сказано, зроблено, збудовано, зшити, посіяно, орано.

Дієслівні форми на -но, -то утворюють від пасивних дієприкметників на -ний, -тий: сказаний → сказано; закритий → закрито.

274. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та відповідні дієслівні форми на *-но*, *-то*. Утворені форми запишіть, визначте спосіб їхнього творення.

Підписати, перекласти, припасувати, прийняти, вишити, намалювати, вивчити, збити.

Дві-три утворені форми введіть до самостійно складених речень.

Позначте в записаних словах вивчені орфограми.

275. Перепишіть, пасивні дієприкметники замінюючи на дієслівні безособові форми на *-но*, *-то*.

Завершена справа; ухвалене рішення; зачинені двері; розбите вікно; полагоджені меблі; прополота грядка.

Визначте, у формі якого відмінка при дієслівних безособових формах на *-но*, *-то* стоять іменники. Яке слово в перебудованому словосполученні стало головним?

276. Перепишіть, утворюючи від пасивних дієприкметників безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*. У записаних реченнях визначте й підкресліть граматичні основи.

Рушник вишитий розкішним рослинним орнаментом. Калинові кетяги розташовані по краях, вінки з барвінку розміщені вище, а виноградними гронами прикрашена середина білого полотна. Мереживо на рушнику виконане вручну, його візерунок тематично пов'язаний з орнаментом вишивки.

З довідника

Чи змінився від такої заміни зміст висловлювання? Поясніть, як саме.

Позначте в словах вивчені орфограми.

Чи зберігаються у вашій родині рушники? Чи знаєте ви їхню історію та символіку? Розкажіть «рушникову» історію вашої родини. Уживайте безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*.

277. Поясніть значення фразеологізмів. Із двома-трьома складіть і запишіть речення.

1. На роду написано. 2. Повито темрявою. 3. Неначе медом помазано. 4. Он де собаку зарито! 5. Усі мости спалено. 6. Вилами по воді (у трубі помелом) написано.

278. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, підкресліть їх як члени речення.

1. Любов'ю народу сповито бе..смертні пісні Кобзаря (Т. Масенко). 2. Небо незміряне всипано зорями (М. Старицький). 3. В..чірню сизу даль узором срібним куту (Є. Маланюк). 4. Вже заволоч..но с..рпанком сіреньке небо (Леся Українка). 5. Усе повито голубим і пер..сновано

сріблястим (М. Луків). 6. Б..гато зірочок бл..скучих ро..сипано по н..бесах (Л. Глібов).

Розкажіть про омріяну вами подорож. У висловлюванні вживайте безособові дієслівні форми на -но, -то.

Складіть дві загадки про комп'ютерне приладдя, уживаючи дієслівні форми на -но, -то.

**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ**

**СТВОРЕННЯ ДІАЛОГІВ
І МОНОЛОГІВ
ДИСКУСІЙНОГО
ХАРАКТЕРУ**

279. Складіть і розіграйте діалог між семикласником і його дідусем. Дідусь намагається переконати онука, що ніщо у світі не може зрівнятися з безпосереднім спілкуванням із книжкою. Хлопець чемно наполягає на тому, що друковану продукцію невдовзі мають повністю витіснити електронні носії: планшети, айпади, айфони та ін. У репліках використайте подані в рамці вислови.

На мою думку; як мені здається; виправте, якщо я помиляюсь;
не буде зайвим нагадати; вибачте мою наполегливість;
дозвольте з вами не погодитись.

280. Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її літньою сусідкою щодо того, що вулиці, на якій вони мешкають, повернено історичну назву. Сусідка висловлює незгоду з такою зміною. Дівчинка наполягає на доречності й навіть необхідності зміни назви. У репліках уживайте подані в рамці вислови.

Вибачте; перепрошую; шануючи ваш досвід;
з усією до вас повагою; дозвольте не погодитися;
дозвольте висловити своє ставлення (свою думку).

Як особисто ви ставитеся до перейменування вулиць? Свої думки сформулюйте у формі роздуму. Дотримуйтеся публіцистичного стилю.

281. Прочитайте. З яким із висловів ви згодні повністю? З яким частково? Чому? У побудованій у формі роздуму відповіді вживайте дієприкметники та безособові дієслівні форми на -но, -то.

- Якщо не висловлено протилежних думок, немає з чого вибрати істину (Геродот).

- Ніколи не треба нехтувати тим, що загальноприйнято (Античний вислів).

§ 23. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА ІМЕННИКИ

Деякі дієприкметники можуть утрачати властивості дієслова (час, вид) і переходити в прикметники. У таких випадках вони вказують на постійну ознаку й не мають при собі залежних слів.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
ДІЄПРИКМЕТНИКИ	ПРИКМЕТНИКИ
<i>Вихована в сім'ї дитина.</i> <i>Смажена на олії риба.</i>	<i>Вихована людина.</i> <i>Смажена риба.</i>

У прикметники переходять дієприкметники, ужиті в переносному значенні: *колючий погляд*; *розгублена посмішка*; *втрачений час*; *зачарований ліс*.

Трапляється, що дієприкметники відрізняються від прикметників наголосом: *ва́рена* — *варе́на*; *пе́чений* — *пече́ний*; *у́чений* — *уче́ний*; *незрі́вняний* — *незрі́вня́ний*.

Утратили ознаки дієприкметника й перейшли у прикметники слова *талий* (сніг), *спілий* (кавун), *улюблений* (твір).

Дієприкметники можуть переходити в іменники.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
ДІЄПРИКМЕТНИКИ	ІМЕННИКИ
<i>Лежачий плуг іржавіє, ледачий чоловік хворіє.</i> <i>Учений чоловік переконує словом.</i>	<i>Зневажають не лежачого, а ледачого.</i> <i>Учений іде, а неук слідом бреде.</i>

282. Прочитайте. Визначте дієприкметники, що перейшли в прикметники. Поясніть, у чому відмінність між дієприкметником і прикметником.

1. Лежачий камінь у траві лежить. Вода під камінь, кажуть, не біжить. Лежаче в цього каменя життя. Отож лежачі в нього почуття (Є. Гуцало). 2. Не пустись за вітром шляхом битим, бо зів'янеш там пустоцвітом (Я. Яковенко). 3. Ольга Яківна у своєму улюбленому білому кольорі (І. Роздобудько). 4. Чорна посріблена чуприна надавала Романові Станіславовичу шарму й благородства (П. Дідович).

- ▶ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словником.
- Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Які це частини мови?
- В іменах по батькові визначте суфікси.
- Які почуття можна, на вашу думку, назвати *лежачими*? Що дає підставу вжити саме таке означення?

283. Перепишіть прислів'я. Визначте, якими частинами мови (або особливими формами частин мови) є виділені слова. Свою думку обґрунтуйте.

1. Чужий розум — то вода, кимось *наношена*. 2. Чужий розум — як *наношена* вода. 3. *Прожитого* тобою часу не вернеш, як *пролитого* молока. 4. *Прожитого* не вернеш, як *пролитого* (*Народна творчість*).

284. Словосполучення з дієприкметниками та словосполучення з прикметниками запишіть у дві колонки.

Солені огірки, солоні огірки; палюче сонце, палаюче вугілля; печений корж, випечений хліб; незабутні зустрічі, забуті слова.

285. Прочитайте. Визначте дієприкметники, що перейшли в іменники. Свою думку обґрунтуйте.

1. Вітер Вічний вогонь гойдає. Всіх полеглих ніхто не знає (*М. Луків*). 2. Загін ішов у Чорний ліс, загін пораненого ніс (*П. Воронько*). 3. Ікона — символ присутності святих, знак молитви. Вона викликає молитовний настрій у віруючого (*В. Сентюрін*). 4. Люди часто відкривають відкрите (*І. Вільде*). 5. Хапаюся за чужий досвід, ніби потопаючий за соломинку (*Б. Грищук*). 6. З коханою наговорився, що меду наївся (*Народна творчість*).

- ▶ Розкрийте значення фразеологізму *голос волаючого в пустелі*. Що ви знаєте про походження цього вислову? Розкажіть про це.

286. Перепишіть. Підкресліть усі члени речення. Визначте дієприкметники, що перейшли в іменники.

1. Вихованості вчися в невихованого (*Кримськотатарське прислів'я*). 2. В очах закоханого і качка — лебідь (*Осетинське прислів'я*). 3. Наляканий — наполовину переможений (*Китайське прислів'я*). 4. Переляканому і корч — ведмідь. 5. Не вчи вченого їсти хліба печеного (*Українське прислів'я*).

- ▶ Позначте у словах вивчені орфограми.

і Деякі прикметники за своєю формою подібні до активних дієприкметників. Проте особливості їхнього творення засвідчують, що ці слова — прикметники.

ПОРІВНЯЙТЕ:

дієслово у формі третьої особи множини	дієприкметник	прикметник
плачуть скриплять	плачучий скриплячий	плакучий скрипучий

287. Прочитайте. Якими частинами мови є виділені слова? Свою думку обґрунтуйте.

1. Таку співучу душу маю, що неможливо не співати (*Г. Чубач*).
2. Сонце стояло сліпуче, як у пісні (*І. Драч*).
3. Ясне сонце ще не встигло наложити палючих слідів на землю (*Панас Мирний*).
4. Тихо, журливо кива головою віттям плакуча верба (*Леся Українка*).
5. Скрипуче колесо довго їздить, скрипливе дерево довше живе (*Народна творчість*).

і Від дієслів походять і пасивні дієприкметники з префіксом *не-*, і прикметники з префіксом *не-* та наголошеними суфіксами *-анн-*, *-яnn-*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

пасивні дієприкметники	прикметники
неска́заний нездóланий	несказáнний нездолáнний

288. Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники та віддієслівні прикметники.

Неоцінені старання — неоціненна послуга; нездійснений план — нездійснена мрія; нескінчений роман — нескінченний потік.

289. Перепишіть. Виділені слова підкресліть як члени речення, визначте, якими частинами мови вони є.

1. Немає нічого прихованого, що не відкриється, немає потаємного, що не виявиться (*З Біблії*).
2. Любили ми поля безмірні і книг незміряні глибини (*М. Стельмах*).
3. Друзі, розкриймо книги, що кожен із нас полюбив їх, як сонця палаючий вир! (*П. Усенко*).
4. Бог дав мені співучий голос, щоб менше сліз душа лила (*Г. Чубач*).
5. Рушник, матір'ю дарований, — то шлях життя вторований.
6. В умілого рибалки і долото рибу ловить.
7. Умілому скрізь місце.
8. Це такий, що з вареного яйця висидить горобця (*Народна творчість*).

Розкрийте значення фразеологізмів заяложений вислів; спляча красуня.

290. З'ясуйте походження та розкрийте значення кожного з фразеологізмів. Визначте дієприкметники, що перейшли в прикметники.

1. Заборонений плід — солодкий. 2. Утрачений рай. 3. Земля обіцяна (обітована). 4. Одним миром мазані. 5. Загублена вівця. 6. Хома невірющий.

Із двома фразеологізмами складіть і запишіть речення.

§ 24. ПРАВОПИС **н** У ДІЄПРИКМЕТНИКАХ ТА **нн** У ПРИКМЕТНИКАХ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Пасивні дієприкметники на **-ний** пишуть без подвоєння: написаний, сказаний, зроблений.

Прикметники дієприкметникового походження з префіксом **не-** та наголошеними суфіксами **-енн-**, **-анн-**, які вказують на найвищу міру ознаки, пишуть із **-нн-**: незліченний, неказаний.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Читатиме хтось ці пісні, **нескінчені**
тихі слова (М. Рильський).

Ліси ведуть **нескінченну** розмову
з вітрами (Ю. Збанацький).

ОРФОГРАМИ:

н у дієприкметниках на **-ний**;
подвоєні літери

291. Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники, поясніть їхнє написання.

1. Тополя шепоче у вікна відчинені (Г. Кириченко). 2. Заглядає у віконце насторожена зоря (П. Перебийніс). 3. Хмари — знизу ледь підсинені (Р. Качурівський). 4. Деся здалеку бриніла притишена пісня (М. Коцюбинський). 5. Давно душа подружена з піснями (О. Стефанович). 6. Було серце поета любов'ю наповнене (Л. Забашта). 7. Було життя осяяне красою (Л. Костенко).

292. Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі слова. Позначте в словах орфограму «н у дієприкметниках на -ний».

1. Вчасно ... слово найдорожче. 2. Легкою видається ... загадка.
3. Краще вчений, ніж ... 4. Рот тримай ..., а очі хай будуть розплющені.
5. Краще відвертий докір, ніж ... ненависть.

Народна творчість

ДОВІДКА

Розгаданий, золочений, стулений, сказаний, прихований.

293. Перепишіть. Записані речення прочитайте. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Як пов'язані написання та вимова цих слів?

1. Нечислѐнні були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любов'ю до рідного краю (А. Кащенко).
2. Над минулим не плакав, не плачу, бо я маю нескѐрену вдачу (А. Патрус-Карпатський).
3. І ми всім серцем розуміли, що нездоланні наші сили (М. Рильський).
4. Вже наші серця навіки з'єднала незбагнена сила (Л. Первомайський).
5. Калина незнищенна лиш тому, що має в глибині немрущий корінь (В. Забаштанський).

Позначте у словах орфограму «подвоєні літери».

Складіть і запишіть речення зі словами нездійснений — нездійснений. Поясніть написання слів.

294. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру н.

1. Дивлюся кругом, оглядаюсь. Яка невблаган..а зима! (Є. Гуцало).
2. У природі діється щось незбагнен..е! (Б. Остапенко).
3. На зажурен..і віти лягали сніжинки, навіть зір од морозу холов (В. Сосюра).
4. У вікна заплакан..і лине холодний туман (М. Старицький).
5. Є спокій в цій погожій днині і велич нескінчен..ого буття (І. Світличний).
6. Мов злочин..а рука, невблаган..а, важка, впала раптом розбурхан..а злива (Микола Вороний).

Позначте у словах вивчені орфограми.

295. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте в них дієприкметники та прикметники дієприкметникового походження, обґрунтуйте їхній напис.

1. Незбагненними шляхами. 2. Несосвітєнна дурість. 3. Прийти на потрушені груші. 4. Пахне смаленим (смаженим). 5. Як посолений в'юн на сковорідці.

296. **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літеру н.**

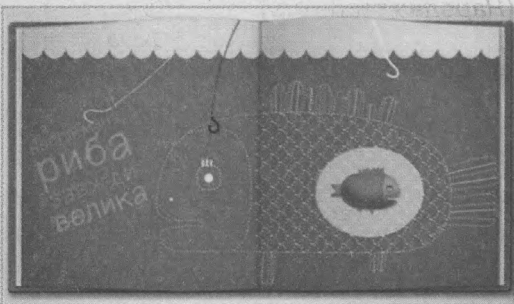
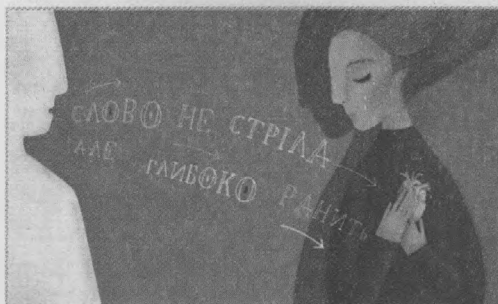
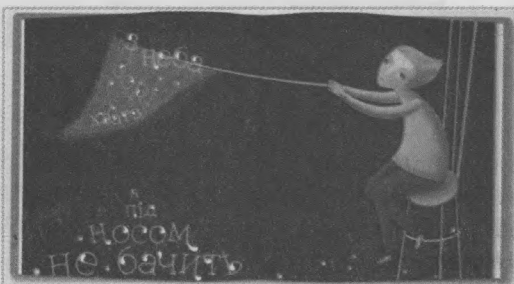
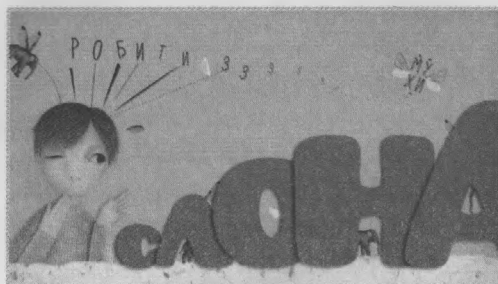
Мальован..і прислів'я

Прислів'я — неоцінен..ий скарб народу, вияв його незнищен..ої мудрості й нескорен..ої сили духу.

Львівська художниця Анастасія Стефурак створила альбом, який містить шістнадцять оригінально ілюстрован..их українських прислів'їв. Серед незлічен..ої кількості мудрих висловів були вибран..і найчастіше вживан..і.

Ілюстрації виконан..і в техніці комп'ютерної графіки. Художниця шукає, експериментує. Подекуди в старовин..х прислів'я вкладен..ий дещо новий зміст.

З журналу «Українська культура»

Прислів'я з альбому Анастасії Стефурак

- А Які почуття викликають у вас мальовані прислів'я Анастасії Стефурак? Як ви ставитеся до «сучасного прочитання» творів фольклору?
- Створіть ілюстрацію до одного з прислів'їв. Розкажіть про намальоване, уживаючи пасивні дієприкметники на *-ний* та прикметники дієприкметникового походження з *-нн-*.

§ 25. НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

297. Прочитайте речення. Визначте дієприкметники, з'ясуйте синтаксичну роль кожного. Зверніть увагу на написання дієприкметників з не.

1. Незакінчене діло покривається снігом. 2. Не закінчене вчасно діло не дає спокійно спати. 3. Не закінчена, а відкладена справа непокоїть душу. 4. Якщо справа не закінчена, не берися за іншу.

➤ Ознайомтеся з таблицею. Яке з поданих у ній правил пояснює написання не з дієприкметником у кожному з речень?

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ	
РАЗОМ:	ОКРЕМО:
якщо дієприкметник є означенням і не має пояснювальних слів: <i>Неспіймана</i> риба завжди велика. <i>Ненагріте</i> залізо не зігнеш (Народна творчість).	якщо при дієприкметнику-означенні є пояснювальні слова: <i>Не спіймана</i> насправді риба обростає легендами. <i>Не нагріте</i> як слід залізо не піддається обробці. Якщо в реченні є протиставлення: <i>Не промовлене</i> , а проспіване слово глибше западає в душу. Якщо дієприкметник є присудком: Дурням закон <i>не писаний</i> . Де багато господинь, там хата <i>не метена</i> і каша <i>не варена</i> (Народна творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Не слід сплутувати дієприкметники з не і дієприкметники з префіксом недо-, які завжди пишуть разом: недочутий, недооцінений.

ОРФОГРАМА:
не з дієприкметниками

298. Прочитайте. Поясніть написання не з дієприкметниками.

1. Незорана земля — не зорана хазяїном земля. 2. Незасіяне поле — не засіяне зерном поле. 3. Невитрачена сила — не витрачена юнаком сила. 4. Неполиті квіти — не политі дощем квіти. 5. Незакінчений портрет — не закінчений вчасно портрет.

299. Поширте дієприкметники залежними словами. Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК

Непомічена помилка — не помічена ніким помилка.

Невиконане завдання; незавершена робота; неприкрашена ялинка.

Позначте у словах орфограми «не з дієприкметниками» та «н у дієприкметниках на -ний».

300. Перепишіть. Поясніть написання дієприкметників з не-.

1. Не/продумана, а зроблена похапцем робота — даремна. 2. Не/закінчене діло покривається снігом. 3. Не/зораний переліг не схилить урожай до ніг. 4. Вір не/почутому, а побаченому. 5. Він грамотний, та не/друкований. 6. Квітка пахне не/вишита, а жива.

Укажіть речення, у яких наявне протиставлення. Обґрунтуйте написання в цих реченнях не з дієприкметниками.

301. Завершіть кожне речення. Поясніть написання не з дієприкметниками.

- Улюбленою працею людина буває не виснажена, а ...
- Відчуття задоволення часто буває не висловленим, а ...
- Усвідомлення корисності зробленого робить нас не стомленими, а ...

302. Перепишіть. Визначте й підкресліть у кожному з речень граматичну основу. Поясніть написання не з дієприкметником.

1. Душа моя у кригу не закута. Ще ніким не спіймані у світі українські сизі солов'ї (А. Малишко). 2. Шляхи мої не міряні, гори мої не важені, звірі мої не наджені, води мої не ношені, риба в них не піджена, птахи мої не лякані, діти мої не лічені, щастя моє не злежане... Оце така я в тебе матінка, Україна синьонеба! (Т. Осьмачка).

303. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі дієприкметники. Визначте та підкресліть граматичні основи речень.

1. Ледареві план не ... . 2. Поле не ..., вівці не ..., а пастух рогатий. 3. Увійшов я в сінечки, а сінечки не ... . Увійшов я в світлицю, а світлиця не ..., діжка хліба не ... . 4. Не лізь у душу, якщо ти туди не ... .

Позначте у словах орфограму «не з дієприкметниками». Написання слів із цією орфограмою обґрунтуйте відповідним правилом.

ДОВІДКА

Метений, вказаний, званий, мішаний, міряний, лічений, топлений.

304. Перепишіть. Виділені слова розберіть за будовою. Обґрунтуйте їхнє написання з не.

1. Найстрашніша втрата — **недосліджена історія** (*І. Перепеляк*). 2. А осока шумить про **недовершені** походи (*В. Кордун*). 3. Не рвись в **недобачені** сні (*П. Воронько*). 4. Колише вітер сорочку, що лишилася **недошита** (*В. Беля*). 5. Прощавайте, мої **недоспівані**, непокірні мої пісні! (*Л. Забашта*).

➤ Укажіть речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

305. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Обґрунтуйте написання не з дієприкметниками.

1. Ліпше свій хліб **не/допечений**, ніж чужий перепечений. 2. **Не/досолену** кашу можна досолити, а пересолену доводиться викидати. 3. **У не/доглянутого** майна всі господарі. 4. **Не/довчений** вчений гірший за простака. 5. **Не/дочитана** книжка — **не/пройдений** до кінця шлях. 6. Коли **не/вміють** писати, кажуть, що олівець **не/заточений**. 7. Кінь **не/об'їджений**, але добрий, а парубок гарний, та **не/вчений**.

306. Перепишіть, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте написання дієприкметників.

1. Мені сняться рядки (не) написаних віршів (*А. Байер*). 2. У собі хорону я слова ще (не) сказані мною (*М. Семенко*). 3. Дарую тобі мелодію пісні яка ще (не) співана (*М. Фенчак*). 4. Мені поля задумливо шептали свої ніким (не) співані пісні (*В. Симоненко*). 5. Мелодія лилась (не) чувана (не) знана (*П. Перебийніс*). 6. Якщо земля любов'ю (не) зігріта то де ж у світі візьметься тепло? (*І. Гнатюк*).

➤ Укажіть речення, ускладнене однорідними членами. Обґрунтуйте вживання в ньому розділових знаків.

307. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Я — українець, і моя душа ні з ким **не/ро..межована** довіку (*В. Кочевський*). 2. Захоч..ш і буд..ш. В людині, зятя, л..жить **не/ро..гадана** сила (*О. Ольжич*). 3. Он стоїть сторож..ва гора, а під нею грають бандуристи. Дівчинка читає «Кобзаря» про шляхи **не/сходжені**, т..рністі (*М. Палієнко*). 4. Багато в світі є стежок для тебе, мій г..роу! Багато є іще книжок, **не/читаних** тобою! (*М. Познанська*). 5. Любили ми поля бе..мірні і книг **не/зміряні** гл..бини (*М. Стельмах*). 6. На важких тьмах, **не/оправлених** у темну шкіру, в..днілися напівстерті назви (*Г. Пагутяк*).

➤ Чи доводилося вам читати книжки, видані понад 100 років тому? Які почуття викликали у вас старовинні видання?

- Підготуйте розповідь про улюблену книжку. Уживайте дієприкметники з *не*.
- Виділений дієприкметник розберіть як особливу форму дієслова (*усно*).

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВІДЧУВАЮ І ДІЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Чи є дієприкметник самостійною частиною мови? Поясніть.
- Ознаки яких частин мови поєднує дієприкметник?
- Чим дієприкметник подібний до прикметника?
- Які морфологічні ознаки дієслова має дієприкметник?
- Яким членом речення може бути дієприкметник? Наведіть приклади.
- Що таке дієприкметниковий зворот? Як ставлять розділові знаки в реченнях, ускладнених дієприкметниковим зворотом? Відповідь проілюструйте прикладами.
- Як розрізнити дієприкметники активні та пасивні? Наведіть приклади.
- Як утворюються активні дієприкметники? Пасивні?
- Що ви знаєте про безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*?
- Як пишуть *не* з дієприкметниками? Наведіть приклади.
- Чи подвоюють літеру *н* у пасивних дієприкметниках?
- Розкажіть про написання *нн* у прикметниках дієприкметникового походження.
- Які знання, здобуті при вивченні теми «Дієприкметник», ви вважаєте найкориснішими? Відповідь обґрунтуйте.
- Чи подобається вам малюнок вашої ровесниці з м. Коломиї? Розкажіть про викликані ним почуття. Уживайте дієприкметники.

Віолетта Балабаник.
Окрилена моя Україна

§ 26. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

308. Перепишіть прислів'я. Визначте й підкресліть у кожному з речень граматичну основу. Якими частинами мови виражено присудки? Доведіть, що ці дієслова стоять в особових формах.

1. Птах далеко бачить, високо злітаючи. 2. Ластівка, облетівши пів-світу, повертається додому. 3. Живучи в одному лісі, соловей і ворона співають по-різному. 4. Чайки, об'єднавшись, і яструба заклують.

- Від підкреслених дієслів-присудків поставте питання до виділених слів. На яку дію — головну чи додаткову — вказують ці дієслівні форми?
- За поданою на с. 37 таблицю «Форми дієслова» з'ясуйте, якими формами є виділені в реченнях слова.

ДІЄПРИСЛІВНИК — особлива незмінна форма дієслова, що називає додаткову дію, яка супроводить іншу, основну дію.

Дієприслівники відповідають на питання *що роблячи?* (кажучи, наздоганяючи) та *що зробивши?* (сказавши, наздогнавши).

Дія, яку називає дієприслівник (додаткова), та дія, яку називає дієслово-присудок (основна), виконуються однією й тією ж особою (або предметом): *Летючи, втомився сокіл (М. Стельмах). Зорі мерехтіли падаючи (Григорій Тютюнник).*

У реченні дієприслівник пов'язаний із дієсловом-присудком і є обставиною: *Вітри північні тремтять, затихаючи (Леся Українка). Місяць, вийшовши, горить (А. Кичинський).*

309. Прочитайте. У кожному з речень визначте підмет і присудок. Визначте обставину, виражену дієприслівником. До кожного з дієприслівників поставте питання.

1. Давно тебе, мій краю, я не бачив, блукаючи (Л. Тендюк). 2. А журавлі несли пісні весняні, курличучи (В. Грінчак). 3. Пташині хори, натомившись, поволі затихають (О. Довгий). 4. Там рідну пісню слухав я, завмерши (М. Рильський).

- З яким членом речення дієприслівник пов'язаний за змістом?
- Яку дію — основну чи додаткову — називають дієприслівники?

310. Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень. Визначте дієприслівники, підкресліть їх як члени речення.

1. Сонце, припікаючи, вже висушило росу (*Олесь Гончар*). 2. Ваблять, усміхаючись, луки (*Олександр Олесь*). 3. А ще недавно я, співаючи, ходив лугом. 4. Ми зупинилися на роздоріжжі, придивляючись (*М. Стельмах*). 5. Пролетівши, скрикнув птах (*П. Тичина*). 6. Біжать воркуючи струмки до повноводної ріки (*М. Шпак*). 7. Сонце заходило не поспішаючи (*Ю. Яновський*).

▶ З якими членами речення пов'язані за змістом обставини-дієприслівники?

311. З-поміж поданих форм дієслова випишіть тільки дієприслівники.

Міркувати, пережитий, спілкуючись, зачарований, мріючи, знайшовши, виготовлений, мандрувати, підсумовуючи, виплеканий, танути, приєднаний, завітчаний, підказавши, допомагаючи, позеленілий, перемігши.

▶ До кожного з виписаних дієприслівників поставте питання.

• Які з дієприслівників означають другорядну (додаткову) дію, що вже відбулася?Dodatkovu дію, яка відбувається в момент розмови?

і Дієприслівник має ознаки дієслова (*час і вид*) та прислівника (*незмінність, залежність від дієслова-присудка, значення обставини*).

Дієприслівники теперішнього часу означають другорядну дію, що відбувається одночасно з головною: *Сніжинки, кружляючи, падали з хмар* (*Д. Луценко*).

Дієприслівники минулого часу означають другорядну дію, яка передувала головній: *Буйний вітер замовк, пролетівши* (*Леся Українка*).

Вид дієприслівника залежить від виду дієслова, від якого його утворено: *читати — читаючи* (недоконаний вид), *прочитати — прочитавши* (доконаний вид).

Дієприслівник — незмінна форма дієслова, тому він не має закінчення: *пам'ятаючи, забувши*.

У кінці дієприслівників після *ч, ш* завжди пишуть літеру *и*: *знаючи, сказавши*.

ОРФОГРАМА:

літера **и** в суфіксах дієприслівників

312. Прочитайте. Визначте дієприслівники, з'ясуйте час і вид кожного.

Праворуч і ліворуч даленіли гірські схили. Сонце сіло, розпросторивши на прощання яскраве проміння. Знизу манить, піднімаючись, запах листя і хвої.

Чому люди не можуть жити в мирі та спокої, як ці гори? Усе на світі — енергія. Дрова, згорівши, віддають енергію Сонця, яку вони збирали все життя. Люди живуть, гріючись біля вогню, харчуючись дичиною або вермішеллю, але духовну енергію черпають зовсім з інших джерел.

За С. та М. Дяченками

Як ви розумієте вислів *духовна енергія*? Звідки, на вашу думку, можна її черпати? Звідки черпаєте духовну енергію ви?

313. Перепишіть прислів'я. Визначте дієприслівники, з'ясуйте час і вид кожного й запишіть після слова в дужках.

ЗРАЗОК

Згуртувавшись (мин. ч., док.), ми наспіваємось.

1. Навчаючись, ти дізнаєшся, як мало знаєш (*Арабське прислів'я*).
2. Мудрий вирішує, вислухавши (*Тибетське прислів'я*). 3. Розпитуючи, гори перейдеш, а мовчки і на рівнині заблукаєш. 4. Ледар лежачи їсть, сидючи спить (*Українські прислів'я*). 5. Розквітнувши, цибуля називає себе трояндою (*Азербайджанське прислів'я*). 6. Ставши метеликом, гусениця забула своє минуле (*Німецьке прислів'я*).

Позначте у словах орфограму «літера и в суфіксах дієприслівників».

314. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

1. Як здоров'я ма..мо, то не дба..мо, а втративш.., плач..мо.
2. Кр..вою дорогою йдуч.., попереду мало бач..ш. 3. Працюю зігнувш..сь, а їм ро..стебнувш..сь. 4. Зб..раюч.. по ягідці, надба..ш кошик. 5. Не їсть соловей калину, пропустивш.. малину. 6. Хоч би як зв..валася змія, а в нору заповзає випрямивш..сь.

Позначте в словах вивчені орфограми, обґрунтуйте написання слів відповідними правилами.

З'ясуйте час і вид кожного з дієприслівників.

315. Розкрийте значення поданих фразеологізмів. Два-три з них уведіть до самостійно складених речень (усно).

1. Поклавши руку на серце (правду кажучи). 2. Засукавши рукава.
3. Дивлячись крізь пальці. 4. Недовго думаючи.

Визначте в кожному з фразеологізмів дієприслівники. З'ясуйте час і вид кожного.

316. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У кожному з речень визначте й підкресліть граматичні основи. Дієприслівники підкресліть як члени речення.

1. Шарудить, бешкетуюч.., віт..р (Д. Луценко). 2. Віт..р лютий нал..тів з ро..гону і, втомивш..сь, під дв..рима ліг (М. Шеремет). 3. Плачуч.., крутит..ся віт..р круг хати (Б. Грінченко). 4. Стр..пенулися темні

ліси і, ро..правляюч.., підставляли своє листя під дрібні дощові краплі (*Панас Мирний*). 5. Вдягає, стеляч..сь, пороша на сосни шапки голубі (*М. Стельмах*). 6. Прощаюч..сь, сказав я ніжне щось (*А. Кацнельсон*).

- ▶ У кожному з речень назвіть дієслово-присудок, що означає основну дію, і дієприслівник, який означає додаткову дію.
- Визначте слова, вжиті в переносному значенні. З'ясуйте, чи є серед них дієприслівники.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

§ 27. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ

317. Прочитайте речення. Визначте дієприслівники. Які дієприслівники мають залежні від них слова? Які дієприслівники таких слів не мають?

1. Переночувавши, Хмельницький удосвіта рушив назустріч ворогам (*Літопис Самійла Величка*). 2. Богун підводиться поволі, свій люд і край рятуючи з неволі (*А. Малишко*). 3. Степом широким, припавши до гриви, месник летів на пекельнім коні (*Олександр Олесь*). 4. Втомившись, шаблюками вершники б'ють навмання (*М. Стельмах*).

- ▶ Які пам'ятні місця, пов'язані зі згаданими в реченнях історичними особами, ви знаєте? У відповіді вживайте дієприслівники.

Дієприслівник із залежними від нього словами називають ДІЄПРИСЛІВНИКОВИМ ЗВОРОТОМ.

У реченні дієприслівниковий зворот завжди є обставиною: В кривавих січах **натомившись гірко**, на Хортицю вернулись козаки (*В. Бровченко*). Дієприслівниковий зворот — один член речення.

На письмі дієприслівниковий зворот завжди виділяють комою або комами незалежно від його місця в реченні:

Дністер тече, **розштовхуючи гори** (*В. Василяшко*). Дністер, **розштовхуючи гори**, тече. **Розштовхуючи гори**, Дністер тече.

В усному мовленні дієприслівникові звороти виділяють паузами.

318. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте дієприслівникові звороти, поясніть розділові знаки при них.

1. Козак безмежно любить Україну, над усе цінуючи волю (*Зі Статуту дитячої козацької організації*). 2. І хто такий отой козак Мамай? Він, списа увіткнувши в небокрай, перебирає пальцями бандуру (*А. Бортняк*). 3. Запорожець, підгорнувши ноги, виграє на бандурі (*О. Стороженко*). 4. Козак Мамай гострив шаблю щодня, бо й тупив щодня, від каїнів усяких одбиваючись (*О. Ільченко*). 5. Виділяючи новим

козакам на Січі місце, курінний отаман казав: «Оце, синку, твій дім!» (*Народна творчість*). 6. Закричали сірі гуси, в вирій летячи, заспівали козаченьки, в похід ідучи (*Л. Боровиковський*).

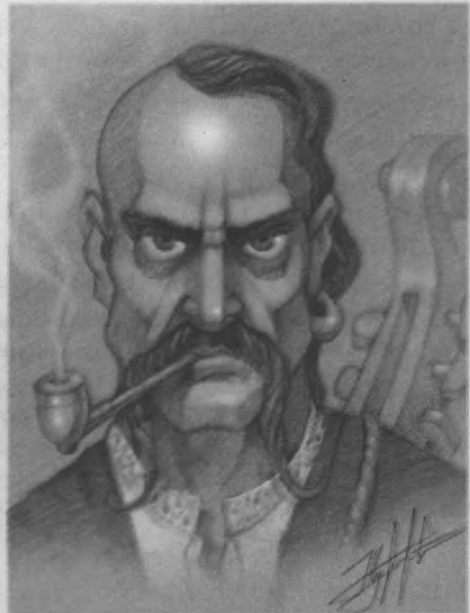
- ▶ Кого в одному з речень названо *каїнами*? Які людські риси передає це слово? Поясніть його походження.
- Що ви знаєте про легендарного козака Мамаю? Дайте відповідь одним реченням, ускладненим дієприслівниковим зворотом (*усно*).
- Роздивіться зображення козака Мамаю, виконані митцями різних часів. Порівняйте їх. Які риси Мамаю увиразнюють усі три твори? Який із козаків вам подобається найбільше? Обґрунтуйте свій вибір.

◁ Народна картина
«Козак Мамай» (XVIII ст.)

▷ Давид Бурлюк.
Козак Мамай (1914)

Юрій Журавель.
Козак Мамай (2014)

319. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

1. Добре попрацювавши краще відпочиватимеш. 2. Поспиш в охоту зробивши роботу. 3. Лінь лежачи на печі змерзне. 4. Завзятий відпочиває обтираючи піт а ледачий мучиться перевертаючись на другий бік.

5. Не спечеш калачі сидючи на печі. 6. Добро втративши наживеш нове, честь утративши навек пропадеш.

Позначте у словах орфограму «літера и в суфіксах дієприслівників».

320. Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки дієприслівникові звороти.

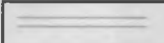
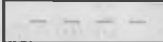
1. Справжнього друга визнаєш, ... 2. Людину пізнаєш, ... 3. ... , добро переймеш, ... наберешся лиха. 4. ... , поговорімо ладком. 5. ... , треба план на завтра мати.

ДОВІДКА

Сівши рядком; із ним розлучившись; з'ївши з нею пуд солі; з добрим подружившись; з лихим зійшовшись; лягаючи спати.

Записані речення прочитайте, дотримуючи правильної інтонації.

321. Складіть і запишіть речення відповідно до поданих схем:

1.   , дієприслівниковий зворот
2. дієприслівниковий зворот, ,
3. , дієприслівниковий зворот,

Якщо два чи більше дієприслівникових звороти стоять упідряд, вони є однорідними обставинами, тому між ними ставлять кому: *Умившись у гірському потоці, простягнувшись у пахучій долині, під голову гори поклавши, спочину в краю буковинським (М. Нагнибіда).*

Кому не ставлять, якщо дієприслівникові звороти з'єднані неповторюваним сполучником: *Степ, струснувши росу та зігнавши тіні, горить жовто-зеленим кольором (Панас Мирний).*

322. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

1. По вулицях стояли високі кам'яні будинки червоніючи цеглою виблискуючи вибіленими боками. 2. Хмари заступали світ сонця пересувалися з місця на місце одна одну доганяючи одна другу переганяючи й кидали свою тінь на землю. 3. А хто ж то такий спитала бабуса підступаючи до дівчини і зазираючи їй прямо у вічі.

Із творів Панаса Мирного

Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Накресліть схему першого речення.

323. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Радіюч.. промінню золотому на мить якусь ми зорі забува..м (В. Грінчак). 2. Сад нах..ливш.. срібні віти пісні пташині пр..гадав (В. Сосюра). 3. Падаюч.. з дер..ва і лягаюч.. на землю листя тихо і якомь таємно шел..стіло (Б. Грінченко). 4. Куняє хмара звивш..сь у клубочок (С. Йовенко). 5. Не віт..р а буря завіяла метуч.. цілі гори снігу по з..млі (Панас Мирний).

Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

324. Прочитайте. Визначте дієприслівникові звороти, виражені фразеологізмами, розкрийте значення кожного. Зверніть увагу на вживання в реченнях розділових знаків.

1. Промовець говорив не переводячи духу. 2. Ледве переводячи дух, футболіст метався полем. 3. Почувши новину, тренер завмер зціпивши зуби. 4. Отримавши гарну оцінку, додому учень ішов задержши носа. 5. Сестра не звикла сидіти склавши руки.

Дієприслівникові звороти-фразеологізми, які стоять після присудків-дієслів, комами не виділяють. Наприклад: *Тікати не чуючи ніг. Сидіти склавши руки.*

Якщо виражений фразеологізмом дієприслівниковий зворот стоїть перед дієсловом-присудком, його виділяють комою. Наприклад: *Не чуючи ніг, тікати. Склавши руки, сидіти.*

325. Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Не сиди склавши руки, то не буде й скуки (Народна творчість). 2. Згорнувши руки, сидіти сором (О. Кониський). 3. Оповідки, легенди, перекази про Довбуша хлопчик слухав, затамувавши подих (М. Іщенко). 4. Зціпивши зуби, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинялися, озирались і слухали. 5. Я працював, зціпивши зуби й майже не спочиваючи (В. Винниченко).

326. Прочитайте фразеологізми, розкрийте їхні значення. Складіть із фразеологізмами речення, запишіть їх.

Повісивши голову; опанувавши себе; схиливши коліна; опустивши руки; роззявивши рота.

У записаних реченнях поясніть розділові знаки.

Яке почуття увиразнюють подані фразеологізми? Звертеся зі Словником назв почуттів і Фразеологічним словником.

327. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.**

1. Обіперш..сь вітрові на спину кричить Тарасова гора Нема на світі України немає другого Дніпра (*В. Симоненко*). 2. Гуртом зібравш..сь у з..млянці бійці співають «Заповіт» (*М. Нагнибіда*). 3. І струни говорять в к..стлявих руках Обріс мохом сірий камінь в полі лежач.. зажурились козаченьки дома сидяч.. (*Л. Боровиковський*). 4. То не маки процвітали густу траву пр..крашаюч... То козаки поле вкрили кониченьків попасаюч.. (*П. Куліш*). 5. Народна пісня супроводжує весь людський вік поети-зуюч.. прац..овитість доброту щ..рість вірність (*За О. Деєм*).

- Підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення.
- Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.
- Укажіть речення, ускладнене однорідними членами.
- Дізнайтеся більше про творчість видатної української художниці Катерини Білокур. Назвіть почуття, які викликають у вас її картини.

Постер виставки, присвяченої 115-річчю від дня народження художниці

328. Я — РЕДАКТОР! Відредагуйте речення, запишіть їх (*деякі слова можна пропустити або замінити іншими*).

1. Побачивши картини Катерини Білокур, мене охопило зачарування. 2. Прокинувшись уранці, мене здивував сніг. 3. Закутавшись у шарф, мені стало не холодно. 4. Йдучи парком, привертають увагу засніжені ялинки. 5. Побачивши таку красу, моє серце сповнилося радістю.

ПІДКАЗКА

Дія, яку означає дієприслівник, виконується тим самим підметом-іменником, що й дія, названа дієсловом-присудком.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Прочитавши лист, мене охопила радість.	Прочитавши лист, я відчув радість.

- Які види літературної норми порушено? За потреби скористайтесь таблицею, поданою на с. 9.

§ 28. КОМИ ПРИ ОДИНИЧНОМУ ДІЄПРИСЛІВНИКУ

ОДИНИЧНИЙ ДІЄПРИСЛІВНИК (дієприслівник, при якому немає пояснювальних слів)	
НЕ ВИДІЛЯЮТЬ КОМАМИ:	ВИДІЛЯЮТЬ КОМАМИ:
якщо стоїть після дієслова-присудка, має значення обставини способу дії та відповідає на питання як? яким способом? (своїм значенням близький до прислівника): Пішов козак сумуючи (Т. Шевченко). Остап стояв вагаючись (М. Коцюбинський).	якщо стоїть перед або після дієслова-присудка й означає додаткову дію: Нюхаючи , не наситишся. Не розвертайся, доїхавши (Народна творчість).

329. Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Ліси стоять замислившись (Ю. Яновський). 2. Ліс на хвилину примовк, ані шелесне завмерши (М. Луків). 3. Зима, скрадаючись, повіяла крилом (Є. Маланюк). 4. А я дивлюсь зітхаючи і мчуся, сніг збиваючи (Г. Коваль). 5. Земля, світаючи, всміхалась (Є. Гуцало). 6. Я йшов не поспішаючи (Л. Первомайський). 7. Грім, бухикаючи, зависав між небом і землею (М. Стельмах). 8. Із вирію летять курличучи ключі (М. Зеров).

330. Перепишіть речення. Підкресліть члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Співають ідучи дівчата (Т. Шевченко). 2. Співають, ідучи в вечірній млі, дівчата (Л. Вишеславський). 3. По вулиці ідуть співаючи дівчата (В. Сосюра). 4. А ще ж так недавно я, співаючи, ходив лугом (М. Стельмах). 5. До мети, співаючи, я буду з вами йти (Д. Павличко). 6. Медом лине повітря у груди, любо пісню співать ідучи (В. Сосюра). 7. Йдучи, наша казка стомилась (М. Вінграновський). 8. Ніхто не спиниться йдучи (Олександр Олесь).

➤ Розкрийте зміст вислову українського поета Миколи Луківа «Пісня вижила й довела, що прекрасне завжди сучасне». Уживайте одиничні дієприслівники.

331. Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Краще вмерти біжачи, аніж жити гниючи (І. Багрянний). 2. Раділи люди встаючи (Т. Шевченко). 3. Співає українець воюючи. Співає журачись. Співає хату муруючи (О. Ільченко). 4. Люд похнюпивсь зажурившись (Б. Грінченко). 5. І никла шулячись біда (М. Самійленко). 6. Навчаючись не дай думкам заснути (Фірдоусі).

➤ Дієприслівники підкресліть як члени речення.

● Поясніть, як ви розумієте рядок з поезії Ігоря Муратова: *Міцнію беручи. Віддавши, багатію*. Поясніть уживання в цих реченнях розділових знаків.

332. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Як ви гарно співали йдуч.. із далекого поля! (Б. Олійник). 2. По-вагом чвалає студент щось намугикує йдуч.. (Олесь Гончар). 3. Чого ж я йдуч.. додому шелещу у чужій соломі? (М. Василенко). 4. Юрко ще співав ідуч.. сам улицями додому (П. Куліш). 5. Співають хлопці їдуч.. в кіно (Д. Павличко). 6. Що робиться Стовпотворіння Вавилонське повторювала чергова перевіряючи вхідні квитки (Зірка Мензатюк).

 Визначте в реченнях фразеологізми, розкрийте значення кожного.

§ 29. ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ НЕДОКОНАНОГО І ДОКОНАНОГО ВИДУ

333. Прочитайте. Визначте дієприслівники, з'ясуйте вид кожного.

1. Не мовчи, коли, гордо пишаючись, велегласно брехня гомонить, коли, горем чужим утішаючись, заздрість, наче оса та, бринить (І. Франко). 2. І ти ставав вродливий і надійний, розговорившись і розкрившись враз (О. Слоньовська). 3. Витри піт солоний із чола і трудись, забувши про утому (М. Луків). 4. У чужину йдучи, узяв я жменю зілля, і горсточки пісень, і жмут цілющих слів (Б. Кравців).

 Випишіть дієприслівники, розберіть їх за будовою. Які суфікси властиві дієприслівникам доконаного виду, які — недоконаного?

334. Роздивіться таблицю. На основі здобутої з неї інформації розкажіть про творення дієприслівників доконаного і недоконаного виду.

ДІЄПРИСЛІВНИКИ	
НЕДОКОНАНОГО ВИДУ	ДОКОНАНОГО ВИДУ
УТВОРЮЮТЬСЯ ВІД ОСНОВИ::	
дієслова теперішнього часу	неозначеної форми дієслова
ЗА ДОПОМОГОЮ СУФІКСІВ:	
• -учи (-ючи) — від дієслів I дієвідміни: пишуть — пишучи; читають — читаючи; • -ачи (-ячи) — від дієслів II дієвідміни: лежать — лежачи; люблять — люблячи	• -вши (якщо основа закінчується на голосний): написати — написавши; долетіти — долетівши; • -ши (якщо основа закінчується на приголосний): донести — донісши; бігти — бігши

ОРФОГРАМА:

літери **у (ю), а (я)** в дієприслівникових суфіксах

335. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду, запишіть їх, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК

Розуміють - розуміють.

Знають, думають, мислять, терплять, хочуть, намагаються, стоять, сидять, мріють, долають.

- Позначте у словах орфограми «літери у (ю), а (я) в суфіксах дієприслівників» та «літера и в суфіксах дієприслівників».

336. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворюючи дієприслівники недоконаного виду.

1. Йди вперед, (підставляють) груди вітрам (*П. Велесик*). 2. (Йдуть) в широкий світ, я бачу всі дороги (*Г. Кривда*). 3. Усі поспішають, (шукають) щастя (*Г. Чубач*). 4. І досі ще тремтить душа, (ждуть) чогось таємного (*І. Франко*). 5. Треба зранку до праці вставати, (зневажають) втому і лінь, і долати, долати, долати бездуховність усіх поколінь (*Г. Чубач*).

- Позначте в словах орфограми «літери у (ю), а (я) в суфіксах дієприслівників» та «літера и в суфіксах дієприслівників».
- Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

337. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Після кожного з дієприслівників позначте в дужках його вид.

1. Пізна..чи себе самого, я рідну землю пізнавав (*К. Лесьєв-Лесь*). 2. Ти не молися мовою чужою, бо, на колінах сто..чи, умреш (*Д. Павличко*). 3. Не любить серце, не бач..чи краси (*Г. Сковорода*). 4. Тремтить жайворонок, сипл..чи свої пісні на землю (*Панас Мирний*). 5. А за березою дуби стоять, трима..чи віки на своїх обважнілих руках (*М. Стельмах*).

- Позначте в словах орфограми «літери у (ю), а (я) в суфіксах дієприслівників» та «літера и в суфіксах дієприслівників».
- Поясніть творення дієприслівників недоконаного виду.
- Підкресліть дієприслівникові звороти. Поясніть розділові знаки в реченнях.

338. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники доконаного виду. Запишіть їх, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК

Зазнали - зазнавши.

Сказати, зробити, виконати, перемогти, загорнути, передати, посковзнутись, умитись, підійняти, перестати.

- Позначте в словах орфограму «літера и в суфіксах дієприслівників».

339. З поданих пар слів утворіть словосполучення за формулою дієприслівник доконаного виду + іменник. Поясніть, якого відмінка іменника вимагає дієприслівник. Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК *Заспівати, пісня – заспівавши пісню.*

Опанувати, мова; подякувати, вчитель; виконати, завдання; поставити, запитання; завершити, навчання; досягти, успіхи.

- ▲ У виділених словах позначте місце наголосу.
- З утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення. Поясніть у них розділові знаки.

340. Перебудуйте складні речення на прості так, щоб виділена частина була замінена на дієприслівниковий зворот. Запишіть утворені речення.

ЗРАЗОК *Підійдеш до дверей – переступай поріг. –
Підійшовши до дверей, переступай поріг.*

1. Відкинеш одну ваду — набудеш десять чеснот. 2. Не визнаєш своєї помилки — зробиш другу. 3. Якщо візьмеш чуже наперстком, ганьби набереш мішком. 4. Якщо поженешся за крихтою, втрапиш весь пиріг. 5. Прагнеш знати майбутнє — озирайся на минуле.

- ▲ Визначте вид кожного з утворених дієприслівників.
- Позначте в словах вивчені орфограми.
- У записаних реченнях поясніть розділові знаки.

Дієприслівники потрібно відрізнати від майже однозвучних із ними дієприкметників у формі називного відмінка множини.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ДІЄПРИКМЕТНИКИ	ДІЄПРИСЛІВНИКИ
<i>Ламаючі</i> слово люди ламають душі (Народна творчість).	<i>Ламаючи</i> слово, ламаєш душу (Народна творчість).

341. Перепишіть. Серед виділених слів визначте дієприслівники та дієприкметники. Поясніть, як ви їх розрізнили.

1. Світова організація «Об'єднані Біблійні Товариства» дбає про те, щоб усі *читаючі* Біблію особи мали Святе писмо, видруковане їхньою рідною мовою (*З християнського часопису*). 2. *Читаючи* Біблію, ми усвідомлюємо, що основними поняттями Книги книг є поняття Добра і Зла (*З підручника*). 3. *Співаючі* фонтани змушують захоплюватися чудовим витвором не лише архітектурної, а й інженерної думки (*З сайту «Туристична Україна»*). 4. Соловей із вороною в одному лісі живуть, свої пісні по-різному *співаючи* (*Народна творчість*).

- ▲ В останньому реченні підкресліть усі члени речення.

342. **Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслівних форм дієприслівники недоконаного й dokonаного виду.**

(Розповідають) про життя української художниці Євгенії Гапчинської, називають звичні віхи: навчання, шлюб, робота... Та (продовжують) розповідь, слід пояснити, що працю обрано за покликанням душі. Певно, це й привело до успіху.

(Вступити) до школи п'ятирічною, студенткою художнього училища Євгенія стала у тринадцять. (Закінчити) художній інститут, стажувалася за кордоном.

(Організують) щороку з півтора десятка нових виставок в Україні та за рубежом, художниця залишається скромною людиною. Її роботи зберігаються в європейських музеях, а вона, щодня (встають) о 5.30, береться до роботи...

(Зображати) на своїх картинах маленьких чоловічків із наївними личками, художниця показує глибину їхнього внутрішнього світу. Вирази личок маленьких істот сповнені почуттів, про які дехто з нас, можливо, давно забув.

Євгенія Гапчинська.
Українка

З Інтернету

 З роботами Євгенії Гапчинської ознайомтесь у мережі Інтернет. Що, на вашу думку, забезпечило художниці популярність і успіх?

 Зберіть у мережі Інтернет інформацію про творчість художниці. Розкажіть про неї, уживаючи дієприслівникові звороти.

343. Визначте в реченнях дієприслівники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. І стане рідна Україна, усі здолавши бурі злі, нам добрим раєм на землі (М. Кондратенко). 2. Свіжим вітром день сміється, владно кличучи до себе (М. Губко). 3. Нам вічно треба небом жити, по шию будучи в планеті! (М. Вінграновський). 4. Не сумнівайся, ідучи з народом (Д. Павличко). 5. Визнавши свою слабкість, людина стає сильнішою (Оноре де Бальзак).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

1. Дієприслівник, його загальне значення.
2. На яке питання відповідає.
3. Постійні морфологічні ознаки: час (щодо основної дії), вид.
4. Синтаксична роль (яким є членом речення).

Пізнаючи себе самого, я рідну землю пізнавав (К. Лесьєв-Лесь).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА

Пізнаючи — особлива незмінна форма дієслова — дієприслівник, означає додаткову дію, відповідає на питання *що роблячи?*, теперішній час, недоконаний вид, входить до складу дієприслівникового звороту, який є обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА

*Пізнаючи — особл. форма дієсл. — дієприсл.,
додаткова дія, що роблячи?, теп. ч., недок.,
обставина.*

**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ**

**ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ
ОПISУ ЗОВНІШНОСТІ
ЛЮДИНИ**

344. Прочитайте. Кого описано в уривку? Чи легко уявити описану тут людину?

Дві жінки, блондинка й брюнетка, сидять за столиком кав'ярні в Хрещатицькому Пасажі. Обидві стильні, доглянуті. Жінка, що здається блондинкою, насправді русявка, її волосся має відтінок стиглого жита. Колір пасує до дрібних рис її обличчя з широко посадженими очима. Личко в неї бліде, з роздвоєним підборіддям. Без обрамлення яскравим волоссям це лице неминуче губилося б у натовпі, так що колір знайдено бездоганно точно, що й не дивно, адже вона художниця.

— Владиславо, дозволь привітати тебе з успіхом справді небуденним, — звертається до неї журналістка-брюнетка, — із премією Фундації Мистецтв від Nestle...

Блондинка пригинається над столиком, усім тілом подаючись уперед, як кицька, що збирається заплигнути на дерево. Операторові, який знімає це інтерв'ю, крізь камеру видно, яке вольове оте її гострорисе личко з роздвоєним підборіддям. Художниця примружується, і в її обличчі зримо проявляється характер. Вона дуже гарна. Її голос звучить звичним владним тембром.

За О. Забужко

Які означення вживає автор до слів *волосся, риси обличчя, очі, підборіддя*? Назвіть ці означення.

З якою метою привернуто увагу до рухів жінки, тембру її голосу?

Чому авторка не згадує про зріст і поставу жінки, не описує її одяг?

- Які риси характеру людини передано через її словесний портрет?
- Чи є описана тут людина нашою сучасницею? Свою думку підтвердіть посиланнями на текст.
- Чи можна зробити висновок про успішність описаної людини? Чим це підтверджено в уривку?
- Як ви вважаєте, навіщо складають словесні описи зовнішності людини?

ОПИС ЗОВНІШНОСТІ — це словесне зображення людини. Через зображення зовнішності (постаті, рис обличчя, одягу, манери спілкуватися та ін.) зазвичай передають риси характеру особи та своє до неї ставлення.

Опис зовнішності складають у такий спосіб. У більшості речень словесного опису має бути назва частин тіла, рис обличчя, елементів одягу (це «**ВІДОМЕ**») та їхні ознаки (це «**НОВЕ**»).

Наприклад:

В Н Н Н

Дівчина висока, ставна, смаглявочола (Олесь Гончар).

УВАГА! Так потрібно складати не всі речення опису! Побудовані в такий спосіб речення мають скласти основу, «каркас» опису зовнішності людини. «Відоме» й «нове» можуть розміщуватися в будь-якій послідовності, бути розділені іншими словами.

345. Прочитайте. У реченнях опису визначте «відоме» та «нове».

ЗРАЗОК   В   Н   Н   Н
Денис рослий, буйногубий і чорнявий (Б. Тимощенко).

1. Павло Чубинський високий, чорнявий. Очі в нього чорні, брови густі, чоло високе, голос низький і гучний (За С. Русовою). 2. Чоловік був не старий, високого зросту, чорнявий, чорновусий, жилавий і кремезний (О. Кониський). 3. Коса в бабусі буйна, хвиляста й не сива, а якась рудувата, виляняла. Рум'янець на щоках густий, гарячий, хоч і старечий. Тільки очі льодові, а вії білі, як сніг (За С. Васильченком).

Станіслав Курак.
Портрет
Павла Чубинського

- Що вам відомо про Павла Чубинського? Чи додав щось до вашого сприйняття цієї особистості портрет? Відповідь обґрунтуйте.
- Назвіть художні твори, у яких подано описи зовнішності (портрети) персонажів.
- З якою метою, на вашу думку письменники створюють словесні портрети?

і Опис зовнішності людини може бути складений у науковому, діловому або художньому стилях.

МЕТА НАУКОВОГО Й ДІЛОВОГО ОПИСІВ — об'єктивно й точно передати особливості вигляду людини. Такі описи стислі й конкретні.

Наукові описи можуть бути узагальнені, тобто відтворювати типову, характерну для певної групи людей зовнішність, виділяючи в ній найістотніше. Наприклад: *На Поліссі зберігся справжній слов'янський екотип. Люди статні, русяві, з відкритими обличчями, світлими очима* (С. Давидич).

МЕТА ХУДОЖНЬОГО ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ — створити образ, вплинути на читача чи слухача емоційно, викликати до портретованого певне ставлення. Цього досягають добором відповідних художніх засобів: епітетів, порівнянь, метафор. Наприклад: *Посмішка в нього якась сонячна* (І. Багряний). *Голосочок був у неї — наче струмочок* (Марко Вовчок). *Голос зашарудів у його горлі, як гадючка в осінній зів'ялій траві* (Є. Гуцало).

У художніх описах зовнішності вживають оцінні слова. Наприклад: *Така була хороша*, що й розказати не можна (Г. Квітка-Основ'яненко). Такий виріс *красень, вродливець!* (Олесь Гончар).

346. Прочитайте. Ознаки якого стилю притаманні реченням? Свою думку доведіть.

1. Дід дуже старий, білий, високий і прямий, як явір; очі йому блискучі, як зорі (Марко Вовчок). 2. Карпо молодий ще чоловік, осадкуватий, широкоплечий, ширококостий. Очі в нього сірі, завжди ясні, спокійні. І голос його рівний, і сам виглядає завжди добрим, завжди задоволеним (Панас Мирний). 3. У брунатному, схожому на суху зморшкувату грушу обличчя баби Ганни навіки залягли доброта і смуток (М. Стельмах). 4. Галя мала густу, темну косу, чорні, як дві тернини, очі з довгими стрілчастими віями, особливе гортанне мовлення (За С. Васильченком).

Визначте вжиті в уривках художні засоби. Яка їхня роль в описах зовнішності? На що звернули увагу читачів авторі, щоб описати людську зовнішність? Чи можна сказати, що описане ними є для портрета людини найважливішим, головним?

347. Прочитайте вірш Олексі Довгого. Визначте головну думку поезії.

Вся краса світу
У його розмаїтості,
Багатогранності,
Неповторності...
Кожна людина вродлива
Тільки своїми очима,
Тільки своїм голосом,
Тільки своїми рисами характеру...

Тільки своєю душею
І своїм серцем.
Усе набуте — штучне,
Усі прикраси — фальш.
Вони призводять людину
До безликості.

- Якою мірою ви згодні з автором? Про яку безликість мовиться у вірші?
- Як ви вважаєте, чи має сучасна людина дбати про свій імідж? Лексичне значення цього слова з'ясуйте за Тлумачним словником.
- Чи впливає імідж на успішність? Висловлюючи свою думку, вживайте дієприслівникові звороти.

348. Прочитайте. Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

Під теплим світлом настільної лампи Христина, повільно гортаючи сторінки, уважно роздивлялася фотографії. Серйозні пани, спираючись на ціпки, дивилися з-під крилатих капелюхів. Жінки в капелюшках та широких пальтах усміхалися, тримаючися зі своїми супутниками попід руки. Часом біля дорослих були діти, трохи насуплені та розгублені.

З-під одного фото визирав кутик складеного аркуша. Розгорнувши його, Христина прочитала: «Для чого я живу? Що залишиться після мене?»

За Г. Вдовиченко

- Чи зберігає ваша родина давні сімейні фотографії? Які почуття переживаєте ви, їх роздивляючись? Звіртеся зі Словником назв почуттів.
- Визначте головну думку уривка. Що розповідають вам про історію вашої родини старовинні фотографії? Чи допомагають вам зрозуміти обставини життя ваших старших родичів їхні фотопортрети? Яким чином? Підготуйте про це усну розповідь. Уживайте дієприслівникові звороти.

У Києві вже кілька років можна бачити старовинні фотографії, що прикрашають будинок на вулиці Ярославів Вал.

Цей проект називається «Зазираючи у вікна»

Відшукайте в Інтернеті програму, що допоможе вам створити з улюблених сімейних фотографій «фотосерце».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНІСТІ ЛЮДИНИ

349. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту. Назвіть типи мовлення, які в тексті поєднано. Свою думку доведіть.

Автопортрет Тараса Шевченка

Ніколи раніше Тарас не малював олією. Звик до акварелі, виходило непогано. А що як спробувати написати олією автопортрет?

Кажуть, самого себе малювати важко. Ніби й знаєш себе добре, а спробуй передати на полотні свій характер, настрій, показати все, що в тебе на душі...

Поставивши біля себе велике дзеркало, Тарас навстіж відчинив вікно. Пильно й прискіпливо почав роздивлятися кожную рисочку свого обличчя, ніби бачачи себе вперше.

Зробивши підмальовок, він узявся за пензлі. Невдовзі з темного овалу полотна виступило бліде й змарніле обличчя. Тарас нещодавно перехворів, тому очі глибоко позападали, вилиці проступили чіткіше.

У невеликих карих очах юнака затаєна глибока втома. Різкою зморшкою перерізане високе світле чоло. Тонкі вуста гірко надломлені. На блідому обличчі застиг безрадісний вираз.

Тарасові — двадцять шість. Лише два роки минуло, як його викуплено з кріпацтва. Та мучаться в рабстві сестри й брати. Скільки кривди й горя навкруги!

Стрімкий поворот голови, упевнений погляд засвідчують силу духу й незламність. Адже перший Тарасів «Кобзар» уже вийшов друком! Відчувши в собі силу таланту поета, юнак повірив у свій талант живописця!

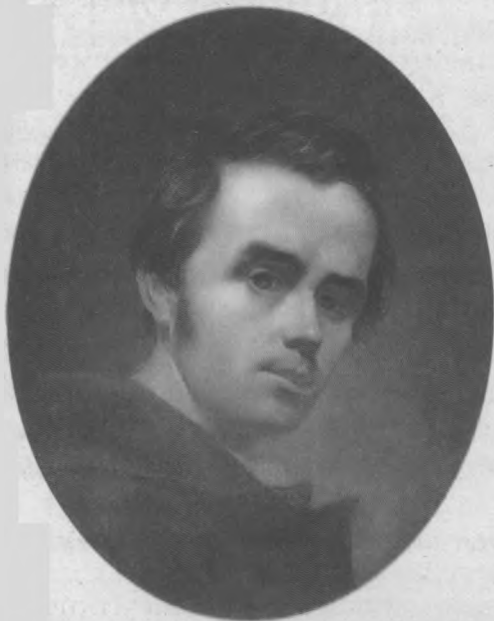
Робота просувалася швидко. Тарас малював упевнено й натхненно. Відступивши від мольберта, він поклав пензля й почав пильно роздивлятися самого себе.

За Д. Красицьким

- Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словником.
- Прочитайте речення, що містять особливі форми дієслова.
- Прочитайте речення, ускладнені дієприслівниковими зворотами, поясніть у них розділові знаки.
- Складіть і запишіть складний план тексту.
- Усно перекажіть за планом текст. У переказі вживайте речення, ускладнені дієприслівниковими зворотами.

350. У мережі Інтернет відшукайте інформацію про автопортрети Тараса Шевченка. Порівняйте два з них — молодого й зрілого Шевченка. Чи відбилися життєві незгоди на зовнішності Кобзаря? Яким чином? Які риси Кобзаревої вдачі залишилися незмінні, і чи передають це автопортрети? У відповіді використайте три-чотири дієприслівникові звороти.

Автопортрет 1840 р.

Тарас Шевченко.

Автопортрет 1857 р.

§ 30. НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

351. Прочитайте. Поміркуйте: чи є залежність між написанням **не** з дієсловами та з дієприслівниками?

1. Не поспішати — не поспішаючи. 2. Не зупинитись — не зупинившись. 3. Нехтувати — нехтуючи. 4. Недочути — недочувши.

Не з дієприслівниками пишуть окремо: не відволікаючись, не виконавши.

Разом із не пишуть лише дієприслівники, утворені від дієслів, які не вживаються без не: ненáвидячи (від ненáвидіти), нехтуючи (від нехтувати).

352. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання не з дієприслівниками.

1. Не піднявшись на гору, не побачиш долини. 2. Говорити не думаючи, — однаково, що стріляти не цілячись. 3. Не попрацювавши у спеку, голодуватимеш у холод. 4. Не піднімай вітрил, не знаючи курсу. 5. Риби не зловивши, її не покуштуєш. 5. Не спіймавши птаха, не ладнайся його скубити. 6. Не вмючи, і мухи не впіймаєш. 7. Нехтуючи обов'язки, втрачають відповідальність.

Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

353. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки та правильно записані з не дієприслівники.

1. Не станеш жертвою, сам ... зла. 2. Не поцінуєш світла, ... мороку. 3. Не трощи посуду глиняного, ... мідного. 4. ... нових чобіт, не викидай старих. 5. Якби, ... за справу, можна було навчитися, пес став би професором. 6. Честю ..., не вбережеш совість. 7. Ворог використовує зрадника, ... його.

ДОВІДКА

(Не) побачивши, (не) придбавши, (не) беручись, (не) хтуючи, (не) справивши, (не) навидячи, (не) чинячи.

Позначте в словах орфограму «не з дієприслівниками».

354. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте та поясніть значення фразеологізмів. Із двома з них складіть речення, запишіть їх.

1. Не зламавши слова (присяги). 2. Не шкодуючи сил. 3. Не минаючи (не пропускаючи) нагоди. 4. Нехтуючи небезпеку (небезпекою). 5. Не шкодуючи фарб. 6. Не потикаючи носа. 7. Не роблячи погоди. 8. Не знайшовши місця. 9. Не впавши лицем у болото (у bagno).

Обґрунтуйте написання не з дієприслівниками.

Назвіть почуття, які можна передати фразеологізмами не чуючи під собою землі; не моргнувши оком; не знаходячи собі місця.

355. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте словосполучення в такій послідовності: 1) ті, що стосуються праці; 2) ті, що стосуються спілкування. Складіть із цими словосполученнями висловлення, запишіть його. Обґрунтуйте написання не з дієприслівниками.

Не знаючи втоми; не згадавши словом; не примушуючи себе чекати; не покладаючи рук; не добившись слова; не добираючи висловів; не розгинаючи спини; не перевівши подиху; не поминаючи лихим словом; не зрушивши з місця.

- ▶ Визначте вид ужитих у словосполученнях дієприслівників.
- Які з наведених словосполучень є фразеологізмами?

356. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Тут мужні воїни в смертнім двобої стоять, (не) ступаючи й кроку назад (*М. Бажан*). 2 (Не) торкайся хліба, рук (не) помивши. (Не) протерши очей, (не) дивися у далі. І (не) думай (ні) коли, що ти найвищий, умостившись на мить на чиймсь п'єдесталі (*М. Нагнибіда*). 3. Ходить брехня, випинаючись боком, бреше брехня, (не) моргнувши оком (*А. Малишко*). 4. (Не) дочувши, (не) вигадуй. (Не) довіряючи очам, довіряй розуму (*Народна творчість*).

- ▶ Позначте у словах орфограму «не з дієприслівниками».
- Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

357. Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів дієприслівники та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Не можна створити нічого не (вкладають) в твір себе (*М. Доленго*). 2. Не (хиляться) я чесно йду життям (*В. Бухало*). 3. Я йшов незнайомою дорогою не (бачать) її навмання (*Григор Тютюнник*). 4. Я знав кінець іще не (починати) (*В. Самійленко*). 5. А треба жити кожним днем не (відкладають) на потім (*В. Крищенко*). 6. Життя — така велика ковзаниця. Кому вдалось не (падати) пройти? (*Л. Костенко*). 7. І правди не (знаходять) в житті до неї серцем я шукав путі (*Борис Тен*).

- ▶ Обґрунтуйте написання не з дієприслівниками.
- Визначте вид дієприслівників.

358. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Грає серце козацькеє, а думка говорить: «Куди ти йдеш, не/спитавшись?» (*Т. Шевченко*). 2. Приклад Шевченка вчить нас мужніти духом і йти вперед, не/забуваючи, що ми діти великого й незборимого народу (*В. Косовський*). 3. Отак іти, чола не/остудивши, не/відаючи втоми, вічно йти (*В. Коротич*). 4. Ми просто йшли, зборовши всі навали, не/відцуравшись рідного гнізда (*П. Осадчук*). 5. До тих стежок, не/думаючи, йди і клич мене в своїй надії добрій (*А. Малишко*). 6. Щоліта ми їздимо на Чернечу гору, не/кажучи про березневі Шевченківські дні, коли біля могили збирається пів-України (*Д. Петриненко*).

- ▶ Позначте в словах вивчені орфограми.

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що таке дієприслівник? Чому він не є самостійною частиною мови?
- Як відрізнити дієприслівник від дієприкметника?
- Які ознаки дієслова має дієприслівник? Які ознаки прислівника?
- Що таке дієприслівниковий зворот? Розкажіть про розділові знаки в реченнях, ускладнених дієприслівниковими зворотами.
- Чи завжди виділяють комами одиничний дієприслівник? Поясніть.
- Як утворюють дієприслівники? Накресліть таблицю.
- Як пишуть *не* з дієприслівниками? Наведіть приклади.
- Оберіть з учнів класу групу експертів. Доручіть їй підготувати до інтелектуального змагання з української мови 4–5 запитань із теми «Особливі форми дієслова — дієприкметник і дієприслівник». Дайте відповіді на кожне з підготовлених експертами запитань.

§ 31. ПРИСЛІВНИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

359. Прочитайте подані у двох колонках речення. Що означають виділені слова? Поставте до кожного з них питання.

Книжка **все** розкаже.

І змія з нори **виповзе**,
якщо **попросити**.

Хто сам **визнав** свою помилку,
не помилиться.

Книжка **все** розкаже **мовчки**.

І змія з нори **виповзе**,
якщо **попросити** **лагідно**.

Хто сам **визнав** свою помилку,
не помилиться **вдруге**.

Якими частинами мови є виділені слова?

З якими словами в реченні вони пов'язані за змістом?

ПРИСЛІВНИК — незмінна самостійна частина мови, що виражає ознаку:

- **дії:** співати **голосно**, читати **вирізно**, працювати **разом**;
- **іншої ознаки:** **надзвичайно** голосно, **дуже** високо, **трохи** сором'язливий;
- **предмета:** кава **по-закарпатськи**, Київ **завтра**, дорога **навпростець**;
або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище:
зустрілися **опівночі**.

У реченні прислівник найчастіше пов'язаний за змістом із дієсловом-присудком і є обставиною: *Поважно гомонять старі каштани (М. Зеров). На міліні не тягне вглиб (Г. Чубач).*

Інколи прислівник пов'язаний за змістом з іменником і є означенням.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ОБСТАВИНА	ОЗНАЧЕННЯ
<i>Там переходять шлях (як?) уповні. Удовина хата стояла в селі (де?) скраю (Марко Вовчок).</i>	<i>Місяць (який?) уповні сів на підвіконні (М. Литвин). Ще світиться вікно у хаті (якій?) скраю.</i>

В односкладних реченнях (реченнях з одним головним членом) прислівники є присудками: *Самотньо в полі (Ю. Мушкетик). І радісно, і сумно мені (М. Луків).*

Прислівник може бути вставним словом: *Хто мовчить, той, очевидно, погоджується (Античний вислів). Що таке, по-вашому, життя? (М. Стельмах). У ролі вставних слів можуть бути прислівники можливо, напевно, мабуть, безперечно, по-перше та ін.*

Як незмінна частина мови прислівник не має закінчення.

360. Прочитайте прислів'я. Визначте прислівники, випишіть їх разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом. Поставте до прислівників питання, запишіть їх у дужках.

ЗРАЗОК

Читають (як?) уважно.

- Дні біжать швидко, і ніщо не залишається незмінним (*Китайська мудрість*).
- Час не минає даремно, він змінює наші душі (*Античний вислів*).
- Час іде вперед. Немає в часу дороги назад (*В. Нестайко*).
- Зазвичай люди не помічають, як біжить час (*А. де Сент-Екзюпері*).
- Те, що зроблено несвоєчасно, зроблено даремно (*Ф. Бекон*).
- Час вірно служить завзятості (*Й.-В. Гете*).

- Укажіть прислівник, пов'язаний за змістом з іменником. Яким він є членом речення?
- Якими членами речення є прислівники, пов'язані за змістом із дієсловами-присудками? Відповідь проілюструйте прикладами з речень.
- Визначте прислівник у реченні *Час, безумовно, найкращий учитель (Г. Берліоз)*. Чи є він членом речення? Чому?

361. До кожного з поданих слів доберіть прислівник. Що означає кожен із них? Поставте до прислівників питання.

ЗРАЗОК

Говорити (як?) переконливо. Спритний (якою мірою?) надзвичайно.

Рухатися, захищати, підвівшись, співаючи, мужньо, віддано, веселий, сильний.

Із двома утвореними словосполученнями складіть речення (усно).

362. Ознайомтеся з таблицею. У поданих після неї козацьких прислів'ях визначте прислівники, до кожного поставте питання. За таблицею з'ясуйте, до якого розряду за значенням належить кожен із прислівників.

РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ		
Розряд	На які питання відповідають	Приклади
МІСЦЯ ДІЇ	де? куди? звідки?	Удома, лівоборуч, згори, попереду, здалеку
ЧАСУ ДІЇ	коли? з якого часу (відколи)? до якого часу (допоки)?	Уранці, завтра, взимку, напередодні, коли-небудь, здавна, зучора, досі, довіку
СПОСОБУ ДІЇ	як? яким способом?	Босоніж, верхи, тихцем, жартома, навпочіпки, разом, по-юнацькому
МІРИ І СТУПЕНЯ ДІЇ	скільки? наскільки? якою мірою? як багато?	Мало, трохи, дуже, надзвичайно, ледве, занадто, дотла, дощенту, двічі, утрое, вдруге та прислівники, вжиті у формі вищого й найвищого ступенів порівняння: краще, найдужче
ПРИЧИНИ ДІЇ	чому? через що? з якої причини?	Спересердя, збалу, згараю, спросоння
МЕТИ ДІЇ	з якою метою? для чого? навіщо?	Наперекір, напоказ, назло, навмисне

1. Україна — здавна козацька мати. 2. Щирий козак ззаду не нападає. 3. Як козаки разом дмухнуть, то ураган буде. 4. Перемогу дістанем, як одностайно станем. 5. Козакові двічі не вмирати. 6. Козак як голуб: будь-куди полетить, скрізь пристане. 7. Козаки як діти: багато з'їдять, а трохи наїдяться. 8. Не сиди довго у воді, бо верба на спині виросте!

Коли козакові доводилося довго сидіти у воді? Розкажіть про це, уживаючи словосполучення відбувалося давно, воювали мужньо, поводитися гідно, ворогів багато, мчали навперейми, оточували довкола, ніде сховатися, чинили дотепно, сиділи тихо, рятувалися завжди.

Як ви думаєте, прислівників якого розряду в українській мові найбільше?

ПІДКАЗКА

Мовознавці підраховали, що найбільше в мові прислівників способу дії та міри й ступеня дії чи іншої ознаки — таких понад шість тисяч.

Прислівників інших розрядів — усього до трьохсот, і їхня кількість майже не збільшується.

Найменше в мові прислівників причини та мети дії.

363. Перепишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте прислівники, поставте до кожного питання. За таблицею з'ясуйте розряд кожного за значенням.

Сидить Мамай склавши по-турецьки ноги під розлогим дубом. Козак гарний ставний круглолиций. Голова чисто поголена довгий оселедець хвацько закручений за вухо. Карі очі дивляться впевнено і привітно. На Мамаєві козацький одяг жупан шаровари сап'янові чоботи.

Великі руки лагідно тримають кобзу. Дивлячись на картину ніби чуєш упівголоса співану пісню.

Козацька зброя лежить осторонь але вірний кінь стоїть наготові.

Зображення на картині Мамає часто супроводжували віршами Я козак Мамай мене не займай.

З підручника українознавства

- ▶ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- Чи містить поданий уривок опис зовнішності людини? Свою думку доведіть. Визначте стиль уривка.
- Що уособлюють зображені на картині дуб, кобза, кінь, шабля?
- Що символізує образ козака Мамає? Розкажіть про це, уживаючи прислівники. Розпочніть так: *Козак Мамай уособлює захисника рідної землі, що воює мужньо...*
- Які почуття викликає у вас народна картина «Козак Мамай»? У відповіді вживайте прислівники.

Народна картина «Козак Мамай» (XVIII ст.)

364. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте вжиті в них прислівники, за таблицею з'ясуйте розряд кожного за значенням.

1. Як удруге на світ народитися. 2. Високо підвестися духом. 3. Міцно стояти на ногах. 4. Буде наше зверху. 5. Багато честі. 6. Піти наперекір. 7. Бачити наскрізь. 8. Низько сісти (впасти). 9. Іти напролом. 10. Триматись осторонь.

- Який із фразеологізмів передає почуття впевненості? Радості? Розчарування?
- Чи є серед фразеологізмів антонімічні? Складіть із ними речення (усно).

365. Перепишіть античні вислови, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники, що відповідають на записані в дужках питання. До якого розряду за значенням належить кожен прислівник? Визначте це за таблицею.

1. Не рухатися (*куди?*) ... — означає сповзати (*куди?*) ... . 2. Хай би що ти робив, роби (*як?*) ... . 3. Друга не можна ображати навіть (*як?*) ... . 4. Іншим прощай (*коли?*) ..., собі (*коли?*) ... . 5. Ворог не той, хто завдає образу, а той, хто робить це (*як?*) ... . 6. (*Скільки разів?*) ... дає той, хто дає (*як?*) ... . 7. (*Скільки?*) ... говорити і (*скільки?*) ... сказати не є те саме.

ДОВІДКА

Розсудливо, жартома, часто, ніколи, Вперед, назад, двічі, швидко, багато, багато, навмисне.

Прислівники можуть означати стан природи (сонячно, хмарно, вітряно, морозно, спекотно, темно), стан людини (радісно, соромно, страшно, боляче, байдуже, кривдно, приємно), або потребу чи ставлення людини до висловлюваного (треба, потрібно, можна, варто, слід, важливо, необхідно).

В односкладних реченнях такі прислівники є присудками: *Тихо навкруги й затишно (Григорій Тютюнник). Так хороше, так радісно, так весело мені (І. Муратов). Спокій і мир на землі — все це потрібно мені (А. Житкевич).*

366. Перепишіть речення в такій послідовності: 1) такі, що містять прислівники, які означають стан людини; 2) уміщують прислівники, котрі передають стан природи; 3) містять прислівники, що означають ставлення людини до висловлюваного.

1. Надворі так гарно: сонячно, тепло (А. Тесленко). 2. Спокійно, мирно, світло на душі (М. Луків). 3. Милі, чарівні слова, казка стара і нова, горді, крилаті пісні — все це потрібно мені (За А. Житкевичем). 4. І так святково навкруги, так солодко на серці! (О. Максимейко). 5. Вихідними в Україні буде вітряно, морозно й дощитиме (З повідомлення метеоцентру). 6. Підніматися вгору важко, але радісно (Є. Сверстюк). 7. Чого я вам сказав «привіт»? Напевно, так робить не слід (Грицько Бойко).

- Позначте в словах орфограми.

367. Перепишіть речення, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники.

1. Комусь ..., а йому однаково. 2. Не сором мене дуже, бо мені ... .
3. Тому, хто заздрісний, не буває ... . 4. До будь-якого дива він ставиться ... . 5. Щоб не було ..., бентежитись не можна. 6. Хто дивиться ..., від того багато сліз пролито. 7. Берися за справу, якщо тобі ... .

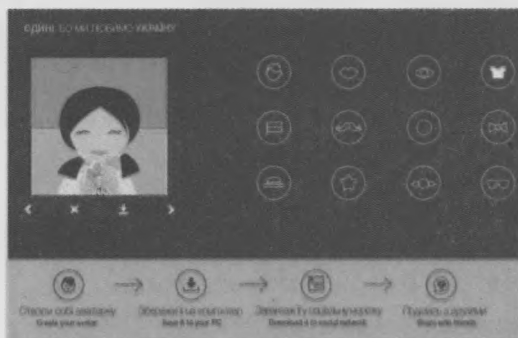
ДОВІДКА

Цікаво, сердито, байдуже, тривожно, ревниво, ніяково, радісно.

Чи допомогла вам у виконанні вправи рима? Що ви знаєте про неї з уроків літератури? Доберіть рими до прислівників *мимохіть, навскосі, привселюдно*. Із двома парами дібраних рим складіть речення (усно).

368. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Недавно в мережі Інтернет з'явився сервіс «Єдині», який дає змогу самостійно створити аватар. Так зветься умовне позначення користувача Інтернет-ресурсів форумів блогів соціальних мереж.

Вдало створену «аватарку» впевнено можна назвати автопортретом користувача. З аватором можна люб'язно поділитися своєю зачіскою позичити йому свої очі брови та губи. Звісно можна додати рум'янець веснянки окуляри. Можна щедро домалювати деталі одягу краватку капелюх віночок намисто.

Певно риси обличчя можуть увиразнювати почуття задоволення радість гордість сум розчарування.

Для тла можна обрати прапор будь-якої держави України Білорусі якоїсь країни Євросоюзу або Америки.

Повністю назва сервісу звучить так «Єдині бо ми любимо Україну». Безумовно назва себе виправдовує.

З газети «Україна молода»

- Визначте в тексті прислівники, до кожного поставте питання. За таблицею з'ясуйте розряд кожного прислівника за значенням.
  - Укажіть речення, ускладнені вставними словами. Якими частинами мови ці вставні слова виражено?
  - Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.
- За допомогою будь-якого програмного забезпечення для редагування створіть або ж намалюйте аватар-портрет. Увиразніть за його допомогою свої почуття.

§ 32. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

- 369.** Роздивіться таблицю. Визначте в реченнях прислівники. З'ясуйте, яким способом і від якої частини мови кожен з них утворений.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ	
СПОСІБ ТВОРЕННЯ	ПРИКЛАДИ
Префіксальний	<i>смачно → несмачно</i> <i>багато → забагато</i>
Суфіксальний	<i>чесний → чесно</i> <i>гарно → гарнісінько</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>український → по-українськи</i> <i>один → поодинці</i>
Злиття основ	<i>ліва + рука → ліворуч,</i> <i>боса + нога → босоніж</i>
Злиття слів	<i>повсякчас, нашвидкүрүч</i>
Складання однакових або близьких за значенням слів	<i>ледь-ледь, тишком-нишком,</i> <i>часто-густо, повік-віки</i>
Перехід інших частин мови у прислівники	<i>пахне зимою — зимою трапилось</i> <i>пекучий жаль — мені жаль</i>

1. Хто гарно пише, на перо не скаржиться. 2. Наперед думай, а після того роби. 3. Лінивий двічі робить, скупий двічі платить. 4. Ви робіть по-вашому, ми робитимемо по-нашому, а вони по-своєму. 5. Як ідеш удвох, то дорога коротша. 6. Хором легко співати, коли співаків добре знати.

- 370.** Прочитайте. Визначте спосіб, яким утворено кожен із прислівників.

Недавно, нечасто, щиро, люб'язно, лиховісно, стривожено, розгублено, схвильовано, дотепер, безслідно, назустріч, напам'ять, безнадійно, спершу, втрое, втридорога, мимоволі, праворуч, повсякчас, чимдуж, по-козацьки, по-нашому, високо-високо, вряди-годи, сяк-так.

- 371.** Перепишіть, утворюючи прислівники від поданих у дужках слів. Якими способами ви скористалися?

1. Сніг падав (безшелесний) й (рівний), (туманний) танули вогні (М. Рильський). 2. Нам сніг (святковий) й (урочистий) світить (М. Різун). 3. І зимовеє сонце (весняний) усміхається з неба мені (В. Сосюра). 4. (Ліва рука) місяць сплів мережку і застилає нею стежку (Олександр Олесь). 5. (Перед, по, у) з прозорої імли виступило містечко (Григор Тютюнник). 6. (Коло, на, в) усе спочиває, а пісня не хоче спочити (В. Сосюра). 7. Будь (до, вічно), злагодо, між нами! (М. Самійленко).

Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

372. Прочитайте. Визначте авторські неологізми. Якими частинами мови вони є? Яким способом їх утворено?

1. Не дивися так привітно, яблуневоцвітно (П. Тичина). 2. Ви усміхнулись яснозоряно, і я схилився упокорено (М. Вороний). 3. Життя проходить безподійно, так заметільно, сніговійно (І. Коваленко). 4. Барвінково, волошково в небі світиться зоря (А. Камінчук). 5. День догоряв хризантемно, айстрово (І. Коваленко).

373. Розкажіть про зображене на плакатах із серії «Видатні письменники України» (автори Олег Грищенко, Анна Сарвіра, Анна Хоменко, Поліна Дорошенко), утворивши нові слова-прислівники. Чи легко було вигадувати нові слова?

374. Визначте, від якого слова і яким способом утворено кожний прислівник. Вибудуйте словотвірні ланцюжки.

ЗРАЗОК

Зліпка + легко + легкий

Заново, надвечір, рано-вранці, напоготові, смачненько, по-п'яте, по-батьківськи, напам'ять, вкупі.

Як розрізнити прислівники *угорі*, *назустріч* та однозвучні з ними іменники з прийменниками *у горі*, *на зустріч*?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ:

Якщо іменники та прикметники з прийменниками пишуть окремо (на горі, у бік, із середини, на пряму), то утворені від них прислівники пишуть разом (нагорі, убік, ізсередини, напругу).

ПОРІВНЯЙТЕ:

Коза **на горі** вища корови в полі (Народна творчість).

Кожна курка **у купі** свій господина.

Нагорі сніг гарний, а нанизу мокрий (Народна творчість).

Зуби з язиком ворогують, а живуть **укупі**.

375. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів. Якою частиною мови є кожне з них?

1. У **край** розкішний і чудовий нас дорога привела (О. Довбиш).
2. У**край** натомившись, хлопці поснули (М. Коцюбинський).
3. Смерч круговертю зривається **вгору** (В. Кордун).
4. «Сим-сим, відчини», — сказав юнак і через розчинені двері ввійшов **у гору** (Народна творчість).

Поясніть, як ви розрізняєте іменники з прийменниками та однозвучні з ними прислівники.

376. Перепишіть прислів'я, знімаючи rischi. Визначте в реченнях прислівники та однозвучні з ними іменники з прийменниками.

1. На/пам'ять скаржаться всі, а на розум ніхто.
2. На/пам'ять учити — розум гострити.
3. Поглянь на/двір, то знатимеш, який хазяїн.
4. Хвалений борщ на/двір виливають.
5. У голові вітер свище, а в/бік колька коле.
6. Часу не повернеш ні назад, ні в/бік.
7. Вчасна допомога — як дощ з/гори.
8. З/гори й сани біжать, а на/гору й віз не їде.

377. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть і запишіть речення з прислівниками та однозвучними з ними іменниками, прикметниками й числівниками, ужитими з прийменниками.

I. Всередині — в середині;
нашвидку — на швидко;
удруге — у друге.

II. Назустріч — на зустріч;
востаннє — в останнє;
утрьох — у трьох.

378. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки прислівники. Визначте спосіб творення кожного з прислівників.

1. Дружба з вовком виходить ... . 2. В очі співає, а ... лає. 3. Беззубий собака ... гавка. 4. Зробив курям ... . 5. Тим рак страшний, що ... очі. 6. Узимку бійся вовка, а ... мухи.

ДОВІДКА

Голосно, ззаду, позаочі, боком, влітку, насмій.

Позначте в словах вивчені орфограми.

379. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Визначте прислівники, назвіть спосіб, яким утворено кожен із них.

Колись давно такі видання називали по-різному: об'ємні книжки, розкладанки, панорами. Насправді їх слід називати книжками 3D, тобто такими, що мають потрійний вимір. Із середини такої книжки «вирастають» ілюстрації, які можна роздивлятися згори, зліва-справа, ще й зазирати вглиб.

Не оминула технологія 3D й Україну. Видавництва охоче друкують 3D-книжки, передовсім тішачи дітвору казками, з якими вона знайомиться ніби заново. По-перше, малята можуть роздивитися малюнок зусібіч, по-друге, зазирнути всередину зображення, по-третє, розглядаючи книжку, переживати її зміст уперше, вдруге і ... вдесяте.

Сучасна 3D-книжка
для малюків

Який вивчений на уроці літератури твір ви хотіли б побачити виданим у технології 3D? Свій вибір обґрунтуйте. У відповіді вживайте прислівники *насамперед*, *повсякчас*, *чимдуж*. Яким способом утворено ці прислівники?

Прислівники, утворені від різних частин мови, здебільшого зберігають наголос слів, від яких вони утворені:

мірний — мірно
дóвгий — задóвго

брáтній — по-брáтньому
зу́стріч — назу́стріч

Перенесення наголосу на перший склад найчастіше відбувається у прислівниках на -о: *ва́жко* (від *важкий*), *су́мно* (від *сумний*), *пу́сто* (від *пустий*).

Деякі прислівники мають подвійний наголос: *співна* і *сповна́*; *на́двоє* і *надво́є*; *га́ряче* і *гаряче́*; *ба́йду́же* і *байдуже́*.

У складних прислівниках їхні афікси *аби-*, *будь-*, *-небудь* переважно наголошені: *а́биде*, *а́бійак*, *бу́дь-де*, *як-не́будь*.

380. Прочитайте фразеологізми, правильно наголошуючи прислівники.

1. Багато галасу даремно.
2. Не довго думаючи.
3. Дешево й сердито.
4. Рано чи пізно (трапиться).
5. Високо нести голову.
6. Язик добре підвішений.
7. У роті (в когось) чорно.
8. Поглядати скоса.
9. В очах темно.
10. Зроблено абиак.
11. Нехай їм абищо.
12. Бабця надвоє казала.

З'ясуйте спосіб творення кожного з прислівників.

Поясніть значення фразеологізмів. Із двома з них складіть і запишіть речення.

381. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Рости, рости, тополенько, все в/гору та в/гору! (Т. Шевченко).
2. Блакитне озеро барвінку захвилювалося в/низу (В. Швець).
3. В/горі на білих поплавках застигли сонячні хмарини (Д. Луценко).
4. В/глиб, у/шир впивається коріння, у/ґрунтах шукає їжу, воду, щиро дбає про своє пагіння, хоч його й не бачило ізроду (П. Воронько).
5. Я на/зустріч сонцю йду! (М. Вороний).

У перших двох реченнях підкресліть члени речення.

382. Уявіть, що вам запропонували впорядкувати створену в технології 3D дитячу книжку-гру, в якій розповідається про Україну. Напишіть до книжки передмову (4–5 речень), використавши якнайбільше прислівників.

Сторінки з дитячої книжки про Україну «Це наше і це твоє» (автор Іванна Найда)

§ 33. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

383. Прочитайте прислів'я, подані в колонках. Визначте, якими частинами мови є виділені слова.

Перо **сильніше** меча.

Щире слово **дорожче**
за золото.

Своє гніздо **найтепліше**.

Сильніше допечеш пером, ніж вразиш мечем.

Щирість **цінується** **дорожче**
за золото.

У рідному домі **почуваєшся** **найтепліше**.

- Визначте ступені порівняння виділених прикметників і прислівників.
● Витлумачте значення олімпійського гасла «Швидше, вище, сильніше». Чи можна застосувати його до інших, крім спорту, галузей? Поясніть.

Прислівники на -о (-е), як і якісні прикметники, від яких вони утворені, мають вищий і найвищий ступені порівняння.

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

ступінь порівняння	форми ступенів порівняння	як творяться	приклади
вищий	ПРОСТА	За допомогою суфіксів -ш-, -іш-	<i>Швидко — швидше</i> <i>Тепло — тепліше</i>
	СКЛАДЕНА	Додаванням до прислівників вищого ступеня слів більш, менш	Більш докладно, менш виразно
НАЙВИЩИЙ	ПРОСТА	За допомогою префікса най- (для підсилення можуть додаватися префікси як-, що-)	Найш видко, (якнай швидко, щонай швидко); най тепліше (якнай тепліше)
	СКЛАДЕНА	Додаванням до прислівників слів найбільш, найменш	Найбільш докладно, найменш виразно

Суфікси -к-, -ок-, -ик- при творенні форм ступенів порівняння зазвичай випадають: швидко — швидше, глибоко — глибше.

Деякі прислівники утворюють форми ступенів порівняння від інших основ: добре — краще — найкраще; погано — гірше — найгірше.

384. Прочитайте прислів'я. Визначте прикметники та прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.

1. Міцна людина міцніша за кремінь, а слабка слабша за мушку. 2. Праця — не просто певний, а найпевніший скарб. 3. У гостях добре, а дома найкраще. 4. Краще свої лати, ніж чужі шати. 5. Малі дерева найчастіше ростуть між великими. 6. Порожній колосок стирчить найвище.

▶ Пригадайте, як творяться ступені порівняння прикметників. Чи відрізняються при творенні ступенів порівняння прикметників і прислівників формотворчі суфікси та префікси? Назвіть їх.

● Укажіть прислівник вищого ступеня, утворений від іншого кореня.

385. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте в реченнях прислівники вищого та найвищого ступенів порівняння. Поясніть, як їх утворено.

1. Чесно скажу, побувати в далеких краях добре, але в Україні — краще! (*Б. Ступка*). 2. Рідний край щ..ріш любити навчає нас ро..лука (*Леся Українка*). 3. Найбільше, сину, дорожи любов'ю до Ві..чизни (*П. Перебийніс*). 4. Нам слід якнайр..тельніше п..льнувати, щоб, об..раючи друзів, не натрапити на недругів (*Г. Сковорода*). 5. Найбільш легко люди вірять у те, до чого прагнуть (*Вольтер*). 6. Здається, заздрість наробила в світі набагато більше біди, ніж ненависть (*С. Вакарчук*).

▶ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

● Позначте у словах орфограми.

386. Прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння запишіть у дві колонки.

Веселіше, дотепніше, найдосконаліше, щонайрішучіше, більш чітко, якнайменше, менш потужно, якнайпривабливіше, нижче, найбільш докладно.

▶ Укажіть складені форми вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників. Розкажіть про їх творення.

387. Від поданих прислівників утворіть усі можливі ступені порівняння.

ЗРАЗОК → Дружно — дружніше, більш дружно, менш дружно, найдружніше, якнайдружніше, найбільш дружно, найменш дружно.

Дотепно, смішно, життєрадісно, потішно, тактовно, делікатно.

- Розкрийте зміст прислів'я *За морем тепліше, та в нас веселіше*. Використайте форми вищого та найвищого ступенів порівняння прислівників.
- Поясніть, чому не можна утворити ступені порівняння від прислівників *пішки, осторонь*.

388. Перепишіть фразеологізми, утворюючи від поданих у дужках прислівників прислівники вищого ступеня порівняння.

1. Збоку (видно). 2. (Дешево) від дірки з бублика. 3. (Скоро) на долоні волосся виросте. 4. (Обережно) на поворотах! 5. (Добре) тепер, як у четвер.

- Розберіть прислівники за будовою.

389. Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки прислівники. Формами якого ступеня порівняння вони є? Розберіть їх за будовою.

1. Перші кроки даються ... 2. Голова ... радиться з очима та вухами. 3. ... слюза висихає. 4. Ту вівцю першою стрижуть, яка ... мекає. 5. Свій пес ... кусає. 6. Порожній посуд ... дзвенить. 7. ... бити того, хто не борониться. 8. Партач ... трісок робить.

ДОВІДКА

Найголосніше, найшвидше, найнабридливіше, найважче, найболючіше, найбільше, найлегше, найбільше.

- Розкрийте значення вислову «*Найважче боротися з собою самим*». Уживайте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.
- Назвіть приголосні звуки, які чергуються при творенні ступенів порівняння прислівника важко.

і При творенні ступенів порівняння прислівників відбуваються ті самі зміни приголосних, що й у прикметниках:

- [г], [ж], [з] перед суфіксом -ш- змінюються на [жч] — на письмі жч (дорого — дорожче, дуже — дужче, низько — нижче;

- [с] перед суфіксом -ш- змінюється на [шч] — на письмі -щ- (високо — вище).

390. Перепишіть. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння. Назвіть звуки, які чергуються при їхньому творенні.

1. І серце тр..вожне забилося дужче (Л. Костенко). 2. Найдужче цінував я хліб в ж..тті (М. Сіренко). 3. Найвище серце там зліта, де рух, де дія, де горіння (М. Рильський). 4. А друг такий близький, що де тобі вже ближче (Б. Олійник). 5. Я тяжко співаю, ще тяжче пишу (Д. Павличко). 6. Зло від своїх найтяжче уражає (Б. Грінченко). 7. Роботу цінують дорого, а роботу професіонала — найдорожче (З газети).

- Виділені слова передайте звукописом.

391. **Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів, розберіть їх за будовою.**

І чому так виходить друзі мої що найлегше посваритися саме з тим кого найбільше любиш? Найпростіше образитися на того хто тобі найближче найдорожче. Легко слово сказати необдумане здійснити вчинок необережний. Чужій людині все пробачиш їй простити легше. Часом через таку дрібницю з рідною людиною посваришся що пізніше тільки дивуєшся. Може до рідної людини ти ближче серцем обернений? І найменший дотик необережний найболючіше ранить?

За А. Дімаровим

Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

Який тип мовлення покладено в основу тексту? Свою думку обґрунтуйте.

Обговоріть з однокласниками думки, викладені письменником. Чи згодні ви з точкою зору Анатолія Дімарова? Які почуття охоплюють вас, коли ви сваритесь із друзями? Чи можна взагалі не сваритися?

**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ**

**СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ
ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ
ПРИСЛІВНИКІВ**

392. Складіть і розіграйте діалог між двома драмгуртківцями, які обмінюються враженнями після свого виступу на шкільній сцені та обговорення виступу глядачами. Використайте подані в рамці вислови.

Розпочали вчасно, слухали якнайуважніше,
роздивлялися щонайпильніше, сиділи непорушно й тихо,
обговорювали зацікавлено, аплодували найгарячіше,
відгукувалися схвально.

393. Складіть і розіграйте діалог між підругами, які за допомогою електронної пошти листуються зі своїми ровесниками, котрі мешкають за кордоном. Дівчата пояснюють, чим цікаве таке листування. Використайте подані в рамці вислови.

Спілкуватися найцікавіше, листуватися щоденно,
одержувати якнайчастіше, обговорювати щонайпалькіше,
обмінюватися охоче, цікавитися якнайщиріше,
домовитися більш конкретно.

394. Я — РЕДАКТОР! Відредагуйте та запишіть речення.

1. «Чи вірно ти поробив тестові завдання?» — запитався в мене учень із сусіднього класу. 2. Я порадив йому уперто готуватися до контрольної роботи. 3. Де можна попрацювати зі словниками? У бібліотечному залі читалки. 4. У кінці учбового року зал бібліотеки битком набитий.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Вірно поробив.	Правильно виконав.
Більш правильніше.	Правильніше (більш правильно).
Уперто готуватися.	Наполегливо готуватися.
Битком набитий.	Повний уцент (переповнений)
Учбовий рік.	Навчальний рік

395. Визначте в реченнях прислівники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. Я українець, про що кажу охоче й гордо (*С. Оріховський*). 2. Вітчизна гріє тепліше за багаття (*Народна творчість*). 3. Нам усім потрібно рідної землі (*Д. Павличко*). 4. Хочеться, щоб українці назавжди забули слово заздрість і вивчили слово гордість (*С. Вакарчук*). 5. Послідовно і скрізь дотримуймося чистоти мови! (*Є. Сверстюк*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Прислівник, його загальне значення.
2. На яке питання відповідає.
3. Морфологічні ознаки: незмінна частина мови; розряд за значенням; ступінь порівняння (якщо є).
4. Синтаксична роль (яким є членом речення)

А час летить усе **скоріше** (*В. Сосюра*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА

Скоріше — прислівник, означає ступінь дії, відповідає на питання як? якою мірою?, незмінна частина мови, ступеня і міри дії, проста форма вищого ступеня порівняння, у реченні є обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА

Скоріше — присл., ступ. дії, як?, незм., ступеня
і міри дії, пр. ф., вищий ступ. пор., обст.

ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА КАРТИНОЮ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

396. Доведіть, що подані висловлювання є описами зовнішності людини.

I. Запорожець був здоровенний козарлюга. Лице широке, засмалене на сонці; сам **опасистий**. Довга, густа чуприна, спершу піднявшись угору, далі спадала на вухо, як кінська грива. Вуса довгі, униз позакручвані, аж на жупан звисали. Очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялися над тими очима. Глянеш на нього раз — здається, супиться, глянеш удруге — моргне довгим вусом так, наче зараз зарежоче й підніме тебе на сміх.

За П. Кулішем

II. Ничипора Коржа всі звали дідом, хоч йому ще далеко було й до сорока літ. Так перем'яла й випекла його війна, що голова стала сіра, мов сіллю посипана, але товсті пишні вуса не мали жодної сивої волосинки. Тіло стало худе, кощаве, спіна була зігнута в дугу. Костисті темні брови нависали над молодими й добрими блакитними очима. Корж нагадував зовнішньо Дон Кіхота — високий, із довгими руками, з тонкими ногами й запалими щоками. До всього — він мав низький голос, і за нього не могли помиритися два хори.

За Ю. Яновським

III. З «Ауді» вийшов Мартиненко. Років під шістдесят, середнього зросту, міцний у плечах. Костюм охайний, хороший і недорогий. Біла сорочка без галстука, розстібнута на верхній ґудзик. Очі сірі, розумні. Брови широкі, густі. Козацькі, чепурні, з просивиною вуса. Упевнений у собі, обличчя відкрите. Увійшов розміреною, спокійною ходою, потиснув усім присутнім руку. Коли тиснув, дивився в обличчя, а не мимо, як це здебільшого ведеться у впливових людей. Говорив неголосно, але вагомо.

За Ю. Мушкетиком

Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словником.

- Чи можна сказати, що через опис зовнішності передано риси вдачі портретованих людей? Відповідь підтвердіть прикладами з уривків.
- Визначте стиль уривків. Свою думку доведіть.

i

Відтворюючи зовнішній вигляд людини, передовсім звертають увагу на найхарактерніше, найголовніше. Світлана була, як завжди, велично красива, холодна, скупа на слова. Хвилі русявого волосся, високе чоло, рівний ніс, повні губи (Ю. Мушкетик).

Майстерно складений художній опис людської зовнішності:

- **засвідчує умови життя людини:** Руки мала шкарубкі й порепані од важкої роботи (Ю. Яновський);
- **передає певні риси її характеру:** Сірі очі старші за неї, часто сповнені задуму, допитливості (Олесь Гончар);
- **увиразнює душевний стан або настрій:** А очі мала сині, наче небо, і добру усмішку із тихим смутком (В. Малишко);
- **підкреслює здібності, талановитість:** Здається, що Катерина не говорить, а творить свою мову (М. Стельмах).

Художній опис зовнішності зазвичай уміщує оцінні слова: Пастушок і справді **славний**: і брови в нього чорні, сосонкою, і очі **красиві** (М. Стельмах). Яка **гарнесенька** дитинка! Брівки, як дуги, вигнуті, а носик — як дзьобик у горобчика! (О. Слоньовська).

Поряд із власне описом людини трапляється розповідь з елементами опису людської зовнішності. У такому випадку речення будують як розповідне, проте воно містить опис рис зовнішності людини. Наприклад: Аліна Веніамінівна заговорила англійською, приплющивши свої маленькі безбарвні очка й виставивши на наш огляд випещені руки з бездоганим манікюром (О. Слоньовська).

397. До слів *очі, брови, ніс, губи, обличчя* доберіть по 3–4 епітети та по 2–3 порівняння. Які з дібраних художніх засобів ви б використали, описуючи зовнішність симпатичної вам людини? Які вжили б, складаючи словесний портрет людини, котра вам не до вподоби? Які з дібраних засобів є емоційно нейтральними і не містять жодної оцінки?

398. Прочитайте. Доведіть належність речень до художнього стилю.

1. Посмішка йшла, без сумніву, із зовсім чистої, не збаламученої душі (Іван Багряний). 2. Батько стояв темний лицем, з погаслими очима, очевидно, здогадувався, що прощається навіки (Ю. Мушкетик). 3. У карих колючих очах і в зморшках навколо них залягла неспокійна втома (М. Стельмах). 4. На обличчі йому була написана ціла поема бездонної жадоби, заздрості, злоби, розпачу скупця, надії й безнадії (Іван Багряний).

► Чи відбивається на зовнішньому вигляді людини її душевний стан або настрої? Відповідь проілюструйте прикладами з вправи.

399. Прочитайте. Поясніть, чи можна скласти за цим планом опис людини, попередньо її не роздивившись. Чому?

Орієнтовний план твору-опису зовнішності людини

- I. Хто ця людина.
- II. Її зовнішність.
  1. Що найперше впадає в очі.
  2. Зріст, постава.
  3. Волосся, зачіска.
  4. Риси та вираз обличчя.
  5. Манера спілкування. Особливості мовлення. Міміка, жести.
  6. Одяг.
- III. Що запам'ятовується (подобається) в зовнішності людини.

ПІДКАЗКА

Якщо опис складають за картиною або фотографією, які не передають особливостей манери спілкування, мовлення, жестів портретованої особи, у творі про це не згадують. Проте, якщо автор твору обізнаний із цими особливостями людини завдяки інформаційним технологіям (телебаченню, Інтернету) або бачив цю особу на власні очі, розповісти про це у творі потрібно.

Поясніть відмінність між описом і твором-описом. У відповіді спирайтеся на план твору.

Який пункт плану відповідає вступній частині тексту твору? Який — його закінченню?

Яким чином на зовнішності людини відбивається її характер? Розкажіть, що ви знаєте про це з уроків літератури.

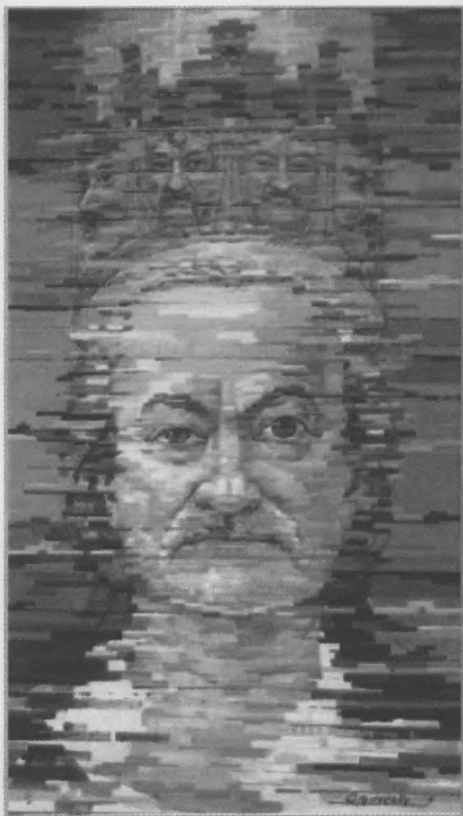
400. Роздивіться портрети видатного українського актора, Героя України, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка Богдана Ступки (1941–2012). За поданим у праві 395 планом складіть твір-опис зовнішності актора в художньому стилі (усно). Не забувайте про вживання художніх засобів: епітетів, порівнянь.

На Інтернет-сервісі YouTube перегляньте відеоролик «Богдан Ступка читає вірш Т. Г. Шевченка «Думи мої...»». Передайте свої враження. Уживайте прислівники.

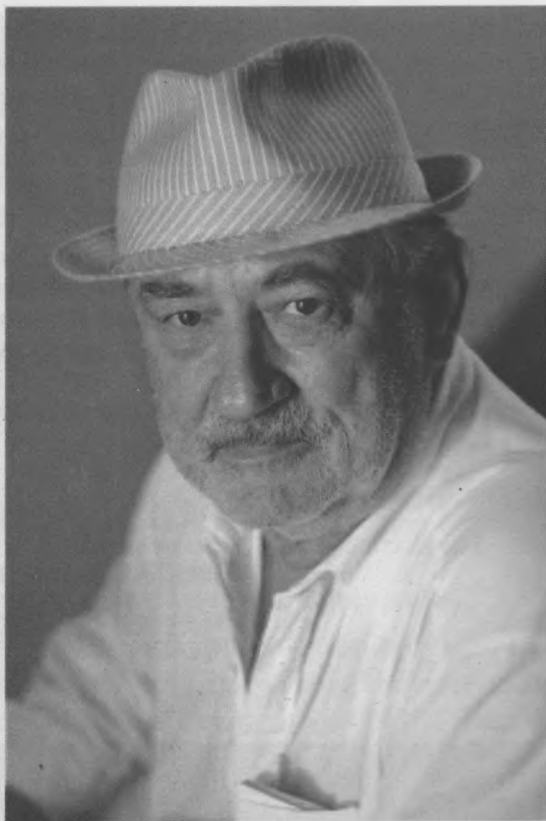
Поясніть слова Богдана Ступки: «Головне, що варто розуміти українцеві, — це те, що він унікальний, бо вільний».

Теоретик мистецтва доби Відродження Леон Батиста Альберті зауважив: «Портрет робить відсутніх людей присутніми». Якою мірою ви згодні з цією думкою? Чи стосується вона фотопортрета?

Порівняйте зображення митця й поясніть, чи вдалося фотографові та художникам відтворити образ великого артиста.

Володимир Сlepченко.
Богдан Ступка — король сцени

Олександр Анрющенко.
Фотопортрет Богдана Ступки

401. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПАХ! Обравши серед однокласників того, чия зовнішність вам хотілося б описати, доберіть і запишіть на чернетках епітети й порівняння, які можна в такому описі використати. Доберіть і запишіть оцінні слова. Не забувайте: кожне висловлювання має містити позитивну інформацію.

ЗРАЗОК

Постать: струнка, мунка, як тополя (або: крамезна й мінна, як молодий дубок).

З використанням дібраного матеріалу напишіть за поданим у вправі 399 планом художній твір-опис зовнішності школяра (школярки). Прочитайте опис у класі, не називаючи прізвища портретованого. Чи упізнають його однокласники?

402. За планом складіть і запишіть опис зовнішності людини, яка викликає у вас захоплення (улюбленого актора, спортсмена, письменника).

Опишіть з уяви зовнішність когось із літературних персонажів (Захара Беркута, Климка, Івана Сили (Івана Фірцака), Робіна Гуда, Айвенго, Шерлока Холмса), історичних осіб (Володимира Мономаха, Ярослава Мудрого, Жинни д'Арк).

Чи допомагає зовнішній вигляд людини краще зрозуміти її характер, діяльність, творчість? Поясніть, навіщо, на вашу думку, в підручниках уміщують портрети письменників, учених, історичних діячів.

403. Як відомо, у переліку виконаних Богданом Ступкою ролей є історичні постаті: гетьмани Іван Брюховецький, Іван Мазепа, Богдан Хмельницький. Зібравши в мережі Інтернет матеріал, розпочніть виконання проекту «Гетьман українського кіно Богдан Ступка». У презентацію проекту внесіть самостійно складені вами описи зовнішності героїв української історії у виконанні видатного актора.

§ 34. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ.

Написання прислівників через дефіс і разом

ДЕФІС У ПРИСЛІВНИКАХ СТАВЛЯТЬ:

після префікса <i>по-</i> , якщо прислівник має суфікси <i>-е, -и,</i> <i>-ому, -ему (-єму)</i>	у складних прислівниках після <i>будь-, казна-, хтозна-,</i> перед <i>-небудь, -таки, -то</i>	при складанні однакових чи близьких за значенням слів
<i>по-перше,</i> <i>по-людськи,</i> <i>по-нашому,</i> <i>по-своєму</i>	<i>будь-коли, казна-як,</i> <i>хтозна-коли, як-небудь,</i> <i>якось-таки, десть-то</i>	<i>ледве-ледве,</i> <i>пліч-о-пліч,</i> <i>тишком-нишком,</i> <i>всього-на-всього</i>

ОРФОГРАМА:

написання прислівників через дефіс

Прислівники з *де-, абі-, -сь* пишуть разом: *десь, абиде, колись*.

404. Прочитайте. Визначте прислівники, за таблицею обґрунтуйте їхній правопис.

У Біблії сказано, що любити ближнього потрібно, як самого себе. Ти не зможеш по-справжньому любити інших, ставитися до всіх по-людськи,

якщо відчуваєш зневагу до самого себе. Постає, на перший погляд, не зовсім по-релігійному, але це біблійне твердження.

Що означає — поважати себе? Передусім потрібно турбуватися про своє здоров'я, по-належному стежити за гігієною тіла, не одягатися абияк, не лише в школі, а й будь-коли знаходити час для навчання й духовного збагачення, дбати про порядок у своєму помешканні, на робочому місці.

Недотримання цих правил — вияв зневаги не лише до себе, а й до інших людей, із якими спілкуєшся в школі, на вулиці, будь-де. А байдужість стосовно себе чи інших людей, із якими ти спілкуєшся віч-на-віч, — крайня форма неповаги й ознака деградації особистості.

За В. Андрущук

► Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словником.

■ Як ви розумієте біблійну настанову «Люби ближнього, як самого себе»?

405. Перепишіть. Обґрунтуйте написання прислівників через дефіс.

1. Той, хто по-справжньому любить Батьківщину, — з усякого погляду справжня людина (*Л. Костенко*). 2. Проти лютої навали виступали віч-на-віч. Скільки раз вже повставала наша Запорозька Січ (*О. Ющенко*). 3. Тут колись гуляла доля і воля кривава. Тяжко-важко діставалась та сумная слава! (*Леся Українка*). 4. Люди готові будь-коли піднятися на боротьбу проти загарбника (*З газети*). 5. До могил героїв повік-віків не заросте тропа (*М. Рильський*).

► Позначте у словах орфограму «написання прислівників через дефіс».

406. Перепишіть, знімаючи ризики. Звіртеся з таблицею.

По/українськи, по/сусідськи, будь/де, хтозна/куди, коли/небудь, високо/превисоко, часто/густо, з давніх/давен.

► Позначте у словах орфограму «написання прислівників через дефіс».

407. Перепишіть прислів'я, на місці крапок добираючи з довідки прислівники.

1. Всяк розумний ... : один спершу, а другий потім. 2. Нова мітла починає мести ... . 3. Діло ... волочиться, та покинути не хочеться. 4. Вдача овеча, ... й мекече. 5. Панський собака ... й гавка. 6. Ходить мовчки, а кусає ... і стара горіхів назбирає.

ДОВІДКА

По-новому, так-сяк, по-людськи, будь-як, по-панському, абияк, сяк-так, по-овечому, по-вовчи, по-своєму.

Прислівники з префіксом по- потрібно відрізняти від однозвучних прикметників і займенників із прийменником *по*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Всяка пташка **по-своєму** співає.

І півень **по своєму** подвір'ю
воєводою ходить.

408. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! За поданими початками продовжте речення. Запишіть їх.

Жити по-людському...
По-твоєму, всі повинні...
По зимовому місту...
По третє грудня...

По людському полю...
По твоєму обличчю...
По-зимовому холодно...
По-третє, я вирішив...

409. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Як роботу покінчаєм, (по) козацьки погуляєм. 2. Шана не (по) батьковому прізвищу, а (по) власному розуму. 3. Про розум людини судять (по) зробленому. 4. Інших слухай, а роби (по) своєму. 5. За цю вівцю та за ту та (по) вовчому хребту. 6. Потрапив між ворон — то (по) воронячому й каркай. 7. Лінивого (по) розваленому паркану впізнаєш. 8. Упізнаєш кобилу (по) линялому хвосту.

Поясніть, як ви розрізняєте прислівники з префіксом *по-* та прикметники з прийменником *по*.

410. Додаванням префіксів та суфіксів утворіть складні прислівники. Запишіть їх.

Будь + коли; хтозна + як; аби + як; як + небудь; де + далі; що + духу; аби + куди; будь + де; куди + небудь; де + інде; хтозна + як; так + то.

411. Перепишіть речення, знімаючи rischi. Поясніть правопис прислівників.

1. Чи щастя мого не стрівали де/небудь на луках? (Олександр Олесь). 2. А може, й я коли/небудь своє щастя стріну? 3. Козака згадайте, котрий десь/то на чужині (О. Афанасьєв-Чужбинський). 4. Уже безслідно день мав одійти хтозна/куди, прибулий хтозна/звідки (А. Содомора). 5. Зустріну я тебе як друга, якщо зустрінемося коли/сь (Л. Дмитерко). 6. Не кидай власної мети, щоб за чужою де/сь іти (І. Франко).

Як ви вважаєте, чи змінюється уявлення про щастя з часом? Витлумачте суть цього почуття з погляду сучасного школяра. У відповіді вживайте прислівники *будь-коли*, *хтозна-де*, *як-небудь*.

412. Перепишіть. Визначте прислівники, обґрунтуйте їхній правопис.

1. У неділю **вранці-рано** синє море грало (Т. Шевченко). 2. Там далеко-далеко вже зоря злотоброва крила ніжні простерла (В. Сосюра). 3. Між

соснами ледь-ледь бринить проміння (Є. Гуцало). 4. Придесенський день в долині гасне, в хвилях низько-низько йдуть човни (М. Стельмах). 5. Тільки вітряк виринає де-не-де з туману (Леся Українка).

- ▶ Позначте у словах орфограми.
- Виділені слова розберіть як частину мови (усно).

413. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Закувала зозуленька в лузі на калині, тяжко/важко проживати на чужій чужині (Народна творчість). 2. Я рідко стрічався зі скарбами людського духу, та вони були по/своєму прекрасні (М. Стельмах). 3. Повій, вітре, тишком/нишком над дівочим білим личком (С. Руданський). 4. Те, що позначилося на народному духові, по/справжньому безсмертне й переходить у спадщину, як і блакитна кров (А. Мороз). 5. Ти туманься, тумане, рано/вранці, порану (П. Усенко). 6. Біло/біло дихала промерзла і засніжена земля (Г. Скірська).

- ▶ Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть у них розділові знаки.

414. ✎ Перепишіть речення, знімаючи ризики. Визначте прислівники, розберіть їх за будовою.

1. Хто вік по/Божому прожив, ніколи зла і кривди не чинив, того до смерті будуть поважати (Л. Глібов). 2. Нам болить Україна по/різному всім, кожне серце по/своєму б'ється (І. Багрійчук). 3. Він за плугом ходив по/батьківському полю (Д. Павличко). 4. Вранці/рано на світанку я співав тобі веснянку (М. Вороний). 5. Пліч/о/пліч сядем між беріз, віч/на/віч тихо поговорим... (П. Камінський). 6. Старі люди по/дідово-му кашлю вгадували навіть погоду (О. Довженко).

- ▶ Позначте у словах вивчені орфограми.
- В останньому реченні підкресліть члени речення.
- 👁 Уявіть, що вам запропонували підготувати статтю до Вікіпедії на тему «Щастя» або «Добро». Яку тему ви оберете? Які вживатимете прислівники? Чому?.

- 🖼 Роздивіться картину Катерини Білокур. А як би зобразили щастя ви? Зробіть малюнок або фотографію.

Катерина Білокур.
Щастя

Написання прислівникових сполук

і

Сполуки іменників із прийменниками, які відповідають на питання прислівника, називають **ПРИСЛІВНИКОВИМИ СПОЛУКАМИ**. Наприклад: *без сумніву, на щастя, на прощання, з переляку, по сусідству, по змозі, у вічі, як слід.*

Прислівникові сполуки часто називають прислівниками. Це свідчить про те, що процес їхнього переходу в прислівники розпочався, але ще не завершився.

Прислівникові сполуки пишуть окремо. Проте їхній правопис краще перевіряти за словником.

415. Прочитайте прислів'я. Визначте прислівникові сполуки, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Дай, Боже, вік по правді прожити.
2. На віку — як на довгій ниві.
3. Вогонь соломину любить до загину.
4. До пори глечик воду носить, прийде пора — заголосить.
5. Узявся під боки та й думає, що пан.
6. З переляку душа в п'яти уткла.
7. Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари.

416. Перепишіть речення. Визначте прислівникові сполуки, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Рідний край раз у раз мене кличе до праці (*І. Огієнко*).
2. Радій же, серце! До останку пий життя людського пінистий напій! (*М. Рильський*).
3. На жаль, не все збувається, але я не тужу (*В. Крищенко*).
4. На щастя, життя без несподіванок не обходиться (*О. Забужко*).
5. Скибкою хліба врятуєш людину, а словом, бува, доведеш до загину (*Арабське прислів'я*).

- Підкресліть члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль прислівникових сполук.
- У яких реченнях прислівникові сполуки не є членами речення? Чому?

417. Розкрийте значення фразеологізмів. Укажіть ужиті в них прислівникові сполуки.

1. Припасти до вподоби.
2. Бути до смаку.
3. Іти в ногу.
4. Рвати підметки на ходу.

- Із двома фразеологізмами складіть речення, запишіть їх.

418. Знявши rischi, прислівники, які пишуться разом, та прислівникові сполуки, які пишуться окремо, запишіть у дві колонки. Перевірте себе за словником.

Без/сумніву, у/досвіта, до/речі, без/наміру, раз/у/раз, з/дня/на/день, тим/часово, рік/у/рік, що/тижня, з/розгону, на/диво, на/самоті, по/суті, у/плав, час/від/часу, від/ранку/до/вечора, через/силу, стрім/голов, за/рахунок, по/всюди, у/тросе, з/давніх/давен.

419. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи риси. Прислівникові сполуки підкресліть.

1. Я рибу на річці ловлю день/при/дні (Є. Гуцало). 2. Серденьком б'ється дж..рельце цілюще, з ним ро..мовляю один/на/один (М. Осадчий). 3. Я був самотній, сам/на/сам з своєю самотою (Ю. Рибчинський). 4. А дід мою дослухав казку і виявив сердечну ласку: «За те, що гарна казка ця, на/вибір вирвіть кавунця» (Д. Білоус).

 Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Літери *и* та *і* в кінці прислівників

 Літеру *и* пишуть у кінці прислівників:

- після літер *г, к, х*: *навкруги, пішки, верхи*;
- після літер *к, ч*, якщо прислівники мають префікс *по-*: *по-українськи, по-заячи*.

З літерою *и* пишуть прислівники *восени, почасти, безвісти*.

Літеру *і* пишуть у кінці прислівників після літер, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: *навесні, вранці, двічі*.

ОРФОГРАМА:

літери *и, і* в кінці прислівників

420. Прочитайте прислів'я, визначте прислівники, поясніть їхній правопис.

1. Гордість виїжджа верхи, а повертається пішки. 2. У важкий рік зима вдвічі довша. 3. Хто восени не хоче рано вставати — хай спробує перезимувати. 4. Проковтнути хочеться, а прожувати ліньки. 5. Краще тричі спитати, ніж раз заблукати. 6. Ходить мовчки, кусає по-вовчи. 7. Від гнилої рибки не побіжиш стрибки.

421. Перепишіть, на місці крапок уписуючи пропущені літери.

1. Мовчк.. струни на бандурі я перебираю (*П. Куліш*). 2. Сиве волосся спадає кружком, по-козацьк.. (*М. Коцюбинський*). 3. Вільний дух я ціную украй, але тільки зі совістю вкуп.. (*А. Бортняк*). 4. Скільки ласки й турботи віддали залюбк.. ми, щоб у зорях сіяла українська земля (*Д. Луценко*). 5. Навлежачк.. не зіб'єшся з путі (*І. Гнатюк*). 6. Звичайно, спогади почаст.. й фантастичні (*М. Рильський*).

Лексичне значення виділеного слова з'ясуєте за Тлумачним словником.

422. Прислівники з кінцевими літерами и та і запишіть у дві колонки, поставивши на місці крапок пропущені букви.

Завдовжк..., трішк..., напogотов..., опівдн..., по-вовч..., безвіст..., навеси..., навік..., по-панськ..., уноч..., наодинц... .

423. Перепишіть прислів'я, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки слова.

1. Розумний ... об один камінь не спіткнеться. 2. Буває, початок кінця не вартий, а буває ... . 3. Троянди плодів не дають, але їх ... вирощують. 4. За царя Горошка, як було людей ..., як свині з походу йшли, то тебе знайшли. 5. Ніби бджола, а ... — шершень. 6. Погано на возі, та не краще й ... . 7. Пізно старого кота вчити ... . 8. Виріс, як кіт ... .

ДОВІДКА

Навпаки, залюбки, навсидячки, насправді, пішки, гопки, трошки, двічі.

Позначте в словах орфограму «літери и, і в кінці прислівників». Обґрунтуйте написання слів орфографічним правилом.

424. Утворіть від поданих слів прислівники, запишіть їх. Обґрунтуйте їхнє написання.

По, молодецький; в, осінь; в, ніч; без, вість; по, польський.

Позначте у словах орфограму «літери и, і в кінці прислівників».

425. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Не стала навколiшк.. гордість моя... (*В. Симоненко*). 2. Д..тинство спл..ває в очах м..мовол.. (*Л. Первомайський*). 3. Та потайк.. любив, одначе, я пустоці і сміх д..тячий (*М. Рильський*). 4. Ітиму вулицею навпрошк.. (*Т. Майданович*). 5. Шляху достеменно не знаю, навпомацк.. йду, блукаю (*Н. Бондарчук*). 6. Зв..лись дими навшпиньк.. над садками (*І. Доценко*).

Витлумачте лексичне значення кожного з прислівників. Які з них ужито в переносному значенні? Розкрийте це значення.

Позначте у словах вивчені орфограми.

426. Перепишіть, розкриваючи дужки та вибираючи потрібну літеру.

1. Я залюбк(и, і) скидаю капелюх перед твоєю мудрістю, Людино! (Д. Луценко). 2. І сором мовчк(и, і) гинути й страждати, як маєш у руках хоч заржавілий меч (Леся Українка). 3. Мамай і Байда вкуп(и, і) з Морозенком дають навприсядк(и, і) над яром гопака! (Г. Половинко). 4. Побачили вороги, що вже непереливк(и, і), відступили й перебігли поле (М. Гоголь). 5. Як подумав, як помчав навпрошк(и, і), без тями! (Д. Павличко). 6. Іду по самім краю безодні помацк(и, і) в пітьмі (М. Самійленко). 7. Дружба подвоює радість і вдвіч(и, і) зменшує горе (Ф. Бекон).

Позначте у словах вивчені орфограми.

Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

Закінчіть речення «Дружба — це...». Обговоріть своє визначення дружби з однолітками, а також із дорослими, думку яких ви поважаєте. За бажання передайте своє розуміння дружби малюнком.

Пластилинові роботи Ольги Кривушевої

427. Поясніть значення фразеологізмів. Складіть із ними речення.

1. Блукати потемки. 2. Аж волосся дибки стало. 3. З вітром навзводи.

Назвіть ужиті у фразеологізмах прислівники. Обґрунтуйте їх написання орфографічним правилом.

Лексичне значення кожного з прислівників витлумачте у формі словникової статті.

428. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.
Творець українського бренду

Зовні він подібний до шкільного вчителя. Високочололий, із запитливо зведеними бровами й проникливими карими очима. Приязний, ліричний, не **пафосний**, із заклопотано-рішучим виразом обличчя. Енергійний і наполегливий, говіркий.

Одержавши диплом Київського університету імені Тараса Шевченка, вчителем української мови та літератури Іван Малкович пропрацював усього кілька місяців. Певно, учитель з нього був би гарний, але став Іван Антонович успішним видавцем у міжнародному масштабі. По суті, його праця теж учительська, і кожен читач виданих ним книжок підсвідомо це відчуває.

Кажуть, працювати з Іваном Малковичем важко через його... затятість. Він усе робить виважено й бездоганно. Коли видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» випускало серію казок «Міні-диво» накладом близько двох мільйонів примірників і за ціною по одній гривні за книжку, директор переселився в друкарню. «На третій день, після двох безсонних ночей на фабриці, я спостеріг на собі здивований погляд дизайнера, — розповідає Іван Антонович, — виявилося, що за цей короткий час я відчутно посивів».

Українську дитячу книжку Малкович перетворив на модний і популярний **бренд**. Оригінальний текст або переклад неодмінно поєднується з чудовими малюнками та якісною **поліграфією**. Книжка стала витвором мистецтва.

Бурхливий прорив почався з видання семитомних пригод Гаррі Поттера Джоан Роулінг. Вихід першої книги «поттеріани» було затримано на два місяці через обкладинку. Англійська сторона наполягала на американській обкладинці, у якій «Гаррі Поттер» виходив у більшості країн світу. Малкович домогся дозволу на власну версію. Він пишається, що в одному з телеінтерв'ю авторка «поттеріани» Джоан Роулінг тримала в руках саме українське видання своєї книжки.

Іван Малкович
(фото Дмитра Ларіна)

2005 року англійське видавництво Tempus видало в інтерпретації «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГИ» «Снігову королеву» Г. К. Андерсена. Книжці судилося стати лідером продажу за кордоном. Нині в Україні видано електронну інтерактивну версію казки.

Ліцензії на книжки видавництва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» продано в 19 країн. Видавець, а ще й щемливий поет і вправний редактор, Іван Малкович упевнений, що це — лише початок присутності української книжки на світовому ринку.

- Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Який тип мовлення покладено в основу тексту?
- Назвіть допоміжні типи мовлення. Відповідь проілюструйте посиланнями на текст.
- Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.

На постері видавництва —
улюблені книжки
українських читачів

НАРИС — прозовий твір, у якому йдеться про справжні факти, події, людей. У нарисі зображують конкретні ситуації, епізоди, вчинки, які показують людей у дії.

В основу портретного нарису покладено дослідження людської особистості. Увагу автора нарису спрямовано на розкриття характеру людини на основі розповіді про її долю, обставини колишнього й нинішнього життя.

У тексті портретного нарису можуть поєднуватись усі типи мовлення. Обов'язковим є словесний портрет (або елементи портрета) героя нарису. Проте портретний нарис — це передовсім портрет людської душі, змалювання внутрішнього світу людини.

Якщо оповідання можна порівняти з картиною, тобто живописним зображенням людини, то нарис — це її фотографія.

У публіцистичних нарисах зазвичай подається пряме авторське тлумачення життєвих явищ. Висловлюючи свої думки про життя, вчинки, внутрішній світ людини, автор нарису може підкріплювати їх доказами, тобто вибудовувати роздум.

429. Прочитайте пам'ятку.

1

ЯК НАПИСАТИ НАРИС**Підготовча робота.**

Якнайбільше дізнайтеся про героя майбутнього нарису: його долю, життєві цінності, риси вдачі, досягнення, плани на майбутнє.

Обміркуйте головну думку нарису.

Визначте в житті героя епізод або вчинок, який яскраво виявив риси його характеру, цінності, ідеали.

Обміркуйте послідовність викладу інформації.

Наприклад: Перше враження. Портрет героя. Що я про нього дізнався (від знайомих, із газет, телепередач...). Що він розповів про себе. Як такі люди змінюють наше життя.

Робота на чернетці.

Складіть і запишіть на чернетці орієнтовний план нарису.

Складіть і запишіть опис зовнішності героя. Через портрет увиразніть важливі риси його характеру.

Розкажіть про епізоди (вчинки), у яких характер героя нарису виявився найвиразніше.

Складіть оцінку героєві нарису, його вчинкам, досягненням (можливо, помилкам).

Підведіть читача до висновку: у чому цю людину можна й треба наслідувати, яких рис (вчинків) слід уникати.

Редагування нарису.

Виправте помилки. За потреби скористайтесь таблицею «Види помилок».

З'ясуйте, чи дотримано вимог публіцистичного стилю. Якщо стиль порушено, внесіть виправлення. За потреби скористайтесь таблицею «Публіцистичний стиль».

➤ Назвіть людей, про яких варто, на вашу думку, написати нарис. Свій вибір обґрунтуйте.

430. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! З-поміж добре знайомих вам людей оберіть героя портретного нарису. Ним може бути перша вчителька, шкільний бібліотекар, тренер спортивної секції, керівник гуртка або інша особа, яку ви поважаєте. Оберіть епізод (випадок), розповідь про який можна покласти в основу нарису. Обміркуйте послідовність викладу. Складіть план нарису, обговоріть його в класі.

431. Оберіть героя майбутнього нарису. Із різних джерел зберіть про нього якнайбільше інформації. Напишіть портретний нарис у публіцистичному стилі.

Літери **н** та **nn** у прислівниках

432. Порівняйте правопис прикметників, дієприкметників та утворених від них прислівників. Зробіть висновок: чи існує закономірність між написанням у них **н і **nn**? Яка?**

Поважний — поважно;
зляканий — злякано;
замислений — замислено;

старанний — старанно;
незрівнянний — незрівнянно;
несказаний — несказанно.

і У прислівниках, утворених від прикметників з **н**, пишуть одну літеру **н**: слухняний — слухняно; несподіваний — несподівано.

У прислівниках, утворених від пасивних дієприкметників, так само пишуть **н**: полегшений — полегшено; здивований — здивовано.

У прислівниках, утворених від прикметників із **nn**, пишуть **nn**: сонний — сонно; страшений — страшенно; незбагнений — незбагненно.

З nn пишуть прислівники зрання, спросоння, попідтинню, навмання, попідвіконню, востаннє.

ОРФОГРАМА:

літери **н** та **nn** у прислівниках

433. Від поданих слів утворіть прислівники, запишіть їх.

Солов'їний, незмінний, бездонний, несподіваний, бездоганний, зляканий, гортанний, захоплений, безгомінний, непримиренний.

- Позначте у словах орфограму «**н** та **nn** у прислівниках».
- Написання прислівників обґрунтуйте правилом.

434. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, літеру **н.**

1. Моя пречиста Україно, озвись до мене тополін..о! (Л. Павлів).
2. Струни рідного краю у серці щоден..о звучать (М. Дорош).
3. Пливають замріяні..о й журливо Вкраїні рідної пісні (Л. Дмитерко).
4. Ти чуєш, як пісен..о мовлять люди? (Г. Світлична).
5. А я заморожен..о слухаю музику фортепіанну (В. Ковалівська).
6. І пальці струнами невпин..о біжать (В. Сосюра).
7. Безнастан..о трудитися має в повний голос душа! (М. Самійленко).
8. Розкован..о так дихається грудям (О. Довгий).

- Позначте в словах орфограму «**н** та **nn** у прислівниках».
- Написання прислівників обґрунтуйте правилом.

435. Перепишіть речення, утворюючи прислівники від поданих у дужках слів.

1. (Різдвяний) стелиться дорога у рідні батьківські краї (С. Лепех).
 2. Я сам собі всміхнувся (безпричинний) (Є. Гуцало). 3. Я дивлюся на світ (зачарований) (І. Драч). 4. Сосновий світ (здивований) вивчаю (Л. Костенко). 5. Душа була печальна, ніби море, важка (страшений) від чужих секретів (Ю. Шешуряк). 6. (Полинний) пахне ніч, пов'явши в небосхилах (А. Малишко).

436. Прочитайте речення, подані в двох колонках. Поясніть написання виділених слів.

Перед тобою світ нескáзано
широкий (Борис Тен).

Море було нескáзánно красиве
(Ю. Збанацький).

437. Перепишіть. Після виділених слів запишіть у дужках прикметники дієприкметникового походження, від яких їх утворено.

1. Щось нескáзánно чарівне й зворушливе криється в природі (М. Стельмах). 2. Усе так незбагнénно, так неймовірно (С. Короненко). 3. Я передумала дум незлічénно багато (О. Омельченко). 4. Життя безупинно і невблагánно іде на мене, як хвиля на берег (М. Коцюбинський). 5. Як жити хочеться! Нескáзано, безмірно (Олександр Олесь).

Обґрунтуйте правопис виділених прислівників.

438. Перепишіть речення, на місці крапок уписуючи *н* або *nn*.

1. Я передумала дум незлічé..о багато (О. Омельченко). 2. Співала ж дзвінко, дужо, незрівня..о! А голос був — із щирого срібла! (П. Тичина). 3. Життя безупи..о і невблага́..о іде на мене, як хвиля на берег (М. Коцюбинський). 4. Життя рухається нескінчé..о (А. Мороз). 5. Весь час я страшен..о напружений (М. Коцюбинський). 6. Серце моє незнищé..о червоне! (І. Драч).

439. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.

1. Озвалася перша пташка чи спросоння, чи просто звикла прокидатися найраніше (Г. Пагутяк). 2. А душу сонце знов торкне крізь скло морозне зрання (М. Рильський). 3. Позавіконню плющало (В. Захарченко). 4. Дощ надів нейлоновий плащ і кудись навмання побрів (Г. Горда-севич). 5. Вже хміль всихає понадтинню (Л. Костенко). 6. Як вовкулака попідтинню, сухий валується полин (О. Довгий).

Поясніть значення фразеологізмів *говорити навмання*; *верзти як спросоння*; *тинятися попідтинню*. Складіть із ними речення.

440. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вставляючи, де потрібно, літери.

1. Там золоті Софії дзвони плывуть над містом монотон..о (В. Сосюра).
 2. Предивний сон і налякав, і звес..лив мене **неждан..о**. І досі ті чудні дива морочать серце несказан..о (П. Куліш). 3. Стежка була страшен..о балакучою, щодня сто разів казала Доброго дня Як ся маєш Будь здоров Щастя! (Д. Павличко). 4. Цілий день учора проблукав у полі, з вітром навздогінки бігав навман..я (В. Чумак). 5. Порятунку прийшов неждан..о-негадан..о (Ю. Збанацький).

Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Виділений прислівник розберіть як частину мови (письмово).

Не і ні з прислівниками

НЕ З ПРИСЛІВНИКАМИ ПИШУТЬ:

РАЗОМ:	ОКРЕМО:
якщо без не прислівник не вживається: <i>незабаром, негайно, непорушно;</i> якщо до прислівника можна дібрати синонім: <i>невисоко (низько), небагато (мало),</i> <i>неблизько (далеко);</i> якщо прислівник утворений від прикметника з наголошеним суфіксом -анн- або -енн-: <i>несказанно, широченно</i>	якщо в реченні є протиставлення: <i>Криві дрóва горять не гірше,</i> <i>а краще від рівних</i> <i>(Народна творчість);</i> якщо прислівник є в реченні присудком: <i>Мені в житті до всього</i> <i>не байдуже (В. Сосюра).</i>
Прислівники з не- не слід сплутувати з прислівниками з префіксом недо-, які завжди пишуть разом: <i>недоторканно, недолуго</i>	

ОРФОГРАМА:

не з прислівниками

441. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання не з прислівниками.

1. Дім, у якому не живуть, неодмінно зруйнується (Японське прислів'я). 2. Важкі завдання виконуй негайно, легкі можна відклас-ти (Американське прислів'я). 3. Хто сяде на чужого коня, незабаром опиниться пішим (Азербайджанське прислів'я). 4. Неважко зробити — важко придумати (Китайське прислів'я). 5. Нерідко смішний початок закінчується сльозами (Ірландське прислів'я). 6. Правду кажи вчасно і невчасно (Українське прислів'я).

442. Перепишіть речення, знімаючи ризики. Обґрунтуйте написання не з прислівниками.

1. Не/квапно крутиться земля, життя хутчіше кружеля (В. Базилевський). 2. А найближчі друзі не/нароком заглянуть у душу добрим оком (Д. Павличко). 3. Не/забаром я вискочив із покоїв з «Тарасом Бульбою» в руках (М. Стельмах). 4. Дзвін був не/вимовно ласкавий (П. Воронько). 5. Криниця в зимових полях не/схибно дивиться на шлях (І. Драч).

► Позначте у словах орфограму «не з прислівниками».

443. До поданих прислівників доберіть синоніми. Слова запишіть парами.

Недалеко, несильно, невисоко, негарно, нехитро, непомітно, недовго, нешироко.

► Поясніть написання не з прислівниками.

■ Із двома-трьома парами синонімів складіть речення.

444. Перепишіть. Після виділених слів запишіть у дужках дібрані до них синоніми.

ЗРАЗОК

Я уміснюся спогадам неслию (бязко) (М. Лупів).

1. Хочеш вік прожити **немарно** ти? Вищої шукай собі мети (Б. Грінченко). 2. А **нелукаво** й чесно жити повинні прагнуть всі на світі (С. Брант). 3. Серед скель і долин бачив чистих джерел я **немало** (Д. Луценко). 4. Скоро казку повідати, та **нескоро** путь верстати (Леся Українка). 5. У борінні **небезпечно** припиняти рух (П. Воронько). 6. **Непросто** — просто жити на землі (Т. Севернюк).

445. Перепишіть словосполучення, утворюючи прислівники від поданих у дужках слів.

Співати (незрівнянний); радий (несказаний); (нескінченний) багато; (нездоланий) міцний; (незбагнений) могутній.

► Із двома утвореними словосполученнями складіть речення для реклами ранкової інформаційної програми (усно).

446. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання не з прислівниками.

1. Не легко але потрібно і жити і вмерти гідно (М. Луків). 2. Ми не безліч стандартних «я» а безліч всесвітів різних (В. Симоненко). 3. Козаки йшли не боязко не понуро а з якоюсь тихою гордістю (М. Гоголь). 4. Не завтра добрим словом а сьогодні озватися б хоч пошепки до вас! Не завтра а сьогодні насінину посіяти в душі і засвітить! (М. Самійленко).

► Складіть речення з протиставленням, уживаючи такі конструкції із прислівниками: не пишно, але затишно; не грішно, проте смішно; не лячно, а обачно.

447. Перепишіть прислів'я, підкресліть члени речення.

1. Доброти ніколи не забагато. 2. Однієї руки для оплесків не достатньо. 3. Одному не страшно, але двом веселіше. 4. Дурному не нудно й самому. 5. Не холодно дитині в батьковій свитині. 6. Без солі не смачно. Без хліба не ситно.

Обґрунтуйте написання *не* з прислівниками.

448. Перепишіть. Визначте прислівники, обґрунтуйте їхнє написання з *не*.

1. Мало ми вчимося в класиків, недостатньо знаємо життя (А. Малишко). 2. Спогади зберігай недоторканно чистими у своєму серці (За Олесем Гончаром). 3. Висока зоряна ніч недосяжно розкинулася над головою (М. Стельмах). 4. Як недолуго жартувати, то краще зовсім мовчати. 5. Те, що надто сильно, буває недоцільно (Народна творчість).

Витлумачте лексичне значення слова *класик*. Як ви розумієте вислів *учитися у класиків*? Чого, на вашу думку, в них можна і треба навчатися?

449. Прочитайте. Визначте прислівники. Обґрунтуйте написання *не* з прислівниками.

Перший показ мод українського модельєра і дизайнера Андре Тана (Андрія Тищенка) відбувся, коли хлопцеві тільки-но виповнилось одинадцять. З дев'яти ж років хлопчина самотужки «видавав» у своєму дворі саморобний модний журнал. Того, хто ставився до його творчості недовірливо, він невдовзі у своєму таланті переконав. У віці сімнадцяти років, як наймолодший і найперспективніший дизайнер нашої країни, Андрій потрапив у Книгу рекордів Гіннеса.

Дизайнер Андре Тан і його моделі

Кутюр'є знає, як недорого, але стильно одягти молоду дівчину. «Одягатися модно нескладно, — стверджує дизайнер. — Недоцільно чіплятися за один бренд, ганятися за тим, що недосяжно. Найгірше, що може бути, — одягатися недоречно, невідповідно до обставини.

У Європі від моди втомилися, зараз там не модно бути модним, головне, щоб було зручно й комфортно. Не модно ходити на вечірки, зате престижно працювати в бібліотеках, духовно розвиватися».

Мета дизайнера — одягти українок стильно та по-європейськи. Модельєр розробив патріотичний образ: сучасно викроєний одяг, прикрашений національною вишивкою.

Поясніть написання прислівникових сполук *не до смаку, не до лиця, не до речі, не до вподоби, не до ладу, не в міру*. Складіть із ними речення (усно).

Роздивіться фотографії з показу шкільної форми, розробленої Андре Таном. Дайте стислу письмову відповідь на запитання «Чи може шкільна форма бути модною?». Вживайте прислівники з *не*.

Ні з прислівниками пишуть зазвичай разом. У цьому випадку *ні* є префіксом: *ніде, нізачо, нітрохи*.

Ні у фразеологізмах пишуть із прислівниками окремо: *ні туди ні сюди, ні так ні сяк*.

ОРФОГРАМА: *ні* з прислівниками

450. Прочитайте. Поясніть написання *ні* з прислівниками.

1. Майбутнє почати не пізно ніколи (А. Кичинський). 2. Ми ніяк не можемо дозволити плюндрувати наші святині (В. Грабовський). 3. Не приймав я підлості нітрохи (А. Малишко). 4. І того, що втрачено колись, вже нізачо в світі не вернути (Л. Дмитерко). 5. Про померлих говорять або гарно, або ніяк (Античний вислів).

451. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Роби добре або ні/як. 2. Лінивому все ні/коли. 3. Дайте води, бо так їсти хочеться, що переночувати ні/де. 4. Комуś ні/яково, а йому однако-во. 5. Робити є де, а заробити ні/де. 6. Сказавши «так», не кажи «ні/як».

452. Поясніть значення фразеологізмів. Обґрунтуйте написання *ні* з прислівниками.

1. Ніколи вгору глянути. 2. Ні взад ні вперед. 3. Ні спереду ні ззаду.
4. Ні холодно ні жарко.

▶ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

- Із двома фразеологізмами складіть речення, запишіть їх.

453. 🖋️ Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Мудрий *ні/коли* не знає хвилювання, як сміливий не знає страху (*Конфуцій*). 2. Не/страшно *прибігти* другим, страшно не/бажати *прибігти* першим (*С. Вакарчук*). 3. Не забувайте, виродки, *ні/де* — народ мій є! В його гарячих жилах козацька кров пульсує і гуде! (*В. Симоненко*).
4. Прийдешні покоління не/даремно усіх нас разом зватимуть «народ» (*Т. Майданович*). 5. Змінились ми, змінились не/впізнанно (*О. Грош*).
6. У генах нащадкам перейде не/зніщена пам'ять (*Б. Олійник*).

▶ Як ви розумієте вислів *генетична пам'ять*? Як ви вважаєте, що закладено до вашої генетичної пам'яті?

- Позначте у словах вивчені орфограми.

👤 Уявіть, що ви є автором підручника української мови. Яку вправу ви запропонували б семикласникам для кращого засвоєння правила про написання *не* і *ні* з прислівниками? Чому саме таку?

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВІДЧУВАЮ І ДІЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- • Яка частина мови називається прислівником? Наведіть приклади.
- • З якими частинами мови прислівник може бути пов'язаний за значенням?
- • Яку синтаксичну роль може виконувати прислівник? Наведіть приклади.
- • Які є розряди прислівників за значенням? Назвіть їх.
- • Які є ступені порівняння прислівників? Як вони творяться? Наведіть приклади.
- • Якими способами творяться прислівники? Наведіть приклади.
- • Як пишуть прислівникові сполуки?
- • Як пишуть прислівники з *не* і *ні*?
- • Коли в прислівниках пишуть *н*, а коли *nn*?
- • Створіть для прислівника візитівку.

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Частини мови поділяють на **САМОСТІЙНІ** та **СЛУЖБОВІ**.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ	СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ
■ мають лексичне значення (означають предмети, їхні ознаки, кількість, дію, стан, ознаку дії чи ознаки тощо); ■ відповідають на питання; ■ є членами речення	● не мають лексичного значення; ● не відповідають на питання; ● не є членами речення

До службових частин мови належать **ПРИЙМЕННИК**, **СПОЛУЧНИК** і **ЧАСТКА**.

§ 35. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

454. Прочитайте. Визначте службові частини мови. Поясніть відмінність між службовими та самостійними частинами мови.

«Не вбрання прикрашає людину, а розум», — стверджує народне прислів'я. Проте й зовнішній вигляд важливий. Разом із поведінкою й мовленням одяг створює так званий **імідж**.

Важлива не вартість вбрання, а манера вдягатися, вміння обирати одяг. Щоб віднайти власний стиль, потрібно вивчити особливості своєї фігури та погортати журнали мод. Варто порадитися зі старшими, обговорити свій вибір із друзями.

Якщо стежитимеш за своєю зовнішністю, будеш чемно поводитися, до тебе завжди ставитимуться із **симпатією**.

За А. Єланською

Поясніть лексичне значення виділених слів. Звертєсь із Тлумачним словничком. Чи є серед ваших знайомих людина, імідж якої ви вважаєте досконалим? Розкажіть про неї двома-трьома реченнями. Чи є в цих реченнях прийменники? Назвіть їх.

ПРИЙМЕННИК — службова частина мови, яка виражає залежність одного повнозначного слова від іншого в словосполученні або реченні.

Прийменники не мають лексичного значення: *на, у, за, перед*. Проте разом із відмінковими формами іменників, займенників та числівників вони можуть указувати на:

- **місце:** *По* діброві вітер *виє*, гуляє *по* полю, *Край* дороги гне тополю до самого долу (Т. Шевченко);
- **час:** Сумним бузок стає *під* вечір (Г. Чубач);
- **причину:** Повітря тремтить *від* спеки (М. Коцюбинський);
- **мету:** А я піду *за* волю *проти* рабства (Леся Українка);
- **ознаку:** Немає пісні *без* любові (В. Сосюра);
- **кількість:** Людей було *до* двох десятків (Юрій Яновський).

Прийменники не є членами речення. Прийменник підкреслюють разом із тим членом речення, з яким він пов'язаний за змістом: *Зацвіла калина біля круч Дніпра* (А. Камінчук).

Найчастіше прийменник стоїть при іменнику.

З усіма частинами мови прийменники пишуть окремо.

455. Прочитайте. Визначте прийменники, з'ясуйте, при якому слові стоїть кожен із них. Якими частинами мови є ці слова?

1. Піклуючись про красу, треба починати з серця й душі (*Коко Шанель*).
2. Правильний одяг важливіший за рекомендаційний лист (*Італійське прислів'я*).
3. Моду створено не заради краси, а для самоствердження (*Французьке прислів'я*).
4. Уміння одягатися залежить не від грошей, а від розуму, винахідливості, смаку (*П. Пуаре*).
5. Елегантність — не те, що впадає в око, а те, що закарбовується в пам'яті (*Д. Армані*).

❖ Чи мають прийменники самостійне лексичне значення? Що вони виражають?

456. Перепишіть прислів'я. Підкресліть усі члени речення.

1. Пошили для Микити з кишнями сви-ту.
2. У всякої Домашки є свої замашки. Одна охоча до ложок та чашок, інша ласа до сережок та пряжок.
3. Наша Горпина гарна і в хустині.
4. Дівчина без коси не має краси.
5. Три бублики з'їси, поки кругом неї обійдеш.

❖ Чи можна сказати, що деякі з прислів'їв утратили актуальність? Які саме? Чому?

● Поясніть, як і чому ви підкреслили прийменники. Яка роль прийменників у реченнях?

■ Опишіть зовнішність дівчини, зображеної на картині (усно). Використайте народні вислови *гарна дівчина, як у лузі калина; брови на шнурочку; личко до любові, а устенька до розмови*. Визначте вжиті у висловах прийменники.

Надія Старовойтова.
Весна

457. Розкрийте значення фразеологізмів. Доберіть фразеологізми-антоніми. Укажіть ужиті в них антонімічні прийменники.

1. Вирвати з душі. 2. Збити зі шляху. 3. Увійти в гру. 4. Вилізти на шию. 5. Упасти на коліна.

▶ З кожною парою антонімічних фразеологізмів складіть речення (усно).

458. Перепишіть, уставляючи на місці крапок антонімічні прийменники.

1. Не той молодець, хто за течією пливе, а той, хто ... течії. 2. Праця на ноги ставить, а лінь ... ніг валить. 3. До себе обома руками, а ... себе ані пальцем. 4. Тікав від диму, а впав ... вогонь. 5. Кіт на вербі, а пес ... вербою.

▶ Поясніть, як пишуть прийменники з усіма частинами мови.

459. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. На/горі Говерлі виявлено понад сорок видів тварин і рослин занесених до Ч..рвоної книги України (З Вікіпедії). 2. А на/горі, вн..зу, в гл..бинах весь світ ж..ве й пульсує (Д. Павличко). 3. Вся природа на/зустріч прийдешньому дню ожива (В. Раєвський). 4. Шанувальни-ки із квітами поспішали на/зустріч із улюбленим актором (З газети). 5. Ми йшли один за одним слід/у/слід (В. Винниченко). 6. Самотній сонях вибіг в поле і все д..вивсь мені у/слід (О. Лукашенко).

▶ Поясніть, як прийменники з іменниками відрізнити від однозвучних прислівників.

● Позначте у словах орфограми.

460. Прочитайте словникову статтю.

НАЗУСТРІЧ — НА ЗУСТРІЧ.

Назустріч. 1. *присл.* Назустріч плив корабель. 2. *прийм.* І я пішов, прискорюючи крок, назустріч людям (В. Симоненко).

На зустріч, ім. з прийм. Ми ходили на зустріч із колишніми однокласниками.

НЕЗВАЖАЮЧИ — НЕ ЗВАЖАЮЧИ.

Незважаючи, прийм. *уживається у поєднанні з прийменником на.* Незважаючи на те, що сім'я жила бідно, усі діти одержали освіту.

Не зважаючи, дієприсл. із част. Працював добре, не зважаючи ні на які обставини.

Зі словника-довідника з культури української мови

461. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.

I. Не зважаючи на виняткову гостинність українців, до хати, а тим більше до столу запрошували не кожного. Щодо цього існувала приказка: «Я з нечесним за стіл не сяду». Честь і гідність плекалися в народній моралі особливо.

II. Період від Зеленого до Троїцького четверга називали в народі Зеленими святами. **Незважаючи** на те, що подібне свято під назвою Розалія відзначали й римляни, його ніяк не можна вважати запозиченим.

Із посібника з народознавства

462. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Визначте відмінки іменників, ужитих із прийменниками.

Не спинятися перед (перешкоди); прямувати до (мета); змагатися з (суперники); об'єднатися з (однодумець); згуртуватися проти (нападники); пройти крізь (випробування); не розраховувати на (підтримка); бути впевненим у (перемога).

Визначте відмінки частин мови, ужитих із прийменниками.

Прийменники вживають тільки з непрямыми відмінками іменників, займенників і числівників. Уживання прийменників із певними відмінками традиційно закріплене так:

ВІДМІНКИ	ПРИЙМЕННИКИ	ПРИКЛАДИ
РОДОВИЙ	без, в (у), від, до, з, за, між, проти, з-під, з-перед, поміж	Людину з розмови видно. Листя без вітру не шелестить.
ЗНАХІДНИЙ	в (у), з, за, на, над, через, понад, крізь, про, під, по, незважаючи на	За добро добром платять. На вогонь і ворога звисока не дивись.
ОРУДНИЙ	з, за, між, попід, над, перед, у зв'язку з, згідно з, поміж, слідом за	За грішми не сумуй, а честі пильнуй. За дереш носа — з носом залишишся.
МІСЦЕВИЙ	в (у), на, о, при, по	Світ на довірі тримається. Горе людини в язиці.

Найрідше прийменники вживаються з давальним відмінком: назустріч долі; навздогін вітру; наперекір труднощам.

463. З поданих пар слів утворіть і запишіть словосполучення, додавши потрібні прийменники.

Відповісти, лист; працювати, видавництво; танцювати, музика; сумувати, минуле; турбуватись, брат; не забувати, головне.

Визначте відмінки частин мови, ужитих із прийменниками.

464. Перепишіть. З'ясуйте, з яким повнозначним словом ужитого кожен із прийменників. Після цієї частини мови позначте в дужках її відмінок.

ЗРАЗОК

Без матері (Р. в.) і сонце не гріє.

1. Не пускайся без весла в море. 2. За годину моря не переплинеш. 3. На кульгавому коні в далеку дорогу не збирайся. 4. Працює за одного, а їсть за трьох. 5. У нього все багатство під шапкою. 6. Не позичай розуму в сусіда. 7. Лисицю біля курника не прописують. 8. Біжать роки, як вода по камінню. 9. Заради троянди доводиться поливати будяк.

465. Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Визначте відмінки цих частин мови.

1. Перед (чемність) всі двері розчинені. 2. Пиха снідає в (достаток), обідає в (злидні), вечеряє в (ганьба). 3. Винному здається, що про (він) тільки й мови (*Англійські прислів'я*). 4. Виявляй милосердя, щоб мати його від (інші). 5. Спочатку поглянь на (людина), а потім клади перед (вона) килим (*Афганські прислів'я*). 6. Хвороби горнутья до (нероба). 7. Як нема без (кістки) риби, так нема без (хиби) людини (*Німецькі прислів'я*).

Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

Види прийменників за будовою

466. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! З-поміж поданих словосполучень виберіть і запишіть правильно побудовані. Яку норму літературної мови порушено в інших словосполученнях? Звертайтеся з таблицею, поданою на с. 9.

1. У дев'ять годин — о дев'ятій годині. 2. По вашому прохання — на ваше прохання. 3. Консультації по математиці — консультації з математики. 4. Посібник по мові — посібник з мови. 5. Дізнатися по довіднику — дізнатися з довідника. 6. Працювати при певних умовах — працювати за певних умов.

У записаних словосполученнях визначте відмінки частин мови, ужитих із прийменниками.

За будовою прийменники поділяють на прості, складні та складені.

ПРОСТІ	СКЛАДНІ	СКЛАДЕНІ
з, за, в (у), до, між, через та ін.	утворені від кількох прийменників	утворені від кількох слів
	понад, попід, посеред, задля, заради, з-за, з-поміж та ін.	поруч з, згідно з, незалежно від, у зв'язку з, у вигляді, відповідно до, з метою, на чолі, незважаючи на та ін.

Складні прийменники, що починаються із з (із), пишуть через дефіс: з-за (із-за), з-над, з-під, з-поміж, з-перед:

Інші складні прийменники пишуть разом: поза, поперед.

ОРФОГРАМА: дефіс у прийменниках

467. Прочитайте. Визначте прийменники прості, складні та складені.

1. Немає друга понад мудрість, ні ворога над глупоту (*І. Франко*).
2. Поміж людьми я жив і ріс, поміж людьми шукав я щастя (*М. Стельмах*). 3. І так мені нелегко між людьми, між темрявою їхньою і світлом! (*І. Жиленко*). 4. З метою покращення організації культурно-просвітницької роботи бібліотек наказую затвердити Положення про бібліотеку загальноосвітнього навчального закладу (*З наказу*).

468. Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки прийменники. Визначте серед них прості, складні та складені.

1. ... життя сміливий Прометей зумів ... грому факел запалити (*Г. Чубач*). 2. ... багаття любо й мило позбирались друзі, хоч не всі (*А. Малишко*). 3. Мигнуло променем зеленим, ... хвилястих темних віт ударив гострий сонця світ (*М. Філянський*). 4. Проходив я усюди ... доріг (*Д. Павличко*). 5. ... ночі дощ пішов, зашелестів (*Д. Павличко*). 6. ... дощик, зустрічаємось на площі (*О. Кононенко*).

ДОВІДКА

Від, задля, з-під, навкруги, незважаючи на, посеред, вздовж.

469. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ! Розкрийте значення фразеологізмів. Поясніть написання вжитих у них прийменників.

Вийшло з-під пера; як пес із підворітні; з-під палиці; з примхи долі; з-під поли; з півслова; понад усякий конкурс (поза конкурсом); з-перед самого носа; поміж Сціллою і Харибдою; вибивати ґрунт з-під ніг; заводитися з півоберта.

 Із двома фразеологізмами складіть речення (*усно*).

470. Знімаючи ризики, прийменники, які слід писати разом і через дефіс, запишіть у дві колонки.

По/над, по/серед, з/поміж, із/за, по/за, з/під, з/перед, по/руч, з/поза.

471. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки прийменники.

1. Орлиний клекіт ... хмари чути. 2. Черепаха ... панцира все бачить. 3. ... того, хто стоїть, підошов не вирізає. 4. Одного за стіл садять, а іншого й ... столу виганяють.

ДОВІДКА

З-під, з-за, із-за, з-під.

472. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Із/за лісу, з/за туману місяць випл..ває (*Т. Шевченко*). 2. Поля по/під небом прослались бе..крайні (*Б. Грінченко*). 3. По/над бер..гом — ст..жина і д..рев пр..нишклих мур (*І. Білий*). 4. І важко ліг в..сокий міст ріці на/пер..різ (*П. Перебийніс*). 5. З/під старої сторінки ж..ття виз..рає нова і чиста (*М. Коцюбинський*). 6. Підвівш.. очі з/понад книжки, побачиш світ барвистим сном (*Б.-І. Антонич*). 7. Лунає мужня дума з/за Дніпра, лунає слово й слава України (*М. Рильський*).

І У прийменниках, що закінчуються на приголосний, перед словами, які починаються двома приголосними, з'являється голосний [і] або [о]: *зі школи, передо мною*.

Якщо прийменник стоїть між словами, перше з яких закінчується приголосним, а друге приголосним починається, звук [і] з'являється на початку або в кінці прийменника: *будь зі мною; брат із братом*.

Поява голосних звуків у прийменниках допомагає уникати збігу в мовленні кількох приголосних. Це явище сприяє милозвучності української мови.

473. Прочитайте. Обґрунтуйте появу голосних звуків у прийменниках.

1. Ти стоїш передо мною в темних образах і світлих, Україно, Україно! (*М. Рильський*). 2. Часто ходжу я сам із собою так, наче хвиля ходить із водою (*М. Сингаївський*). 3. Надо мною в'ються хмари, як над чайкою орли (*Олександр Олесь*). 4. Синє море піді мною, наді мною сонце красне (*М. Вороний*). 5. Травиця зелена зі снігу вилазить (*М. Коцюбинський*). 6. Ліс у ранковій тиші обтрусить із себе росу (*М. Томенко*).

474. Перепишіть прислів'я, вибираючи з дужок прийменник. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Птах (з, зі, із) своїх крил податку не вимагає. 2. (З, зі, із) сну каші не звариш. 3. Носиться, як баба (з, зі, із) ступою. 4. Носиться, як дурень (з, зі, із) торбою у будень. 5. (З, зі, із) старим собакою можна полювати й без рушничі. 6. Ми до них (з, зі, із) серцем, а вони до нас (з, зі, із) перцем.

І За походженням прийменники поділяють на **непохідні** та **похідні**. **НЕПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ** — найдавніші, їхнє походження вже не простежується: *в (у), до, без, від (од), для, з (із, зі, зо), за, між, по, при*. **ПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ** утворені від інших частин мови:

- **іменників**: *кінець, край, протягом*;
- **прислівників**: *близько, позаду, мимо*;
- **поєднанням іменників та прислівників із непохідними прийменниками**: *назустріч, услід, унаслідок, під час, у напрямі, неподалік від, відповідно до, залежно від*.

475. Прочитайте. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Свою думку обґрунтуйте.

1. Шукай краси, добра шукай! Не йди в чужий за ними **край!** (І. Франко). 2. **Край** води лелека по намулі бродить (М. Самійленко). 3. Дідів столітні чола схилились **круг** столів, дівчата вийшли в **коло**, як звичай повелів (А. Малишко). 4. Сухе згорить **коло** сирого, правдиве й добре **коло** злого (Д. Павличко). 5. **Назустріч** лягають простори розкуті. 6. **Назустріч** новій перемозі боєць поспішав (Л. Первомайський).

476. Перепишіть. У реченнях підкресліть члени речення. Укажіть однозвучні з прийменниками частини мови.

1. Наш край улітку нагадує квітку. 2. Крикнувши край лісу, почувеш луку. 3. Він у сімох водах руки мие. 4. Це ви утрюх злякались вовка, а ми всімох тікали від сови. 5. Опісля бійки кулаками не розмахують. 6. Опісля нас хай трава не росте. 7. У коло ставай та з усіма разом починай. 8. Не сиди весь день коло печі, гріючи плечі.

Обґрунтуйте розділові знаки в реченнях із дієприслівниковими зворотами.

477. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Складіть і запишіть речення зі словами близько, услід так, щоб ці слова були то прийменниками, то самостійними частинами мови.

ЗРАЗОК

*Поруч (до?) мене стоїть мати і щось каже —
Поруч (до?) стоїть мати і сміється.*

У записаних реченнях підкресліть члени речення.

478. Перепишіть, знімаючи риси.

У/наслідок останніх подій; не/залежно від погоди; на/перекір традиціям; на/вкруги Землі; по/близу Марса; у/здовж траси; з/поза скупчення зірок; на/вздогін мріям; під/час виконання задуманого; за/винятком кількох осіб; на/рівні зі старшокласниками; в/супереч сподіванням; по/серед ночі; з/поміж пагорбів; по/під горою; з/попід хмар; по/руч із загоном альпіністів; із/за наметів; на/в/коло табору; з/метою заохочення; с/перед коломи.

Визначте відмінки іменників, ужитих із прийменниками.

Позначте у словах орфограму «дефіс у прийменниках».

479. Визначте в реченнях тексту прийменники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

Якби комусь спало на думку викарбувати на мармуровій стіні імена всіх українських співаків, перед голосом яких світ схилив голову, вона піднялася б у піднебесся чи не до самісінького сонця... Український голос — наш унікальний генний код, наш неоціненний скарб. Довкола української пісні виникло чимало легенд. Що може стати

нарівні з піснею? Можливо, саме в пісні наш секрет, причина вічності та невичерпності?

З журналу

Як ви розумієте вислів *генний код*?

Чи можуть співочі здібності передаватися у спадок? А любов до пісні?

Відповідь підтвердіть прикладами.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Прийменник.
2. Який він за будовою: простий, складний чи складений.
3. З яким відмінком ужитий.
4. Особливості написання (якщо є).

Поміж тими крутими горами сходила зоря (Народна творчість).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА

Поміж — прийменник, складний, ужитий з орудним відмінком множини іменника.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА

Поміж - прийм., склад., з Ор. 8. мн. ім.

480. Я — РЕДАКТОР! Відредагуйте речення, запишіть їх.

1. Найцікавішими є підручники по українській мові та по хімії.
2. Учень пропустив кілька уроків із-за грипу.
3. Ми балакали за нашого любимого письменника, а потім про оцінки по тестових завданнях.
4. Згідно наказу директора змагання по футболу відбудуться на канікулах.
5. Відповідно з розкладом уроки закінчуються в тринадцять годин.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Підручник по математиці.	Підручник математики.
Із-за хвороби.	Через хворобу.
Балакати за когось.	Говорити про когось.
Любимий поет.	Улюблений поет.
Оцінки по диктанту.	Оцінки за диктант.
Згідно наказу.	Згідно з наказом.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Змагання по плаванню. Відповідно з правилом. У вісім годин.	Змагання з плавання. Відповідно до правила. О восьмій годині.

▲ Які види літературної норми порушено? За потреби скористайтеся таблицею на с. 9.

481. Прочитайте. Визначте прийменники, розберіть їх як частину мови.

Посеред села, поблизу хати, заспівала бабуса Христина. Вона співала протягом усього життя. Співала дитиною в колисці, дівчинкою в обласному хорі, навіть їздила до столиці на фестиваль. Тепер бабуса співала коло хати про чайчине горе. Її голос підіймався вгору над селом аж до самих пресиніх небес.

Сонце дивилося з неба на Христину й розмірковувало: що то за народ такий унизу? Він створив на чужині конституцію, телевізію, підводний човен, гідролітак, гвинтокрил, космічну ракету, комп'ютер, написав силу книжок, насадив море квітів та дерев.

Що то за народ, що здобуває собі славу працею, розумом, чеснотами, а біля своєї хати топить печаль у сумній пісні?

За В. Коренчуком

▲ Хто у вашій родині співає найкраще? Розкажіть про це.

Роздивіться фотографії пам'ятників українській пісні, встановлених у різних куточках України. Який із них сподобався вам найбільше? Поясніть чому.

Пам'ятники українській пісні в Седневі (Чернігівська область),
Вінниці та Полтаві

- Уявіть, що вам запропонували розробити проект такого пам'ятника. Яким ви цей пам'ятник уявляєте? В описі вживайте прийменники.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

482. Роздивіться репродукцію картини Василя Тропініна «Український селянин». Існує легенда, що художникові позував український національний герой Устим Кармелюк. Складіть за картиною опис зовнішності народного месника (усно).

Ознайомтеся з історичною довідкою.

Устим КАРМЕЛЮК (1787–1835) — український національний герой, керівник повстанського руху на Поділлі (1813–1835). Народився в кріпацькій родині. Був письменний, володів польською мовою. За непокору панові відданий у царське військо, звідки втік та очолив загін селян-повстанців. Кілька разів був заарештований, щоразу рятувався втечею. Протягом 23 років боротьби повстанські загони Кармелюка здійснювали напади на поміщицькі маєтки. Захоплені в поміщиків гроші та майно роздавали селянській бідноті. Сміливість Кармелюка оспівана у фольклорі.

Чи міг би Устим Кармелюк стати героєм оповідання? Які риси його вдачі варто було б розкрити?

Василь Тропінін.
Український селянин

ОПОВІДАННЯ — невеликий розповідний художній твір про одну чи кілька подій у житті персонажа, що відіграють важливу роль у його долі.

Для творів цього жанру характерні: проста будова (композиція), однолінійний сюжет, невелика кількість персонажів (дійових осіб).

Події, про які мовиться в оповіданні, зазвичай відбуваються протягом нетривалого часу.

У ланцюгу зображених в оповіданні подій виділяють такі частини:

ЗАВ'ЯЗКА

КУЛЬМІНАЦІЯ

РОЗВ'ЯЗКА

483. Назвіть вивчене на уроках літератури оповідання, яке запам'яталося вам найбільше. Визначте в ньому зав'язку, кульмінацію та розв'язку. З'ясуйте тему й головну думку оповідання. Який тип мовлення в тексті оповідання є основним? У якому стилі складено текст?

484. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ!** На основі поданого сюжету складіть оповідання. Попередньо обміркуйте головну думку оповідання. Дотримуйте художнього стилю.

Зав'язка

→ До в'язниці каретою приїхав пан, щоб забрати своїх заарештованих за непокору кріпаків, боцімто вони працюватимуть у полі, щоб дарма не їли хліб. Давши начальнику тюрми хабара, пан розписався за десятих тимчасово звільнених кріпаків у тюремній книзі й пішов собі геть.

Кульмінація

→ До начальника прибіг переляканий тюремний писар із книгою, у якій стояв підпис «Кармелюк». Начальник зомлів з переляку. За Кармелюком спорядили погоню.

Розв'язка

→ Кармелюка зі звільненими арештантами тільки й бачили...

- До складеного оповідання введіть детальний опис зовнішності (портрет)
- Устима Кармелюка та стислі (з *двох-трьох речень*) портрети начальника тюрми та тюремного писаря. Оповідання запишіть.
- Складені в групах оповідання прослухайте та обговоріть.
- Поясніть роль описів зовнішності персонажів у тексті оповідання.
- Доберіть до оповідання кілька варіантів заголовка. Виберіть із них найкращий.

485. **Складіть фантастичне оповідання про вашу зустріч із героєм вашої улюбленої книжки (відомою історичною особою, персонажем кінофільму). Працюйте в такій послідовності.**

1. Подумайте, де й коли відбуватимуться події, про які йтиме мова в оповіданні, хто стане його персонажами.
2. Сформулюйте тему майбутнього оповідання. Обміркуйте його головну думку.
3. Обміркуйте зав'язку, кульмінацію та розв'язку оповідання.
4. «Проговоріть» оповідання в думках, потім запишіть його на чернетці.
5. Уявіть героя (героїв) свого оповідання. Складіть опис зовнішності одного з персонажів, запишіть його. Подумайте, яким чином (повністю чи окремими деталями) такий опис буде введено до тексту оповідання. На чернетці зробіть відповідні помітки.
6. Відредагуйте записане на чернетці оповідання.
7. Перепишіть оповідання в зошит, увівши до його тексту опис зовнішності.
8. Доберіть до оповідання цікавий заголовок.

Складіть фантастичне оповідання за картиною-триптихом сучасної української художниці Каті Дудник.

§ 36. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

486. Прочитайте. Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Якими словами однорідні члени поєднано? Назвіть складні речення. Якими словами поєднано їхні частини? Якими частинами мови є ці слова?

1. Брехня і плітка здавна дружать (*Англійське прислів'я*). 2. Брехня хитро підказує, а правда чесно наказує (*Норвезьке прислів'я*). 3. Брехня втікає через вікно, коли правда входить у двері (*Перське прислів'я*). 4. Правди і не сховаєш, і не спростуєш (*Казахське прислів'я*). 5. Зрадника та брехуна в хату не пускають (*Ногайське прислів'я*). 6. Пліток багато, але правда одна (*Дагестанське прислів'я*).

Поясніть назву службової частини мови **сполучник**.

СПОЛУЧНИК — службова частина мови, що поєднує (сполучає) однорідні члени речення та частини складного речення.

Наприклад: *Пісня серце тисне і хвилює кров (В. Сосюра). Мені приснилося, що кличе мене мати (М. Сингаївський).*

Сполучники не мають лексичного значення. Вони не є членами речення.

487. Перепишіть. Визначте та підкресліть однорідні члени речення. Назвіть сполучники, які їх поєднують.

1. Дім силою будують, а працею скріплюють (*з Біблії*). 2. Гордість, дурість і грубість ростуть на одному дереві. 3. Звертай увагу не на сло-

ва, а на серце (*Народна творчість*). 4. З добра й любові приходять щастя (*А. Мойсеєнко*). 5. Мудрість, а не каламуть хай осяває нашу путь (*В. Чуйко*). 6. Вічно будуть в світі і відданість, і віра, і любов (*С. Тельнюк*).

- ▶ Витлумачте суть почуттів, про які згадано в реченні.
- Поясніть уживання розділових знаків у реченнях, ускладнених однорідними членами речення.

488. Перепишіть. У кожному з речень визначте й підкресліть граматичні основи. Назвіть сполучники, поясніть їхню роль.

1. Швидко пісня співається, та не скоро вона складається (*Народна творчість*). 2. Доки є пісня, ніхто не захмарить небо моєї душі (*Т. Севернюк*). 3. Ми не забудемо пісні, що їх навчала мати (*М. Луків*). 4. Легше на душі стане, як пісня до серця загляне. 5. Нехай ворогам лихо сниться, а ми заспіваймо (*Народна творчість*).

- ▶ У першому реченні підкресліть усі члени речення. Чи підкреслили ви сполучник? Чому?
- Які почуття викликає у вас гарний спів? Відповідь побудуйте у формі складного речення, частини якого поєднано сполучником.

РОЗРЯДИ СПОЛУЧНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ:

поєднують однорідні члени речення або рівноправні частини складного речення:

Не стіни, **а** люди рідну землю тримають. Бджола мала, **та** вона більше великого мухомора вміє (*Народна творчість*).

СПОЛУЧНИКИ ПІДРЯДНОСТІ:

поєднують головну й залежну частини складного речення:

Пустіть мене в свою хату, **поки** ви собі іншої не купите (*Народна творчість*).

ГРУПИ СПОЛУЧНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ:

- **єднальні:** і (й), та (у значенні і), і... і, ні... ні (ані... ані);
- **протиставні:** а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак;
- **розділові:** аби, чи, хоч, або... або, чи... чи, не то... не то, чи то... чи то

- **часові:** коли, доки, як тільки, перед тим як, після того як, з того часу як, звідтоді;
- **причинові:** бо, тому що, через те що, завдяки тому що, оскільки, у зв'язку з тим що, з огляду на те що;
- **мети:** щоб, для того, аби, з тим щоб;
- **умовні:** як, якщо, якби, коли, коли б;
- **допустові:** хоч, дарма що, хай, незважаючи на те, що;
- **наслідкові:** так що, так що й, отож;
- **порівняльні:** як, мов, мовби, ніж, наче, неначе, начебто, нібито;
- **з'ясувальні:** що, щоб, як

489. Сполучники сурядності та підрядності запишіть у дві колонки.

Однак; але; то... то; аби; щоб; тому що; немов; незважаючи на те, що; дарма що.

З'ясуйте за таблицею, до якої групи за значенням належить кожний сполучник сурядності й підрядності.

Які зі сполучників синонімічні? Назвіть їх.

490. Перепишіть, вибираючи з дужок сполучник. Свій вибір обґрунтуйте.

Понеділок (і, й) вівторок; субота (і, й) неділя; лютий (і, й) березень; новий (і, й) старий; синя (і, й) жовта; Оксана (і, й) Олена; Богдан (і, й) Назар; тут (і, й) там; туди (і, й) сюди.

Складіть і запишіть речення, ускладнене однорідними членами, які поєднано єднальними сполучниками.

491. Прочитайте, визначте сполучники. До якого розряду кожний із них належить? До якої групи за значенням? Звертеся з таблицею.

1. Природі не завдавай біди та шкоди (*Українське прислів'я*). 2. Велике дерево захистить і від сонця, і від зливи (*Індонезійське прислів'я*). 3. Нема такого дерева, щоб на нього птиці не сідали (*Українське прислів'я*). 4. Хоч скрізь глухар літає, вічно в нього глиця на обід (*Карельське прислів'я*). 5. Солов'я по пісні впізнають, а папугу по пір'ю (*Китайське прислів'я*). 6. Нащо вороні грати на акордеоні, коли вона знає своє «кра»? (*Українське прислів'я*). 7. Журавлі чи у вирій летять, чи додому вертаються, а все курличуть (*Білоруське прислів'я*).

Поясніть, що поєднують сполучники в кожному з речень.

У якому з речень сполучник повторюється?

За вживанням сполучники бувають неповторюваними, повторюваними та парними.

СПОЛУЧНИКИ		
Неповторювані	і, та, але та ін.	Забাগлося не почесі, а творчості (М. Сингаївський).
Повторювані	і–і, ні–ні, не то–не то, то–то, чи–чи, чи то–чи то	Чи гойдаю слово на калині, чи гукаю в ночі горобині? (В. Бровченко).
Парні	хоч... але; не стільки... скільки; коли (якщо)... то; не тільки... а й (але й); як... так і; якщо..., то...	Якщо хочемо бути людьми, то не будьмо такі безголосі! (О. Лупій).

492. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Укажіть сполучники повторювані та парні.

У творенні мови беруть участь і сивий людський досвід і закохана юність і дитяча уява. Кожен з нас має не тільки користуватися рідним словом а й шанувати його оберігати й леліяти. Тоді слово буде запашним і квітучим сповненим правдивості й поетичності.

З журналу «Урок української»

Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

Позначте в словах орфограми.

Роздивіться листівку із серії «Прикрась життя українською», що поширюються мережею Інтернет. Якими словами української мови прагнули б прикрасити життя ви? Свій вибір обґрунтуйте.

і Між частинами складного речення перед сполучниками **сурядності** або **підрядності** ставлять кому: *День погас, і все спочило (Т. Шевченко). Ані* птиця не пурхала, *ані* вітер не віяв (Марко Вовчок).

Кому ставлять перед другим із розділових сполучників, які поєднують:

• **однорідні члени речення:** *Мисливець уцілить або в білку, або в гілку (Народна творчість);*

• **частини складного речення:** *Чи сніг в степу біліє, чи сонце сліпить очі? (Б. Грінченко).*

493. Прочитайте. Визначте сполучники сурядності та підрядності. Поясніть розділові знаки між частинами складних речень.

1. Дніпро тече, і хвиля в серце б'є (П. Перебийніс). 2. Лиш визрів ранок, а вже зріє вечір (Т. Севернюк). 3. Стара верба то змовкне, то рипить (С. Йовенко). 4. Чи то батько обіймав дерево, чи то дерево обіймало батька (Є. Гуцало). 5. Нахиляються верби, щоб із річки напиться води (В. Раєвський). 6. Чи знаєш ти найкращу в світі пісню, як ліс шумить? (Р. Купчинський).

494. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Якщо сильний переможе одного то розумний подолає тисячу (Башкирське прислів'я). 2. Хоч око бачить далеко а розум прораховує далі (Казахське прислів'я). 3. Не стільки лінивий робить скільки приміряється (Якутське прислів'я). 4. Якщо багато думатимеш то мудрим будеш як багато гратимешся так дітям станеш (Казахське прислів'я).

Укажіть сполучники повторювані та парні.

Позначте у словах орфограми.

495. Запишіть прислів'я, дібравши закінчення з довідки. Розставте розділові знаки.

1. Гори руйнує землетрус ... . 2. Навіть сніг спалахне ... . 3. Ніхто не тужить ... . 4. Невдаха до моря добереться ... . 5. Кобила за вовком погнала ... . 6. Коли змія постаріє ... .

ДОВІДКА

... проте сама вовкові в зуби попалась. ... на ній жаба верхи катається.
... а воно вже висохло. ... якщо ти вмієш його запалити. ... доки йому здоров'я служить. ... а дружбу руйнує слово.

Визначте сполучники, з'ясуйте, до якого розряду та групи за значенням кожен із них належить. Звіртеся з таблицею (с. 221).

За будовою розрізняють сполучники:

- **прості:** *і (й), а, але, чи, бо;*
- **складні, утворені поєднанням в одне слово двох частин мови:**
зате (за + те), якби (як + би), якщо (як + що);
- **складені, утворені з кількох слів:** *тому що; для того щоб; перед тим як; завдяки тому що; задля того щоб; унаслідок того що; дарма що; у міру того як; так що.*

Складні сполучники пишуть разом: *щоб, проте, немов, неначебто.*

У складених сполучниках усі слова пишуть окремо: *та й; тому що; дарма що; для того щоб; після того як.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: кому при складеному сполучнику ставлять одну — перед усім сполучником.

ОРФОГРАМА:

написання сполучників разом і окремо

496. Прочитайте. Визначте сполучники прості, складні та складені.

«Хто сильніший — Іван Сила чи Спайдермен?» — таке запитання можна почути в залі після того, як згасне екран. Звісно, так запитують або малі діти, або неуважні глядачі. Усі інші усвідомлюють, що найбільша сила — не в м'язах, а в незборимості людського духу, адже саме в цьому переконує фільм.

Незважаючи на те, що події, про які йде мова, розгортаються в Європі на початку XX століття, вони викликають велику цікавість. Прототип головного героя фільму «Іван Сила» — цирковий український силач Іван Фіртак, якого в 1928 році визнали найсильнішою людиною плане-

ти. На піку кар'єри він припинив виступи за кордоном задля того, аби повернутися на Батьківщину.

Цікаво, що для встановленого в рідному селі Івана Фірцака пам'ятника атлетові позував заслужений майстер спорту України, володар титулів «Найсильніша людина України» (2000–2005 рр.) та «Найсильніша людина світу» (2004, 2007 рр.), Василь Вірастюк. Славний український стронгмен виконує у фільмі хоч і не головну, зате важливу роль.

«Я вже змучився пояснювати своїм дітям, що відомі за мультфільмами “супермени” — вигадані персонажі. Захоплюватися ними можна було б, якби не було реальних прикладів наших співвітчизників, які наполегливою працею досягли своєї мети!» — розповідає Василь Вірастюк. Сам спортсмен розпочав активні тренування з десяти років.

Сьогодні, як і завжди, можна «зробити себе» так, як свого часу це зробив герой фільму. Звідси й слоган кінотвору: «Правда завжди переможе».

Пам'ятник
Івану Фірцаку
на його батьківщині —
у селі Білки на Закарпатті

- Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Укажіть у тексті сполучники, що поєднують однорідні члени речення, та сполучники, які поєднують частини складних речень.
- За якою книжкою знято кінофільм «Іван Сила»? Які ваші враження від літературного першоджерела? Які почуття викликав у вас головний герой твору?
- Складіть опис зовнішності знаменитого богатиря (усно). Використайте в описі сполучники.

497. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Дарма/що він малий а й старого навчить. 2. Не думай про страх та/й не буде його. 3. Для/того/щоб рибку впіймати маєш рано встати. 4. Він так робить мов/би мокре горить. 5. Така гарна: після/того/як на двір вийде три дні пси виють. 6. Пожаль як вовк порося від'їв ніжки та/й плаче.

498. Визначте в реченнях сполучники. У вказаній послідовності розберіть їх як частину мови.

1. Добре ім'я дорожче за великі багатства, а доброзичливість могутніша за срібло й золото (З Біблії). 2. Життєві істини прості, неначе батьківські поради. Не все можливо у житті купити чи продати (П. Перебийніс).

3. Ми спроможні зрушить гори, якщо всі силами зберемось (В. Климентовська). 4. І допоки житиме на світі пісні української душа, будемо звеличені й зігріті (В. Бровченко).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Сполучник. Що він поєднує.
2. Який він за значенням: сурядності чи підрядності.
3. Який за будовою: простий, складний чи складений.
4. Особливості написання (якщо є).

Комп'ютери й шаблі однаково минають (І. Павлюк).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА

Й — сполучник, поєднує однорідні члени речення, сурядності, єднальний, простий.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА

Й — спол., поєдн. одн. чл. реч., сурядн., єдн. прост.

499. **Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки. Зробіть розбір двох сполучників як частини мови (усно).**

1. Лише борись а щастя не вт..че (Л. Костенко). 2. Ти слово радості скажи коли п..чалиться людина (М. Сингаївський). 3. Доки є дорога й рух доти брате ми бе..смертні (Б. Олійник). 4. З людьми вітаюся і в..село мені що з ними я свій хрест і свій вінок н..стиму (М. Рильський). 5. Прояеш світлістю ума поміж народами всіма та скоро згасн..ш якщо в тебе народу рідного нема (Д. Павличко).

- Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.
- Що уособлюють у реченнях слова *дорога*, *вінок* і *хрест*? Пригадайте кілька фразеологізмів, які містять ці слова.
- Поспостерігайте за мовленням однокласників і дорослих. Які за будовою сполучники трапляються найчастіше, а які — рідше? Поясніть чому.

і

Зі сполучниками не можна сплутувати так звані сполучні слова — повнозначні слова, що виконують роль сполучників.

У ролі сполучних слів можуть бути займенники і прислівники: хто, що, який, чий, котрій, як, коли, де та ін., якщо вони поєднують частини складного речення, одна з яких є головною, а друга (інші) — залежною.

Сполучні слова є членами речення.

ПОРІВНЯЙТЕ:

СПОЛУЧНИКИ	СПОЛУЧНІ СЛОВА
службові частини мови, тому не є членами речення: <i>Усі знають, <u>що</u> <u>гр</u>ім б'є у високе <u>дерево</u>.</i>	виражені самостійними частинами мови: займенниками або прислівниками, отже, є членами речення: <i>Ти не лізь на дерево, <u>що</u> кореня не має.</i>

У другому реченні залежна частина приєднується до головної сполучним словом *що*, яке є займенником (ужите замість іменника «дерево») і виконує роль підмета. На місці слова *що* можна поставити іменник *дерево* з попереднього речення: *дерево кореня не має*.

Існує й інший спосіб відрізнити сполучне слово від сполучника: коли *що* можна замінити словом *який* чи *котрий*, воно є займенником.

Наприклад: *Не лізь на дерево, **яке (котр**е) кореня не має*.

У головній частині складного речення можуть бути співвідносні сполучному слову *вказівні слова*: *той, такий*.

Наприклад: *Не лізь на **таке** дерево, що кореня не має*.

Сполучні слова до службових не належать.

500. Прочитайте. У кожному зі складних речень визначте граматичні основи. Укажіть сполучні слова.

1. Героєм люди називають того, хто честь береже більше за життя (*Українське прислів'я*).
2. Боягуз завжди доводитиме, що він сміливий.
3. Під ногами боягуза розступається, земля, що міцно тримає інших. (*Казахські прислів'я*).
4. Допоможи людині, яка йде на гору, а не з гори (*Фінське прислів'я*).
5. Трусять тільки ті дерева, на яких щось гарне уродило (*Шведське прислів'я*).
6. Той птах брудний, що свого гнізда не вищищає (*Ірландське прислів'я*).

Яким членом речення є кожне зі сполучних слів? Поясніть, як сполучне слово відрізнити від сполучника.

501. Перепишіть. Визначте складні речення, підкресліть у них граматичні основи. Укажіть сполучні слова.

Богатир — міфічний оборонець української землі, що виявляє надлюдську силу та здібності. Це улюблені персонажі нашого фольклору: Кирило Кожум'яка, Ілля Муромець, Добриня Микитич, Іван Побиван, Котигорошко та ін. Усі вони об'єднані пристрасним бажанням служити батьківщині, обороняти землю від зміїв та іншої нечисті. Особливу

категорію богатирів становлять у народній уяві богатири-діти, які уособлювали надію на майбутні покоління. Юні та малі богатири символізували народну силу, яка не старіє, вічно молодіє й оновлюється.

З підручника народознавства

Якими частинами мови виражені сполучні слова?

- Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть ужиті в них розділові знаки.
- Позначте в словах орфограми.
- Кого із сучасників можна, на вашу думку, назвати богатирями? Свою думку обґрунтуйте.

Правопис сполучників. Розрізнення сполучників і однозвучних слів

Б02. Прочитайте подані у двох колонках прислів'я. Якими частинами мови є виділені слова?

Біда помучить, **зате** розуму
научить.

Щоб біди не мати, треба
працювати.

Якби не зима, то й літо було б
довше.

Не за те кобилу б'ють, що сіра,
а за те, що воза побила.

Що б улітку не вродило, зимою
не зашкодить.

Як би руки не працювали,
а розум над ними пан.

Сполучники *зате, проте, щоб, якби* треба відрізняти від однозвучних із ними самостійних частин мови з прийменниками *за, про* та часткою *би (б)*.

Самостійні частини мови з прийменниками *за, про* та часткою *би (б)* пишуть окремо.

СПОЛУЧНИКИ <i>проте, зате</i>	ЗАЙМЕННИКИ З ПРИЙМЕННИКАМИ <i>про те, за те</i>
● не мають лексичного значення; ● не відповідають на питання; ● не є членами речення; ● можуть бути замінені сполучниками <i>але, однак</i>	● мають лексичне значення; ● відповідають на питання; ● є членами речення; ● не можуть бути замінені сполучниками

503. Прочитайте прислів'я. Користуючись таблицею, поясніть написання виділених у реченнях слів. Укажіть серед них сполучники та однозвучні з ними займенники з прийменниками, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Хоч важка була дорога, **зате** наша перемога. 2. Ворон висміює свиню **за те**, що вона чорна. 3. Говори не **про те**, що прочитав, а **про те**, що зрозумів. 4. Розумний хоч і знає, **проте** завжди питає. 5. Робота мучить, **зате** годує й учить. 6. **За** що купив — **за те** й продаю. 7. **Про те** зозуля кує, що свого гнізда не має. 8. Не рада морква тертушці, **проте** на кожній танцює.

504. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Батьківщину люблять не **за/те**, що вона в..лика, а **за/те**, що своя (*Сенека*). 2. При боці шабля, різьблена бандура, немолодий, **за/те** яка статура! (*В. Раєвський*). 3. Зв..чайно, в..шиванка не одцвіте ніколи, **про/те** справжня візитівка кожного українця — його ч..ста, відкрита, чесна душа (*З газети «Вільне життя»*). 4. Не хочу думати **про/те**, що слід мій снігом зам..те, а хочу вірити, й любить, і цінувати кожну мить (*М. Луків*).

Що б ви зобразили на візитівці вашого класу? У відповіді використайте сполучник *проте* і займенник із прийменником *про те*.

СПОЛУЧНИКИ якби, якщо	ПРИСЛІВНИК як ІЗ ЧАСТКОЮ би (б) ТА ЗАЙМЕННИКОМ що
• не мають лексичного значення; • не є членами речення; • мають наголос на другому складі; • можуть бути замінені на <i>коли б</i>	• має лексичне значення; • є членом речення; • має наголос на слові <i>як</i>

505. Прочитайте прислів'я. Звіряючись із таблицею, поясніть написання виділених у реченнях слів.

1. **Якби** не було хмар, ми б не знали ціни сонцю. 2. **Як би** високо ворона не літала, завжди на гній сяде. 3. **Якщо** віз перестане возити дрова, то сам піде в піч. 4. **Як що** розумного скажете, то й ми послухаєм. 5. **Якби** молодість знала, а старість могла, краще б доля була. 6. **Як би** ти не знав багато, а більше за всіх не знатимеш. 7. **Якщо** не впевнений — не говори; **якщо** зайве сказав — перепроси.

Поясніть написання виділених слів.

506. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. І **як (би)** я людство усе не любив, повторюю з гордістю сина: «Для мене лишається дивом із див моя Україна» (*М. Луків*). 2. Загинув **(би)**, напевно, люд нещасний, **як (би)** погасла та маленька іскра любові братньої (*Леся Українка*). 3. **Як (би)** твої очі не манили зваби, не чини ніколи

Батьківщині зради (*Л. Диркавець*). 4. Як (що) розум час від часу тебе залишає, це означає, що він не твій. 5. Як (що) й трапиться, то загоїться, поки весілля скоїться.

- 📌 Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.
- Укажіть речення, ускладнене вставним словом, поясніть у ньому розділові знаки.
- 📌 Пригадайте зі свого життя випадок, до якого пасувало б прислів'я *Якби знав, де впаду, то соломки б підстелив*. Розкажіть про нього. У відповіді вживайте сполучники *якби, якщо*.
- Розкрийте зміст прислів'я *Якщо любиш життя, дорожи хвилиною*. У відповіді вживайте сполучник *якщо* та займенник із займенником *як що*.

СПОЛУЧНИК <i>щоб</i>	ЗАЙМЕННИК <i>що</i> З ЧАСТКОЮ <i>би (б)</i>
• не має лексичного значення; • не є членом речення; • може бути замінений на <i>аби</i>	• має лексичне значення; • є членом речення

507. Прочитайте прислів'я. Розкриваючи дужки, переписуйте лише ті речення, що містять сполучник *щоб*. Звертайтеся із таблицею.

1. Дай нам, Боже, воювати, **що (б)** шабель не виймати. 2. **Що (б)** ти не робив, роби добре! 3. **Що (б)** дати пораду, кажи до ладу. 4. **Що (б)** ти не казав, а кожне слово наперед обміркуй. 5. На те голова, **що (б)** у ній розум був. 6. **Що (б)** не трапилось, усе мине. 7. **Що (б)** інших учити, треба самому вміти. 8. **Що (б)** не стояло в печі — на стіл волочи. 9. **Що (б)** там люди не казали, про все май власну думку.

- 📌 Поясніть, як відрізнити сполучник *щоб* від однозвучного з ним займенника з часткою.

508. Переписуйте, знімаючи риси.

1. Заговори, **що/б** я тебе побачив (*Сократ*). 2. Для того, **що/б** бути вільними, ми повинні стати рабами закону (*Цицерон*). 3. **Що/б** не говорили скептики про ІТ-технології, але обійтися без них сучасній людині вже не під силу (*З журналу «Інформатика та інформаційні технології»*). 4. Не може ж бути, **що/б** якимось не було (*Л. Костенко*). 5. **Що/б** не спалахнуло, горітиме довго (*Народна творчість*).

509. Переписуйте прислів'я, на місці крапок уставляючи сполучник *щоб* або займенник із часткою *що б*.

1. ... вода не принесла, вона ж і забере. 2. ... руки вміли, треба працювати головою. 3. ... у серці не таїлось, на лиці усе б відбилось. 4. Для того коваль обценьки бере, ... рук не пекло. 5. ... то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив?

510. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Що може бути солодшим за/те, коли любить і прагне до тебе добра душа? (Г. Сковорода). 2. Вибачайте, як/що казка буде не/вродлива, може бути й не/цікава, та за/те правдива (М. Тарновський). 3. Дівча стояло і співало про/те, що радості за/мало (М. Рильський). 4. Як/що є печаль, є й радість (Японське прислів'я). 5. Як/би знав я чари, що спиняють хмари! (І. Франко). 6. Як/би я тепер хотіла у мале човенце сісти! (Леся Українка). 7. Хочеш ти, що/б пісню я для тебе склав? (Олександр Олесь). 8. Слово дала — не/порушу, що/б там в житті не/було (О. Лозова).

 Позначте у словах вивчені орфограми.

 Роздивіться фотографії автобусних зупинок у Новосанжарському районі на Полтавщині. Як оздоблення будівель розповідає про славу історію краю? Розкажіть про це. Використовуйте сполучники *якби, якщо, щоб* та однозвучні з ними слова *як би, як що, що б*.

Герб Новосанжарського району Полтавської області

§ 37. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

511. Прочитайте. Чи мають виділені слова самостійне лексичне значення?

1. Сіяло сонце; в небесах **ані** хмариночки (*Т. Шевченко*). 2. **Нехай** це сонечко посвітить (*Л. Костенко*). 3. Сонце таке прозоре, що його не помітять **навіть** (*М. Бажан*). 4. Та **хіба** ж до тебе сонце не всміхалось? (*Олександр Олесь*). 5. Пірнуло сонце **вже** за гори (*Т. Осьмачка*). 6. Хотів **би** я злетіти в небеса (*Д. Павличко*).

➤ Самостійними чи службовими частинами мови є виділені слова?

ЧАСТКА — службова частина мови, яка:

- надає слову або реченню додаткових відтінків значення;
- служить засобом творення граматичних форм слів та похідних слів.

512. Прочитайте античні прислів'я. Розкажіть про значення і вживання виділених часток. Звертєся з таблицею.

1. **Нехай** слова не ранять! 2. **Навіть** тверде серце м'якне від ласкавих слів. 3. **Невже** можна бути покараним за думки? 4. Людина визнавала б свої помилки, якби її порадником був час. 5. Усе, що робиш, роби лише розумно, думаючи про наслідки. 6. Немає диму, який не привів **би** до полум'я. 7. **Хіба** ж незнання вважається за провину? 8. **Не** переставай учитися! 9. **Хай** у здоровому тілі буде здоровий дух!

ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ВЖИВАННЯМ ЧАСТКИ ПОДІЛЯЮТЬ НА:

МОДАЛЬНІ	Вносять різні смислові відтінки в речення (ствердження або заперечення, питання, спонукання), виражають почуття й ставлення мовця до висловленого	авжеж, атож, не, ні, хіба, невже, адже, якраз, це, то, лише, аж, ж, навіть, вже, ось, оце, ніби, нібито та ін. Атож , я напишу тобі листа (<i>Н. Фурса</i>). Із рабства не зліпить свободи (<i>С. Бурлаков</i>).
ФОРМОТВОРЧІ	Утворюють форми дієслів умовного та наказового способів дієслова	би (б), хай , нехай знав би , написала б , хай думає, нехай почекають

СЛОВОТВОРЧІ	Служать для творення нових слів (у складі похідних слів стали префіксами та суфіксами)	аби-, де-, будь- (-будь), -небудь, казна-, хтозна-, чи-, що-, -сь, -ж (-же), не-, ні-, та ін. Дехто, будь-який, чимало, щодня, атож, адже, отже, ніхто, ніщо, ніякий

513. Перепишіть. З'ясуйте, за допомогою яких словотворчих часток утворено виділені слова. На які значущі частини слова ці частки перетворилися?

1. Помилятися властиво **будь-кому**. 2. Добре здоров'я краще за **аби-яке** багатство. 3. З **нічого ніщо** не виникає. 4. Учатися **ніколи** не пізно. 5. **Якби** камінь не перевертали, він би мохом обріс. 6. **Щоб** стати посправжньому мудрим, треба розуміти цінність новизни. 7. Страх **ніби** приєднує до ніг крила.

Античні прислів'я

Поясніть написання виділених слів, позначте в них орфограми.

514. Запишіть формотворчі, словотворчі та модальні частки у три колонки.

Лише, аби-, нехай, атож, ні-, вже, будь-, невже, оце, би, не-, хай, навіть, де-, ані-.

і Частки не мають самостійного лексичного значення. Вони не є членами речення.

Формотворчі частки підкреслюють разом із дієсловами, з якими вони утворюють форму умовного або наказового способу: Хай сміється всім блакить! (Б. Грінченко).

Словотворчі частки так само підкреслюють разом із утвореними за їхньою допомогою словами: Знаючи міру, не знатимеш ні в чому нужди. (Народна творчість).

Заперечні частки (належать до модальних) підкреслюють разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом: Не поміча хвилини людина, а час прудкий свій килим тче (Д. Луценко).

Інші модальні частки в реченнях не підкреслюють.

515. Перепишіть речення, підкресліть у них члени речення.

ЗРАЗОК

Нехай же співає дівова! (П. Передийніс).

1. Хай живуть сумління людське, Біблія та воля! (М. Доленго).
2. Лише в добро і вищу правду віра людину відрізня від мавпи і від звіра (Л. Забашта).
3. Невже твоє життя тебе не кличе? (В. Стус).
4. Не шукай ніколи середини, друзям вір! (Д. Павличко).
5. Не страх, а мужній спокій допомагає людині в оволодінні своїм життям (Х. Ортега-і-Гассет).

- ▶ Укажіть речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.
- Зробіть синтаксичний розбір першого речення (усно).

516. Уведіть у прислів'я дібрані з довідки модальні частки (усно). Обґрунтуйте роль цих часток у реченнях.

ЗРАЗОК

Легко в очереті дудки робити. – В очереті лише дудки легко робити.

1. Плив, плив, а при березі втопився.
2. Посиділи в гостях на призьбі знадвору.
3. По бороді текло, а в рот не попало.
4. Як заспіває, то волос в'яне.
5. На небі чути, як ваші мухи кашляють.
6. Заховався в закапелку, а хвостика видно.
7. Не клади пальця в рот, бо відкусить.

ДОВІДКА

Навіть, оце, осьде, якраз, аж, тільки.

517. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть частки. Яка роль кожної з них у реченні?

1. Наша дума наша пісня не вмере не загине. От де люде наша слава слава України! (Т. Шевченко).
2. Ось Моринці де Тарас Григорович народився (Ю. Яновський).
3. Хоч би маленьку хатину він мріяв мати над Дніпром щоб у вечірню годину **животворить** своїм пером (М. Рильський).
4. Лиш трутень звук солодкі жерти соти бджола ж для меду й серце віддала (А. Малишко).
5. Чи варто кожному свого шукати броду? Не краще разом будувати міст? (В. Раєвський).

- ▶ Витлумачте лексичне значення виділеного слова.
- Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.

518. Прочитайте діалог за особами.

— Народна мораль здавна плекала честь і гідність. Невже ці чесноти виховувала лише сім'я? Хіба виховання не спиралося на приклади конкретних людей?

— Авжеж, прикладів було чимало. Якраз на прикладах і виховували. Саме про мужніх і гідних людей складали перекази, легенди, їхні імена потрапляли навіть у казки й пісні.

— Навряд чи пісні розповідали про конкретних героїв.

— Звісно, образи пісенних і казкових персонажів були узагальнені. Ось тільки подвиги, вчинки, людські долі були справжні, прямо з життя

списані. Герої ніби й вигадані, хоч вигадкою й прикрашені, але за кожним стояв прототип.

— Чи ж не почуття національної гідності шанували найбільше?

— Атож. Найстрашнішою вадою вважали боягузтво та схильність до духовного рабства. Ще більшим безчестям вважали зраду й зречення рідної мови. Зрікшись її, людина втратила б не лише кровні зв'язки з народом, а й власний моральний корінь.

З телепередачі

- 4 Визначте в тексті частки. З'ясуйте роль кожної з них у реченні.
- Визначте в тексті частки, які є синонімічними.
- Поміркуйте: у висловлюваннях яких стилів часток найбільше? Свою думку обґрунтуйте.
- Які чесноти ви хотіли б виховати в собі? У відповіді вживайте частки.

і

Частки можуть виражати емоційну оцінку висловлення:

- **захоплення:** *Що за золота у вас дитина!* (А. Тесленко);
- **жаль:** *Як же швидко дні легкі промчали!* (В. Сосюра);
- **сумнів, здивування:** *Невже люди говорять правду?* (М. Коцюбинський).

- Прокоментуйте слова античного філософа Сенеки: «*Що думаємо, говоримо; що говоримо, відчуваймо! Нехай узгоджується мова із життям!*»

519. Визначте в реченнях частки. У вказаній послідовності розберіть їх як частину мови.

1. Чи я не знівечив чужого слова? Чи не забув, як гомонить діброва? (М. Сингаївський). 2. Лише у рідній пісні ми живі, живі у слові рідного народу (П. Перебийніс). 3. Навіть в смутку б'ється щастя птах (А. Малишко). 4. Посадіть калину в чистім полі, хай вона освятить час! Рід наш дуже любить волю! Хай же воля любить нас (А. Листопад). 5. І, на жаль, людської доброти часом у житті таки замало (Д. Луценко).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ЧАСТКИ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Частка.
2. До якого розряду за значенням і вживанням належить.
3. Особливості написання (якщо є).

У бою страшний **не** ворог, а відступник (П. Перебийніс).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ЧАСТКИ

Не — частка, модальна, з іменником пишеться окремо.

Не – част., мод., з ім. пишеться окремо.

520. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте частки, розберіть їх як частину мови.

1. Шануйте друга! Де ж таки без хиб ви друга на з..млі найти могли б? (М. Рильський). 2. Хай плещуть хвилями пісень мої слова! Хай кожна рима рани обм..ва! (Олександр Олесь). 3. То як же нам жити на рідній з..млі, щоб люди довіку щасливі були? (Ф. Тишко). 4. Чи бе..печні пущі і ліси? Чи немає для ж..ття загрози? Слухаю пташині голоси, а на очі напл..вають сльози (М. Луків). 5. Коли б ми здружені були, як мати і слухняні діти, ж..ли б ми вільні, наче віт..р! (М. Кондратенко).

521. Прочитайте оприлюднений у соцмережі лист. Попрацювавши зі словниками, дайте дописувачу обґрунтовану письмову відповідь.

Останнім часом на ТБ, по радіо та в Інтернеті на позначення підтвердження певної думки я не чую, не бачу й не читаю іншого слова, крім «звичайно» (якщо, звісно, не зважати на «канєшно»). У Словнику зазначено, що це слово є синонімом ряду «звісно — авжеж — аякже», проте при його вживанні в цьому значенні воно ріже мені слух.

Прислівник «звичайно» є похідним від іменника «звичай», що означає повторюваність або усталеність чогось і є прямим синонімом прислівника «зазвичай». Тому для підтвердження думки він не зовсім годиться, оскільки те явище, якого думка стосується, може бути повторюваним, а може й ні. На мою думку, неправильно відповідати «звичайно» на запитання «чи вступив твій брат до університету?». Вступ на навчання не є регулярним або повторюваним явищем, тому не відбувається ні «зазвичай», ні «звичайно». Доречними підтвердженнями тут були б «звісно», «авжеж», «аякже», так само, як в інших подібних випадках.

А що думає з цього приводу товариство?

 Упродовж певного часу на Житомирщині видавався український літературно-мистецький журнал «Авжеж!». Як ви вважаєте, чому він мав таку назву? Уведіть назву журналу до самостійно складеного речення. Якою частиною мови є слово *авжеж* у складеному реченні?

 Чому не можна вживати в мовленні слів «канєшно», «січас», «всігда»? Що ви знаєте про суржик? У відповіді вживайте частки.

Правопис часток

522. Прочитайте подані в двох колонках речення. Поміркуйте, від чого залежить написання часток через дефіс або окремо.

А докопаюсь-таки до щастя
(А. Малишко).

Люди, чогось не так-от швидко
ростуть, як би їм хотілося
(М. Стельмах).

Щастя не шукають, а таки здобу-
вають (Народна творчість).

Зимова от чорнішає земля
(Є. Маланюк).

i

Якщо частки *бо, но, то, от, таки* стоять безпосередньо після слів, із якими пов'язані за змістом, їх пишуть із цими словами через дефіс: *Будуємось, будуємо-таки* (М. Влад).

Якщо ж ці частки стоять не відразу після такого слова, їх пишуть окремо: *І ми таки* прийдемо (А. Малишко).

Якщо між частками *бо, но, то, от, таки* і словами, з якими вони пов'язані за змістом, стоїть інша частка, частки пишуть окремо: *ска-зав же таки*.

Формотворчі частки з усіма словами пишуть окремо: *прочитав би, сказала б, хай буде, нехай скажуть*.

ОРФОГРАМА:

написання часток окремо та через дефіс

523. Прочитайте. Визначте частки, поясніть їхнє написання.

1. Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали! (Т. Шевченко). 2. Лиш правда є вічна, а то все трава (П. Тичина). 3. Чиясь-то молодість ясна у двері стукає мої (А. Малишко). 4. Читали ми книжку в короткі спочинки, дбайливо складали подерті сторінки. Які то бувають на світі книжки! (П. Воронько). 5. Світ мені усміхається тепло, і розлуки немає-таки (П. Перебийніс). 6. А я ж таки козацького роду-плоду, то й не звик ще потурати на пригоду (М. Вороний). 7. Ми на Вкраїні таки український народ, а не просто населення, як це у звітах дається (В. Баранов).

Чим, на вашу думку, народ відрізняється від населення?

524. Перепишіть, знімаючи ризики. Поясніть написання часток.

1. Який/бо ти, дідусю, став суворий! (Леся Українка). 2. Якби/то я міг повернути неповторну юність мою! (В. Сосюра). 3. Діду, ви старомодні.

А розправте/но плечі! Де ж то видано, діду, так/бо діло не/підє! (*П. Перебийніс*). 4. Як/би, як/би/то юність знала, а старість мудра я могла! (*В. Сосяра*). 5. Отак/бо, друже мій великий, усе минуле ожива (*А. Малишко*). 6. Музика кличе: ходи/ж/бо сюди! (*М. Петренко*). 7. Правда/бо чиста, й добро із красою з'єдналися щільно (*Б. Грінченко*). 8. Гóри! Якi/ж/бо ви високі! (*В. Касіян*).

- ▶ Позначте у словах орфограму «написання часток окремо та через дефіс».
- Розкажіть про свого дідуся або бабусю. Уживайте різні за значенням частки.

525. Перепишіть прислів'я, додаючи на місці крапок дібрані з довідки частки.

1. До торби грамоти додай-... мішок розуму. 2. Не так-... він діє, як словами сіє. 3. Сиди-..., Тетяно, ще зовсім рано! 4. Улита їде — колись-... буде. 5. Посієш «якби», то виросте «якби-...».

ДОВІДКА

Бо, но, то.

- ▶ Які з вибраних вами часток синонімічні? Свою думку підтвердіть прикладами.

526. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Така ти невеличка, моя перепеличко, а голосочок (то) який! (*Л. Глібов*). 2. Чогось (от) серце тремтить од того співу (*Олена Пчілка*). 3. Синичка малесенька, наче колібри, якомсь (то) існує в своєму калібрі (*І. Драч*). 4. Солов'їна пора недовга, тим (то) й пісня найкраща в світі. (*М. Луків*).

- ▶ Розкажіть про свою улюблену пташку. У відповіді вживайте частки *бо, но, то, от, таки*.
- Роздивіться репродукцію картини *Валентини Панко* «Птах щастя». А яким уявляєте птаха щастя ви? Складіть його опис.

і Частку же (ж) пишуть від слів окремо: Чи ж неповторне можна повторити? (Л. Костенко).

Якщо же (ж) входить до складу сполучника або частки, то зі словом пишуть разом: теж.

527. Перепишіть, знімаючи rischi.

1. Зростає/же, добрий, пречудовий світ! (П. Тичина). 2. Нехай/же сад всесвітній устає! (М. Рильський). 3. Пригадую Мадонну Рафаеля. Мистецтво вічне, вічне/ж/бо життя (Д. Павличко). 4. Хай хто хоче, той плаче. Я/ж весело зціплюю зуби (О. Забужко). 5. Я ж/бо не дуже, а я собі збоку, тільки трішки поп'ю я весняного соку (А. Малишко). 6. Прикрашаймо/ж землю свою, юні друзі, щодня, щогодини! (М. Рильський). 7. А час працює все/ж/таки на нас (Г. Коваль).

➤ В останньому реченні підкресліть усі члени речення.

● Укажіть речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

528. Перепишіть, знімаючи rischi та вставляючи пропущені літери.

1. Дівч..но, що робити, скажи/но (О. Маковей). 2. Я сп..тав/таки сусіда про Ганнусю (Т. Шевченко). 3. Галя забулася коротеньким сном до ранку тут/таки коло вікон..чка (Марко Вовчок). 4. Уже/ж/бо весна, Андрію, ходімо дж..рело копати! (А. Малишко). 5. А ти/б, мет..лику, не дуже/то гордився, бо ти недавно сам із гус..ні вродився (Л. Боровиковський). 6. Не слід/бо й справді сумувати, що груш немає на в..рбі (О. Кониський).

§ 38. ПРАВОПИС не і ні З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

529. Прочитайте. Визначте в реченнях слова з префіксом не. Назвіть слова, ужиті з часткою не.

1. Мене, як немовлятко, сповиває і тісно в'яже музика (Д. Павличко). 2. І якусь невідому зажуру навіває та пісня мені (В. Симоненко). 3. Навіть співи звучали і щиро, й нещиро (В. Сосюра). 4. Нам не слава потрібна, не тучі, а ясна неозора блакить (А. Малишко). 5. Спогади докучливі, як нежить (В. Симоненко). 6. Якщо хочеш вчинити зло, сім разів подумай — і не вчини, а добро роби не думаючи! (М. Рильський).

➤ Якими частинами мови є слова з префіксом не та слова, які з часткою не пишуть окремо?

- Розкажіть про написання *не* з іменниками, прикметниками та прислівниками. Звертайтеся з таблицею.

НЕ З ІМЕННИКАМИ, ПРИКМЕТНИКАМИ, ПРИСЛІВНИКАМИ	
НЕ ПИШУТЬ РАЗОМ, якщо:	
слово без <i>не</i> не вживають: <i>Лінощі і недбалість</i> — родичі. <i>Не буду вмиватись, а то ще ненароком</i> сороки вхоплять (Народна творчість).	додаванням <i>не</i> утворюється слово з протилежним лексичним значенням (його можна замінити синонімом): <i>щастя</i> — <i>нещастя</i> (біда) <i>великий</i> — <i>невеликий</i> (малий) <i>високо</i> — <i>невисоко</i> (низько)
НЕ ПИШУТЬ ОКРЕМО, якщо:	
у реченні є протиставлення	<i>не</i> стосується присудка
<i>Пишайся не бровами, а пирогами</i> (Народна творчість).	<i>Після дощу капелюх не потрібний</i> (Народна творчість).

ОРФОГРАМА:

не з іменниками, прикметниками, прислівниками

530. Серед поданих слів випишіть лише ті, що не вживаються без *не*. Розберіть виписані слова за будовою.

Незабаром, нещодавно, необхідність, неухажний, ненадовго, неписьменний, нетерплячка, незлостивий, нелад, немовля, немічний, незмірний, неповноцінний, невід, невтомно, непоборний, непрацездатний, несмачний, нестача.

► Якими частинами мови є виписані слова?

531. Перепишіть, знімаючи ризики. Позначте в словах орфограму «*не* з іменниками, прикметниками, прислівниками».

1. Я до не/стями люблю Україну, вишивку гарну, червону калину (Я. Ковальова). 2. І кожен в світі — не/повторність, чи то людина, чи крилатий птах (А. Листопад). 3. Художник має бути не/вмирущим (В. Сторожук). 4. Виглядай мене в віконечко, не/забаром я прийду (Олександр Олесь). 5. Нам був не/нависний злодійський лад (М. Тарновський). 6. Не/квапом плуганиться вечір (Є. Гуцало).

- Позначте в словах орфограму «*не* з іменниками, прикметниками, прислівниками».
- У виділеному слові позначте місце наголосу.
- Поясніть, що для вас означає любити Батьківщину.

532. Прочитайте. Поясніть написання з не виділених слів.

1. Як же **недобрим** бути, коли небо таке голубе! (*В. Свідзинський*).
 2. Приємно перестать із **недругом** сваритись (*П. Куліш*). 3. А десь на дні душі **ворушиться** **неспокій** (*В. Раєвський*). 4. Я світ обійшов, я своїми руками **неправду** боров, на двобої йдучи (*Яр Славутич*). 5. Як **нерозумно** випрошувати те, чого можеш досягти сам! (*Г. Сковорода*).

533. Перепишіть прислів'я, подані в дужках слова замінюючи на самостійно дібрані синоніми з не.

1. Спокій воду п'є, а (тривога) мед. 2. (Мала) біда, що минула середа.
 3. Вмить нічого не буває, все (важкої) праці чекає. 4. З малої іскри часто буває (великий) вогонь. 5. (Кривою) дорогою йдучи, мало попереду побачиш.

Позначте у словах орфограму «не з іменниками, прикметниками, прислівниками».

534. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики та завершуючи вибраними з довідки та поставленими в потрібній формі словами.

1. Будь не/впертим, а ... 2. Хата славна не/вбиранням, а ... 3. Роби не/силою, а ... 4. Живи не/минулим, а ... 5. Їдь не/швидко, а ...

ДОВІДКА

Розум, відвертий, впевнено, прийдешнє, частування.

535. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Не/гнів, а ніжність — наша вічна сила (*О. Теліза*). 2. Не/сум, а жаль мене бере великий (*П. Куліш*). 3. Я теж не/трутнем, а мурахом із ранніх літ трудився й ріс (*Д. Луценко*). 4. Людині для польоту потрібна сила духу, а не/пір'я (*О. Ільченко*). 5. Поезія — це не/дорігa, а прірва почуття (*Г. Чубач*).

Як ви розумієте зміст останнього речення? Поясніть.

536. Перепишіть. Підкресліть у кожному з речень граматичні основи.

1. Брехня не солодка, а правда гірка (*Г. Чубач*). 2. Нам не страшні ворожі тучі і низьколоба клевета (*М. Рильський*). 3. Я не самотній, бо зо мною спів (*В. Сосюра*). 4. Творчість — це не звично і не випадково. Як не чисте серце, то не чисте й слово (*О. Довгий*).

Поясніть написання не з виділеними словами.

537. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть написання не з дієсловами. За потреби зверніться до таблиці, поданій на с. 58.

1. Не вм..рає душа наша, не вм..рає воля! (*Т. Шевченко*). 2. Можна мати усе, та не мати Ві..чизни (*П. Перебийніс*). 3. Я не люблю, коли кр..чать, ненавиджу, коли лякають (*В. Коротич*). 4. В..сока думка в'юнит..ся не

вміє (*Л. Костенко*). 5. Незчулися, як і зима м..нула (*Панас Мирний*).
6. Хіба не бач..те, як небо голубіє? (*Олександр Олесь*).

➤ Позначте в словах орфограму «не з дієсловами».

538. Перепишіть прислів'я, знімаючи rischi. Обґрунтуйте написання не з дієприкметниками. За потреби зверніться до таблиці, поданій на с. 145.

1. За не/сказане слово не буває соромно. 2. За не/сказане зопалу гірке слово соромно не буває. 3. Не/обдумане вчасно діло померехтіло й згоріло. 4. Не/обдумане діло взяло й згоріло. 5. Не/посіяне зерно не дасть сходів. 6. Вчасно не/посіяне зерно може не прорости.

➤ Позначте у словах орфограму «не з дієприкметниками».

539. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Поясніть написання не з дієприслівниками. За потреби зверніться до правила, уміщеного на с. 167.

1. Сніги зійшли немов навіки і сліду не лишивши нам. Земля розплющила повіки своїм не вірячи очам (*Л. Дмитерко*). 2. А за березами важніли хмари не знаючи куди занести дощ (*М. Стельмах*). 3. І в'януть трави смарагдові з квіток не зводячи очей (*Олександр Олесь*). 4. Я ходив навпрямки не питавши броду скуштував розлуку я на смак, як воду (*М. Сингаївський*).

➤ Позначте у словах орфограму «не з дієприслівниками».

540. Розкрийте значення фразеологізмів. Обґрунтуйте написання не з дієприслівниками.

1. (Не) моргнувши оком. 2. (Не) минаючи нагоди. 3. (Не) роблячи розголосу. 4. (Не) розгинаючи спину. 5. (Не) тямлячи себе.

➤ Із двома фразеологізмами складіть речення, запишіть їх.

541. Перепишіть, знімаючи rischi.

1. На світі більше, ніж зірок у неба, не/кволих душ, а пристрасних, хоробрих (*П. Воронько*). 2. Люблю я вулиці замріяного Львова, де кожний камінець — не/вимовлене слово (*О. Гай-Головка*). 3. Там край лежить не/міряний, не/знаний, земля народів інших і племен (*Л. Костенко*). 4. А вдалині, мов видиво, стоїть століттями не/зрушений Житомир (*Борис Тен*). 5. Тиша ловить у не/від хвилин переплин (*Б. Олійник*). 6. Не/квапно крутиться земля, життя хутчіше кружеля (*В. Базилевський*). 7. Моя правда завжди насторожі, не/впускає брехню у мій дім (*В. Білас*).

➤ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

- Роздивіться логотипи. Поясніть, чому митці обрали саме такі символи та девізи. Які почуття вони намагалися вкласти у свої роботи? Розкажіть, яким ви бачите логотип місця в Україні, яке вам подобається найбільше. У розповіді вживайте різні частини мови з *не*.

- 542. Перепишіть, знімаючи ризики. Завершіть текст трьома-чотирма реченнями про те, які мистецькі твори вітчизняної культури слід, на вашу думку, показати світові. У складені вами речення введіть слова з *не*.

Українська держава зможе по-справжньому утвердитись у світі передовсім духовністю, що не/схожа на інші, а тому цікава. Адже матеріальним достатком Європу не/здивуєш. Духовна культура — то єдина не/ординарна, виняткова сила нашого народу, яка зараз перебуває у стані стислої пружини перед вивільненням.

За Р. Іваничуком

- ▲ Лексичне значення слова *культура* з'ясуйте за Тлумачним словником.
 ■ Об'єднуйте написання *не* з різними частинами мови.

i

Ні (ані) пишуть разом із:

- іменниками, прикметниками, прислівниками, які без *ні* не вживаються: *нікчема, нісенітниця, ніяковий, нівроку, аніяк*;
- заперечними займенниками: *ніхто, нічий (але ні до кого, ні перед чим), та заперечними прислівниками: ніде, ніяк, ніколи, анітрохи, нізащо (але ні за що)*.

Ні (ані) пишуть окремо у:

- реченнях із заперечним присудком: *Він не вимовив ні слова*;
- фразеологізмах: *ні туди ні сюди, ні тут ні там*.

ОРФОГРАМА:

ні (ані) з різними частинами мови

543. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики. Поясніть написання ні зі словами.

1. За гроші не/купиш ні/ батька, ні/матері, ні/родини. 2. Ні/хто майстром враз не/став. 3. Ледачому й лінуватися ні/коли. 4. Живий ведмідь шкури ні/за/що не продасть. 5. Якщо грубо, ні/кому не любо. 6. Дотримуй у всьому міри, то не/матимеш ні/в/чому потреби. 7. Голий ні/зливи, ні/дощу не боїться. 8. Риба без кісток не/водиться ні/в/якій водиці.

Позначте у словах орфограму «ні (ані) з різними частинами мови».

544. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи ризики. Поясніть написання ні зі словами.

1. Не/ховаю у пам'ять ні/чого, пер..д нею ні/з/чим не/таюсь (П. Перебийніс). 2. Ні, цей народ із крові і з..млі я не/віддам ні/кому і ні/защо! (М. Вінграновський). 3. Ні/що й ні/коли не/минає марно (Б. Олійник). 4. Величі справжній не/треба сп..ратись на плечі ні/кчем (В. Симоненко). 5. Любов не/має ні/кінця ні/краю (П. Перебийніс). 6. Не/хочу я ні/вічності, ні/слави (Л. Костенко).

Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

545. Розкрийте значення фразеологізмів. До кожного з них доберіть фразеологізм-синонім.

Ні грач ні помагач; ні пір'я ні луски; ні собі ні людям; ні холодно ні жарко; ні шиє ні поре.

Поясніть написання ні з різними частинами мови у фразеологізмах.

Із двома парами фразеологічних синонімів складіть речення, запишіть їх.

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВІДЧУВАЮ І ДІЮ!

С

Запитання та завдання для самоперевірки

С

• Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?

С

• З якою частиною мови найчастіше вживають прийменники?

С

• Які прийменники називають простими, складними, складеними?

С

• Які прийменники пишуть разом, окремо, через дефіс?

С

• Яка роль сполучників у мові?

С

• Що є підставою поділу сполучників на сурядні та підрядні?

С

• Яка роль у мові часток? Наведіть приклади.

С

• Які правила написання частки не стосуються всіх частин мови?

С

§ 39. ВИГУК ЯК ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МОВИ

546. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Які з виділених слів виражають почуття, їх не називаючи? Які виділені слова передають волевиявлення: заклик, здивування, спонування до дій, так само їх не називаючи? Звертєся з поданою нижче таблицею.

1. Ой, у полі гне тополі вітер (*В. Сосюра*). 2. Ох, скільки шелесту у світі! (*П. Тичина*). 3. Агей! Неси-но, молодице, на стіл з калиною пиріг (*М. Стельмах*). 4. Цить, дитино, цить, не плач! Я спечу тобі калач (*Народна творчість*). 5. Нумо, зберімося в купу тісніше! (*В. Самійленко*). 6. Ова! Та й розумна ж голова! (*Народна творчість*).

ВИГУК — особлива частина мови, що виражає почуття та волевиявлення, не називаючи їх.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
ПОЧУТТЯ	ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ
Ой, ах, ех, ух, ей, о, ого, еге, ова, ат, хм, тьфу, іч, фе, тю, ой боже, матінко моя...	Нумо, геть, гайда, цить, марш, цабе, тпру...

Вигуки волевиявлення слугують і для привернення уваги: алло, агов, гей, киць-киць.

До вигуків волевиявлення зараховують також етикетні формули: добридень, пробачте, бувайте, прощавайте, будь ласка та ін.

Вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вигук не є членом речення.

Найчастіше вигуки вживають у розмовному та художньому стилях — переважно в діалогічному мовленні. В усному мовленні вигуки часто супроводжують відповідною мімікою та жестами.

547. Прочитайте. Визначте в реченнях вигуки. Які з них передають почуття? Які виражають волевиявлення?

1. Гей, удармо в струни, браття, золотії! (*М. Рильський*). 2. Ах, скільки струн в душі дзвенить! (*Олександр Олесь*). 3. Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш? (*М. Рильський*). 4. Ануте, заграйте що-небудь! (*Панас Мирний*). 5. Цить, розумнице! (*М. Стельмах*). 6. Крякають круки про

кризи і крах. Фе! Нецікаво, панове! (М. Рильський). 7. Ох, як хочеться жити, жити... 8. Хтось покликав: «Алло! Люди добрі!» (Д. Павличко).

- ▲ Назвіть передані вигуками почуття.
- Ще раз виразно прочитайте речення, супроводжуючи читання відповідною мімікою та жестами. Чи легко вам було це зробити?
- Укажіть речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

Вигуки, що передають почуття, не називають їх так, як іменники (радість, страх, гнів), дієслова (радію, боюся, гніваюсь) або прислівники (радісно, страшно, гнівно). Проте з кожним вигуком у свідомості людини пов'язується певний зміст: радість, подив, задоволення тощо.

Вигуки виражають ці почуття спонукування узагальнено, тому більшість вигуків є взаємозамінними. Так, вигук ой може передавати здивування, радість, захоплення, вдячність, жалість, страх.

Лише за деякими вигуками закріплене одне значення: тю (здивування), хм (сумнів), пхе (зневага), фу (огиди).

548. Прочитайте. Визначте вигуки, назвіть передані ними почуття. Які з цих вигуків взаємозамінні?

Високо в небі літали дощові краплини й гукали одна одній: «Збираймося до купи та станемо чорною хмарию!» Незабаром з них справді утворилася чорна хмара. А краплинки не вгавають, кричать: «Ой, гарно як! Ого, як нас багато! Пролиймося на землю дощем! Ат, як земля зрадіє! Ах, як буде добре!»

З-поміж них була краплина, що дуже пишалася й величалася. «Пхе, — казала вона, позираючи згорда на подружок. — Іч, розбалакалися! Тьфу! Хай собі купчаться та збираються, дощем падають! Ось я, як зірвуся, усе затоплю! Овва!» Одірвалася і з розгону впала... у калюжу.

За І. Сенченком

- ▲ Якою мірою вигуки допомогли увиразнити почуття та пояснити поведінку персонажів твору? Розкрийте алегорію образів.
- Поясніть значення фразеологізму *сісти в калюжу*.
- Прокоментуйте рядки поета Тарієла Чантурія:
Із дитинства я вийшов, наче з кімнати сміху: «Ха-ха-ха! Хо-хо-хо!»
Ступив у іншу кімнату: «Ах! Ах! Ах! Ох! Ох! Ох!»

За походженням і способом творення вигуки поділяють на:

НЕПОХІДНІ:	ПОХІДНІ:
не співвідносяться з іншими частинами мови, утворені з одного або кількох звуків, повторенням звуків або подовженого голосного	утворені від інших частин мови
а, о, ех, ей, ой, йой, іч, фе, гей, пхе, гм, тпру, люлі, ой-ой, ай-ай-ай, а-а, о-о-о	Господи! Людоньки! Лишенько! Жаж! Стоп! Тривога! Рятуйте! Подумаєш! Прощайте! Отакої! Світе мій!

До похідних вигуків належать слова-оклики, якими привертають увагу (гулі-гулі, киць-киць, но, киш, цабе), та усталені звороти (Боронь Боже! От тобі й маєш! От тобі й раз! Цур тобі! Хай йому грець!).

549. Прочитайте. Визначте вигуки похідні та непохідні.

1. Добрий вечір, люди добрі! (М. Коцюбинський). 2. О, дякую, що ти прийшла-таки (М. Старицький). 3. Ах, що то за пісня була! (Марко Вовчок). 4. Ех, і дихатимемо ми легко та радісно (Остан Вишня). 5. Ой лишечко, як страшно! Цить! Хай говорить серце (Леся Українка). 6. Та цур йому, тій балаболці! (М. Стельмах). 7. Ну, прощайте! Всі боління переборюйте й вагання (П. Тичина).

Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

Визначте вид кожного з речень за емоційним забарвленням. Поясніть, чому більшість речень, що містять вигук, є окличними.

550. Прочитайте вигуки, поясніть, як вони утворилися.

1. Боже мій! 2. Мамо рідная! 3. Матінко! 4. Слава! 5. Рятуйте! 6. Ти глянь! 7. Горенько моє! 8. Марш! 9. Цур йому!

Укажіть вигуки, утворені від форми кличного відмінка іменників.

З виділеними словами складіть речення (усно).

Вигуки, що стоять на початку речення або в його середині, виділяють комами, якщо їх вимовляють без особливої окличної інтонації: Гей, в путі не відставай! (М. Петренко). Сонце, волю зустрічати, гей, виходь, мій брате! (В. Поліщук).

Якщо вигук вимовляють з окличною інтонацією, після нього ставлять знак оклику: Ох! Зірка в серце впала (Леся Українка). Весно, прихось! Та швидше, гей! (В. Сосюра).

Вигуки о, ой, які стоять перед звертанням і тісно пов'язані з ним інтонаційно, комами від звертання не відділяють: *О краю мій, тужу я за тобою! (М. Рильський).*

Вигуки, повторювані з метою посилення передаваних ними почуттів, пишуть через дефіс: *ай-ай-ай, ну-ну, ого-ого.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: вигуки на добраніч, будь ласка, до побачення пишуть двома словами.

ОРФОГРАМА: правопис вигуків

551. Прочитайте. Визначте вигуки. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Гей-гей! Чи є хто в лузі? Озовися! (*М. Вороний*). 2. Мені шляху не питає, просто степом мандрувать, гей-гей, долю доганять! (*Народна творчість*). 3. Ну, серце, говори! (*Д. Павличко*). 4. Співай, співай про молодість, о серце! (*В. Сосюра*). 5. Ах, серце радуйся, люби цей світ! (*П. Перебийніс*). 6. О слово, будь мечем моїм! (*Олександр Олесь*).

Позначте у словах орфограму «правопис вигуків».

552. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. О краю мій тополею рости! (*С. Бен*). 2. Ой у полі гне тополі вітер та на вольній волі (*В. Сосюра*). 3. А здолати нас ох непросто! Кров козацька в серцях кипить! (*М. Шукайло*). 4. Летімо друзі вдалеч навмання. Ану подайте білого коня! (*П. Перебийніс*). 5. Гей помчімо ж мої коні пошукаймо долі! 6. О дивокраю мій казковий Я збережу про тебе спомин (*В. Шукайло*).

Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

553. Перепишіть, знімаючи rischi. Поясніть написання вигуків.

1. На/добраніч, весела діброво, тихі трави, зелені сади (*А. Камінчук*). 2. Леле/леле! Спи, моє дівчатко, я тебе зірчастим небом вкрив (*М. Сингаївський*). 3. Ой/ой, біда! Рятуйте мене, люди! (*В. Симоненко*). 4. О, не торсайте двері! Будь/ласка, не торсайте двері! (*О. Забужко*). 5. Гай/гай, як/же багато води збігло! (*С. Скляренко*). 6. Ну/ну, не треба аж так категорично (*О. Слоньовська*).

Укажіть ужиті в реченнях етикетні формули.

Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

Окрему групу вигуків становлять звуконаслідувальні слова, які відтворюють звуки й шуми природи, машин, механізмів: *ку-ку, ж-ж-ж, чик-чирик, няв-няв, гуп, дзень, ха-ха-ха, ш-ш та ін.*

■ 554. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте звуконаслідувальні слова.

1. Наш кінь дзвонить дзвоником Дзінь-дзінь (Є. Гуцало). 2. Тихо всюди хоч сій мак. Лиш годинник б'є Так-так (О. Маковей). 3. Зозуленька сива на дубочку сіла. Залунало у гайку Ку-ку Ку-ку Ку-ку (М. Познанська). 4. Не знала коза як сказати Водички Тож мовила коротко Ме! (П. Ребро). 5. Гав крутнув хвостом великий собака Кур'єр (С. Дзюба).

Позначте у словах орфограму «правопис вигуків».

■ 555. Визначте в реченнях вигуки. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. Ах, скільки поклав я душевної сили, щоб нині у пісні ширшали крила! (Т. Масенко). 2. О, скільки ж то відчинених дверей в далекий світ шляхів незнаних! (О. Лятуринська). 3. Котилося через поле Перекотиполе доведаться щастя й горя край Чорного моря. «Тю-тю, дурний, розігнався! — Будяк обізвався. — Чого тебе вража сила отут розносила?» (Л. Глібов). 4. А життя прожити перекотиполем? Ой, озветься воно потім болям... (М. Шостак). 5. Ой лелечко, болить моє сердечко! (П. Чубинський).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ВИГУКУ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

1. Вигук. Що передає: почуття чи волевиявлення.
2. Непохідний чи похідний.
3. Особливості написання (якщо є).
4. Розділові знаки при вигукі.

Гай-гай, до травня зачекаймо (М. Бажан).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ВИГУКУ

Гай-гай — вигук, виражає почуття заклопотаності, непохідний, пишеться через дефіс, на письмі виділяється комою.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ВИГУКУ

Гай-гай — виг., вираж. почуття заклопотаності, непохід., пиш. через дефіс, виділ. комою.

■ 556. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

На галяві почувся голос гриба Капельюшника Ех і життя наше тьху! Тільки й чекаєш що хробачня з'їсть тебе не сьогодні то завтра Нумо тікати Котрась сиріжка сказала із глумом Еге в лісі ходять люди з кошиками Схоплять тебе та й засушать на мотузці Овва Цур вам Не хочу сидючи тут гнити піду в світ сам Нехай і в кошик попаду нехай і в борщі гарячому втоплюся! Будьте здорові і не згадуйте лихом — сказавши так гриб Капельюшник насунув на лоба свій широкий капелюх і пішов геть з поляни.

За П. Козланюком

- Визначте в тексті вигуки. Три з них (на вибір) розберіть як частину мови (усно). Роздівіться жартівливі ілюстрації. Проведіть у класі конкурс на краще гумористичне оповідання, у якому буде доцільно використано найбільше вигуків.

еге ж!

отако!

хай йому грець!

агоо!

зи!

ой лишенько!

пхе!

казна-що!

557. Прочитайте. Якими частинами мови є виділені слова? Свою думку доведіть.

1. Тут так ніжно лунало «здрас^{туй}», що в куці заховалося «про^{щай}» (Г. Горовий). 2. Марко заму^{гикав} пісень, де багато було «ой» (М. Стельмах). 3. На «ой» починаються наші пісні — вони з українського бо^{лю} (П. Засенко). 4. Напровесні лелеки прилі^{тають} до своїх гнізд і радісним і лунким «кле^к-кле^к, кле^к-кле^к» повер^{тають} нас у дитинство, в світ добра, любові і краси (А. Камінчук).

- Перепишіть перше речення, підкресліть у ньому всі члени речення.

ЗНАЮ І РОЗУМІЮ! ВІДЧУВАЮ І ДІЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яку частину мови називають вигуком? Наведіть приклади.
- Чому вигук — особлива частина мови?
- Що означають вигуки? Назвіть вигуки, що виражають почуття, та вигуки, що передають волевиявлення.
- Назвіть популярні в молодіжному середовищі вигуки. Що вони виражають?
- Якими частинами мови є етикетні слова? Наведіть приклади.
- Що відтворюють звуконаслідувальні слова?
- Які вигуки пишуть через дефіс?
- Які розділові знаки ставлять при вигуках?
- Яка роль вигуків у мові?

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРОТЯГОМ РОКУ

ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХ ПРАВОПИС І ВИКОРИСТАННЯ В МОВЛЕННІ

558. Прочитайте. Визначте дієслова. З'ясуйте час, вид, особу й число кожного.

1. У промінні мови проросла душа (*В. Кучерук*). 2. Неоціненну мудрість наших пращурів, досвід віків, високі досягнення наукової думки, безсмертні шедеври художньої творчості, моральні заповіді наших батьків — усе береже в собі рідна мова (*З журналу*). 3. Спіткнулася душа об чужослів'я (*І. Редчиць*). 4. Будемо сподіватися на очищення української мови від суржику й лихослів'я (*А. Бабко*). 5. Не заплямує ніхто світло духовного серця (*Т. Майданович*).

- Два дієслова (*на вибір*) розберіть як частину мови.
- Розкажіть про роль мови у формуванні духовності. Уживайте дієслова майбутнього часу.

559. Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу. Поясніть написання особових закінчень.

ЗРАЗОК ➤ *Знати — знаєш.*

Захищати, любити, боротися, боронити, долати, хотіти, бажати, допомагати, змагатися, стояти, перемагати.

- Позначте у словах орфограму «літери *е* (*и*), *и* (*ї*) в особових закінченнях дієслів».
- Визначте серед дієслів синоніми.

560. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. У ж..ття дороги стел..ться мені (*В. Симоненко*). 2. Коли ти не озбро..шся проти нудьги, то дивися, щоб ця тварюка не зіпхнула тебе з чесноти на моральне зло (*Г. Сковорода*). 3. Коли говор..ш з усіма, то значить ні до кого (*Г. Чубач*). 4. Нащо слова? Ми волю нес..мо (*Олег Ольжич*). 5. Ми весь час сто..мо на грані невідомих шляхів майбутніх (*Олена Теліга*). 6. Ми не ціну..мо добра, а десь загуб..мо — жалі..м (*Д. Луценко*).

- Виділені слова передайте звукописом.
- Позначте у словах орфограми.

561. Перепишіть, складену форму майбутнього часу замінюючи на складну.

ЗРАЗОК → *Хто сідає на два стільці, той буде сидіти на підлозі. -*
Хто сідає на два стільці, той сидітиме на підлозі.

1. Доки не висохне криниця, не будеш знати цінності води (*Англійське прислів'я*). 2. Хто свою матір поважає, чужої не буде кривдити (*Азербайджанське прислів'я*). 3. Позбувшись хвоста, лисиця й інших до того буде намовляти (*Німецьке прислів'я*). 4. Якщо залізо в роботі, іржа його брати не буде (*Кримськотатарське прислів'я*). 5. Згаявши хвилину, ти будеш каятися не одну годину (*Українське прислів'я*).

➤ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

562. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте спосіб кожного з дієслів.

1. Забуд...мо наші ро...брати і чвари (*М. Вінграновський*). 2. Нап...сала б я всюди курсивами: «Так багато на світі горя! Люди, буд...те взаємно красивими!» (*Л. Костенко*). 3. Кр...тикуй, пропонуй, роби! (*М. Горинь*). 4. Якби не м...нуле, не пройдене, не було б і мене, а була б якась інша (*Г. Гордасевич*). 5. Хай пісню звучать, як віра і надія, нові слова: свобода, мир, любов! (*М. Луків*). 6. Ч...тай і думай, друже мій, і не цурайся свого роду (*Д. Білоус*).

➤ Розкажіть про творення дієслів умовного й наказового способів.

- Позначте в словах орфограму «частка би (б) із дієсловами умовного способу».
- Поясніть уживання розділових знаків.

563. Прочитайте. Визначте особливі форми дієслова — дієприкметник і дієприслівник.

Розгорнута книга нагадує птаха в польоті, є в цьому щось хвилююче і значуще. Розгорнута книга — як розпростерті крила. Заглиблюючись у неї, я відчуваю, що крилатію сам. Злітаю, розуміючи, що крила книги — мої крила.

За В. Базилевським

➤ Дієприкметник і дієприслівник (*на вибір*) розберіть як особливі форми дієслова.

564. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Усім любе слово сказане до речі. 2. Неправдою здобуті скарби не дають користі (*З Біблії*). 3. Найкращими ліками від рани завданої ворогом є чиста совість (*О. Духнович*). 4. Працюйте не шкодуючи зусиль (*Д. Білоус*). 5. Почувши жарт шукай у ньому приховану правду (*О. Довженко*). 6. Заздрячи чужому щастю свого не збудуєш (*Грузинське прислів'я*).

➤ Поясніть розділові знаки в реченнях.

565. Перепишіть, визначте дієприкметники, після кожного запишіть форму дієслова, від якої його утворено.

ЗРАЗОК *Скільки ласки в цій чаруючій (чарують) мові!*
(*Р. Гамзатов*).

1. Вірю у велике, палаюче, наче сонце, Слово (*Л. Кисельов*). 2. Чисте почуття, як весняний дощ, оживить засохле серце (*М. Коцюбинський*). 3. Скільки ласки й привабливих мрій у цій милій, чаруючій мові! (*Р. Гамзатов*). 4. Мимо рідного дому проходжу ніби прикипілими до землі ногами (*За Григорієм Тютюнником*).

➤ Розкажіть про творення активних дієприкметників теперішнього та минулого часу.

566. До кожного дієприкметника доберіть і запишіть форму дієслова, від якої його утворено.

ЗРАЗОК *Сказаний ← сказати.*

Оспіваний, намальований, розбуджений, уміщений, посунутий, зігнутий.

➤ Розкажіть про творення пасивних дієприкметників минулого часу.
● Укажіть дієприкметники, при творенні яких відбувається чергування звуків. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

567. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворюючи дієприслівники недоконаного виду.

1. Ми повинні дбати про збагачення нашої лексики, не лише (заглядають) у словник, а й (прислухаються) до народу (*М. Рильський*). 2. Слова прилітають і стеляться на папері, (плачуть, сміються) (*Т. Шевченко*). 3. Усі поспішають, (шукають) щастя (*Г. Чубач*). 4. Тільки щастям людей я життя, не (вагаються), міряв (*М. Сингаївський*).

➤ В утворених дієприслівниках виділіть суфікси. Поясніть їхнє написання.
● Поясніть уживання розділових знаків.

568. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Робл..чи добро, не оглядайся (*Шведське прислів'я*). 2. Серце й розум ж..вуть, безупинно бор..чись (*Баскське прислів'я*). 3. Більше зна..ш бач..чи, ніж уявляючи (*Іспанське прислів'я*). 4. Вируша..чи в дорогу, ро..питай про супутника (*Арабське прислів'я*). 5. Хто виріс не бо..чись, ж..ве не соромл..чись (*Чеське прислів'я*). 6. Пал..чи свічку з обох кінців, б..гато не насвіт..ш (*Ірландське прислів'я*).

➤ Позначте в словах орфограми «літери у (ю), а (я) в дієприслівникових суфіксах» та «літера и в суфіксах дієприслівників».
● Поясніть уживання розділових знаків.

569. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворюючи дієприслівники доконаного виду.

1. (Звіритися) на море, ти перестаєш належати собі (Г. Сковорода).
2. І раптом розхвилюєшся в тривозі, (відчути) теплий подих вітерця (Д. Луценко).
3. І світилися хмари, (здійнятися) наметами (А. Малишко).

► Пояснить уживання розділових знаків.

570. Прочитайте. Визначте прислівники, за таблицею, поданою на с. 172, з'ясуйте розряд кожного за значенням.

Часом можна почути, що творцями мови є письменники. Упевнено стверджую, що все якраз навпаки: це мова творить письменника. Мова зароджується, натхненно твориться, щодня й щохвилини розвивається в надрах народної мудрості, як дорогоцінні мінерали в надрах землі. Письменник старанно вишукує, ретельно й наполегливо обробляє, професійно гранить мову, щоб вона засяяла в усій своїй красі.

Мову не можна створити штучно. Вона народжується разом з народженням етносу. А от спотворити, зруйнувати, нещадно знищити її можна, вносячи в повсякденне мовлення величезну кількість іноземних слів, витісняючи з ужитку корінну лексику. Звідусіль пре, з усіх шпарин злісно лізе російське, англомовне, латинське, всяке інше слово, тільки не своє.

Тож рятуймо рідну мову всюди та скрізь, щодня й щохвилини. Не сподіваймося, що вона сама якось виживе.

За А. Мартиненком

► Два прислівники (на вибір) розберіть як частину мови.

571. Знявши rischi, запишіть у дві колонки прислівники, які пишуть разом, і прислівники, які пишуться через дефіс.

По/християнськи, пліч/о/пліч, на/двоє, у/досвіта, всього/на/всього, на/швидкуруч, куди/небудь, на/вздогін, по/козацьки, мимо/волі, далеко/далеко, як/не/як, хоч/не/хоч, на/вперейми, босо/ніж.

572. Від поданих прислівників утворіть усі форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

Чітко, терпляче, рішуче, гарно, погано, добре.

► Назвіть форми, утворені від інших коренів.

573. Перепишіть, підкресліть усі члени речення. Пояснить, чому службові частини мови не є членами речення.

У цей непростий час наш народ зберіг-таки у своїй душі добро й милосердя, притаманні йому з давніх-давен. Нині ж важливо протистояти сучасній духовній агресії. На її озброєнні ЗМІ: газети, журнали, телебачення, радіо, кіно, відео, театри, естрада. Їх використовують не для становлення духовності, а для її руйнації. Агресії проти духовності українського народу ми протистоїмо, спираючись на героїчне минуле й сьогодні.

За І. Синякевичем

- ▶ Поясніть відмінність службових частин мови від самостійних.
- Позначте у словах вивчені орфограми.
- Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

574. Знявши rischi, запишіть у дві колонки прийменники, які пишуть разом, і прийменники, які пишуть через дефіс.

З/під, по/за, за/ради, з/понад, на/проти, по/серед, з/посеред, у/продовж, з/поміж.

575. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання виділених слів. Визначте сполучники.

1. Як/би ми раділи, як/би матері не сивіли. 2. Батьки переживають за/те, що/б діти були ситі, про/те не завжди турбуються, що/б були тямковиті. 3. Дурник говорить про/те, що він їв, про/те не розказує, що прочитав. 4. Що/б тільки ми не робили, що/б наш язик був обачливим!

- ▶ Один зі сполучників розберіть як частину мови.

576. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Визначте частки.

1. Скільки голів, стільки (ж) умів. 2. До торби грамоти додай (но) мішок розуму. 3. Невеликий пан, перелізеш (бо) й сам. 4. Скільки (от) ворона (не) каркатиме, (не) бути їй солов'єм. 5. Як (би) ковбасі крила, кращої птиці (не) було (б). 6. Щастя (не) шукають, (таки) здобувають.

- ▶ Одну з часток розберіть як частину мови.

577. Перепишіть, знімаючи rischi.

1. Не /буває ні/коли великих справ без великих труднощів (*Вольтер*). 2. Хто лукавить — сам себе не/славить (*Народна творчість*). 3. І ні/де нема світила, яке сильніше променів душі (*Л. Федорук*). 4. Душа моя у кригу не/закута (*А. Малишко*). 5. Люблю я світ не/сходжений за/те, що маю в цьому світі Батьківщину (*П. Перебийніс*). 6. Я — українець, і моя душа ні/з/ким не/розмежована довіку (*В. Кочевський*). 7. Нові чуття, не/зріднені з журбою, відкрилися (*А. Малишко*).

- ▶ Обґрунтуйте написання не з різними частинами мови.

578. Перепишіть. У кожному з речень визначте всі частини мови.

Двадцять перше століття — то надзвичайно бурхливий час. Нещадиме колесо історії крутиться неупинно. Головне, щоб у цій круговерті людина не втратила себе, своїх честі й сумління, відчуття справедливості.

Найдорожчим для кожного з нас є любов до рідних, до своєї землі. Загальнолюдські цінності завжди об'єднували і сім'ї, і нації, і держави. Усім нам треба плекати в серці любов до міста або села, де живемо, до людей, що живуть поруч із нами. Оце, мабуть, і об'єднає Україну.

За В. Шелестюк

- ▶ Визначте тему та головну думку тексту. Доберіть до нього заголовок.
- Назвіть відомі вам загальнолюдські цінності. Складіть роздум на тему «Що може об'єднати мою країну» в публіцистичному стилі.

ДОВІДКОВЕ БЮРО

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Аватар (санскр.) — невеликий малюнок або фотографія, яку використовують як зображення користувача мережі Інтернет, зокрема в соціальних спільнотах.

Автопортрет (грец.) — портрет художника, скульптора, виконаний ним самим.

Агат (грец.) — напівдорогоцінний камінь, що використовують для прикрас, а також у хімічному виробництві.

Акцент (лат.) — своєрідна вимова, властива тій або іншій мові (діалектові), особі; *перен.* особлива увага до чогось; підкреслення.

Амбіція (лат.) — самолюбство; гордість; честолюбство.

Археолог (грец.) — фахівець у галузі *археології* — науки, що вивчає давні побут і культуру людського суспільства на підставі добутих під час розкопок речових пам'яток минулого.

Атрибут (лат.) — предмет або істотна ознака, які становлять характерну прикмету кого-, чого-небудь.

Багатоетнічний — такий, що охоплює багато *етносів* — історично сформованих на певній території стійких сукупностей людей, що мають спільні риси й особливості культури та мови. Синонім: *поліетнічний*.

Борзо (діал.) — швидко, прудко.

Бренд (англ.) — торговельна марка компанії, товару або продукту; *перен.* щось унікальне, особливе.

Вагани (діал.) — ночви.

Вілиця — опукла кістка черепа між оком і верхньою щелепою.

Вугіль — 1. *збірн.* Те саме, що вугілля. 2. Недопалене дерево, яким художники створюють ескізи та підмальовки живописних творів.

Гармонія (грец.) — 1. муз. Закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні; співзвуччя. 2. Поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого).

Глибокодумність — схильність до глибокого мислення; сповненість глибокого змісту.

Гу́ня (діал.) — верхній одяг із домотканого грубого сукна.

Га́зда (діал.) — господар, хазяїн.

Деграда́ція (лат.) — поступове погіршення, втрата якихось якостей, властивостей; занепад, виродження.

Джінжик (діал.) — комар.

Джолоба́ти (діал.) — колупати.

Дух — свідомість, мислення; внутрішній стан, моральна сила людини (колективу).

Духовний — 1. Пов'язаний із внутрішнім психічним життям людини, її моральним світом. Антонім: *матеріальний*. 2. Нематеріальний, нетілесний. 3. Такий, що стосується релігії, церкви, належний їм. Антонім: *світський*.

Духовність — властивість вдачі, що полягає в переважанні духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними, фізичними.

Душа́ — 1. Внутрішній психічний стан людини з її настроями, переживаннями та почуттями. 2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі. // Людина як носій тих чи інших рис, якостей.

Душе́вність — щирість, відвертість, сердечність, доброта, чулість.

Емоці́йність (лат.) — властивість виражати *емоції* — душевні переживання, почуття людини: радість, захоплення, горе, страх та ін.

Етнографі́чний — такий, що відображає особливості побуту, звичаїв, культури певного народу.

Зві́чай — 1. Загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, колективу і т. ін. 2. Традиційний порядок відзначення певних свят, подій і т. ін., пов'язаний з виконанням певних дій і використанням атрибутів, предметів тощо.

Імі́тися (діал.) — держатися, братися, хапатися.

Імі́дж (англ.) — 1. Громадська думка, уявлення про когось, щось; репутація, образ. 2. Навмисно створюваний образ особи (зокрема, її вигляд і манера поведінки), спрямований на формування громадської думки чи уявлення про неї.

Індивідуа́льний — властивий певній особі: окремий, особливий.

Інтеле́кт (лат.) — розум, здатність людини думати, мислити.

Інтелектуа́льний — наділений інтелектом; розумовий, духовний.

Канва́ — Сітчаста тканина для вишивання; *перен.* основа чого-небудь.

Каширува́ння — облицювання поверхні дерев'яної або фанерної плити декоративним папером (плівкою) під тиском із наступним покриттям клеєною сумішшю.

Ке́рниця (діал.) — криниця.

Кіфа́ра (грец.) — давньогрецький струнний щипковий музичний інструмент, подібний до ліри.

Кла́сик (лат.) — видатний, загальновизнаний письменник, діяч науки чи мистецтва, творчість якого є взірцевою.

Кла́сика (лат.) — явище, перевірене часом, висока якість якого є загально-визнаною.

Кобеня́к (заст.) — суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг; кирея, сіряк.

Креа́тивний (англ.) — здатний до вироблення нових, оригінальних ідей та їх утілення, спрямований на творчість; творчий; оригінальний.

Криса́ня (діал.) — капелюх, бриль.

Культу́ра (лат.) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, а також способи їх створення, уміння використовувати для людського прогресу, передавати з покоління в покоління.

Ламіна́т (англ.) — 1. Синтетична плівка, котрою вкривають обкладинки книжок, аркуші документів і т. ін. 2. Міцні пластини для покриття підлоги в приміщеннях; покриття з таких пластин.

Ле́гінь (діал.) — юнак, парубок.

Ліри́зм (грец.) — підвищена емоційність, щиросердність, схвильованість; пройнятість певним настроєм і переживанням.

Ліце́нзія (лат.) — дозвіл, що надається на право використання або виробництва чогось.

Магічний — такий, що стосується *магії* — сукупності прийомів та обрядів, які мають чудодійну силу; *перен.* чарівний, чудодійний, непереборний.

Манія (*грец.*) — надмірна пристрасть, шалений потяг, нестримне захоплення чимось.

Матеріальний — 1. Такий, що існує незалежно від свідомості; антонім: духовний. 2. Пов'язаний із володінням певною власністю, прибутками, заробітком, грошима.

Мистицизм — віра в існування надприродних сил та їхній вплив на життя людей.

Модель — 1. Зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось. 2. Предмет, відтворений у зменшеному, іноді у збільшеному або натуральному вигляді. 3. Те, що є матеріалом, натурою для художнього зображення, відтворення.

Мольбёрт (*нім.*) — підставка, на якій художник установлює підрамник із полотном, картон і т. ін. для малювання.

Мораль — 1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства; етика. 2. Повчальний висновок із чогось (байки, казки та ін.).

Навала — вторгнення ворожих військ у якусь країну, на якусь територію; *розм.* велика кількість людей; ватага, натовп.

Нація (*лат.*) — історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою та територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури й характеру.

Недолугий — 1. Безсилий, фізично слабкий, кволий. 2. Такий, що не відповідає своєму місцю, призначенню. 3. Слабкий щодо сили свого впливу. 4. Незначний щодо обсягу, розміру, значення і т. ін.

Нич (*діал.*) — нічого.

Оберіг — предмет, наділений здатністю оберігати свого власника від різних напастей, від лиха. Синоніми: *амулет, талісман*.

Обряд — сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних із побутом, відзначенням релігійних і світських свят та ін.

Олія — 1. Рідка жирова речовина, яку добувають з деяких рослин. 2. Олійна фарба. 3. Мастило.

Опасистий — товстий, огрядний.

Оригінальний — 1. Який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній. 2. Який привертає до себе увагу своєю незвичайністю, своєрідністю.

Опал (*грец.*) — прозорий камінь, деякі різновиди якого вважають коштовними.

Патінки (*діал.*) — черевики без закаблуків у східних народів.

Пафосний (*грец.*) — пройнятий *пафосом* — почуттям пристрасного запалу, піднесеності, натхнення.

Підмальовок — здійснювана художником підготовча робота — покриття полотна тонким шаром фарби, на який пізніше накладають інші фарби.

Поліграфія — виготовлення друкованої продукції.

Половій — 1. Кольору спілого жита, пшениці та ін.; блідо-жовтий. 2. Світло-рудий (про масть тварини).

Постер (*англ.*) — художньо оформлений плакат, створений з метою реклами або для оздоблення приміщення.

Почасти — частково, не цілком; до певної міри.

Ра́курс (франц.) — 1. Зображення предмета з різних точок зору. 2. Перспектива зображення предмета, кут зору, який впливає на зовнішнє сприйняття предмета.

Раціона́льний (лат.) — 1. Який ґрунтується на вимогах розуму, логіки; розумний. 2. Спрямований до кращого, розумнішого застосування чого-небудь; доцільний.

Ретуше́р — фахівець із *ретушування* — виправлення, підмальовування фотознімків, картин і т. ін. олівцями, фарбами або із застосування хімічної чи інтернет-обробки.

Самореаліза́ція — виявлення і розвиток людиною власних уроджених можливостей за допомогою власних зусиль і творчості.

Се́рвіс (англ.) — 1. Обслуговування населення, забезпечення його побутових потреб. 2. Сукупність організацій і ресурсів, обов'язком яких є обслуговування побутових потреб: ремонт транспортних засобів, налагодження комп'ютерної техніки та ін.

Сі́мвол (грец.) — умовне позначення предмета, поняття або явища.

Симпа́тія (грец.) — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, чогось.

Слогáн (англ.) — рекламне гасло у формі короткого речення, яке легко запам'ятовується.

Стилізо́ваний — такий, якому надано характерних рис певного стилю; який за формою є наслідуванням певного стилю.

Стрі́йко (діал.) — дядько по батькові (брат батька).

Стро́нгмен (англ.) — учасник змагань за титул «Найсильніша людина світу»; спортивна професія.

Су́ржик — 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю тощо; борошно такої суміші. 2. *Перен.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови.

Тво́рчість — 1. Діяльність, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей. 2. Діяльність, перейнята елементами нового, яка має ознаки вдосконалення, розвитку.

Темпера́мент (лат.) — 1. Сукупність психічних особливостей людини, що виявляються в її поведінці, мірі її життєвої активності. 2. Життєва активність, здатність до внутрішнього піднесення.

Тенде́нція (лат.) — 1. Напрямок розвитку чого-небудь. 2. Прагнення, намір, властиві комусь або чомусь. 3. Провідна думка, ідея художнього або наукового твору.

Техноло́гія (грец.) — сукупність знань, відомостей про послідовність окремих трудових операцій у процесі виробництва чого-небудь.

Тради́ція (лат.) — 1. Досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки та ін., що склались історично й передаються з покоління в покоління. 2. Усталена норма, манера поведінки, погляд, переконання.

Фа́йний (діал.) — гарний.

Хронофа́г (грец. дослівно — пожирач часу) — особа, предмет, пристрій, які відволікають від діяльності (роботи та ін.), заважають.

Ці́мбор (діал.) — товариш, приятель.

Шарка́нь (діал.) — дракон зі зміїним тілом і крилами.

Ша́рм (франц.) — особлива привабливість, чарівливість.

Щі́рий — 1. Відвертий, чесний, такий, що щистосердечно виражає свої почуття та думки; правдивий. 2. Справжній, дійсний.

СЛОВНИЧОК ТЕРМІНІВ

Афікс — загальна назва всіх значущих частин слова, крім кореня; значуща частина слова, що змінює лексичне або граматичне значення кореня (основи) слова. Залежно від положення афікси поділяють на *префікси* та *суфікси*.

Алегорія — образне інакомовлення, яскраве втілення в конкретному образі абстрактного поняття чи думки.

Генетична пам'ять — інформація про предків, що на клітинному рівні передається у спадок наступним поколінням, зумовлюючи специфічні форми духовної культури народу.

Гénний код — у біології — запис спадкової інформації в молекулах організму; перен., у публіцистиці — духовні цінності, що передаються від покоління до покоління.

Діалéкт (територіáльний) — різновид національної мови, який є засобом спілкування людей, що мешкають на одній території.

Діалéктне сло́во — належне до лексики певного діалекту слово, що становить відступ від норм літературної мови.

Духовне життя — його основу становить духовний світ людини — її цінності, світогляд, думки, почуття, переживання, взаємодія з іншими людьми та суспільством.

Духовне здоров'я — основа духовного життя особистості, залежить від того, що людина цінує, як ставиться до духовної культури (науки, мистецтва, моралі), як оцінює й реалізує свої здібності та можливості, як ставиться до інших людей. Цей аспект здоров'я пов'язаний з іншими п'ятьма: фізичним, емоційним, розумовим, суспільним, особистим.

Духовна ене́ргія — внутрішня сила людини, що виявляється в упевненості у власних силах, усвідомленні своєї потрібності та корисності людям, великодушності, радісному відчутті фізичної сили та внутрішньої свободи, права мати й обстоювати власну точку зору.

Духовні цінності — уявлення, поняття, ідеали, вимоги, притаманні людині або спільноті людей, які визначають їхній духовний розвиток і необхідні для життєдіяльності та самореалізації.

Загальнолю́дські цінності — суспільний ідеал, який сприймається людством поза часом, незалежно від національної, релігійної приналежності, інших факторів суспільного життя.

Екоти́п — група особин будь-якого виду, які пристосовані до існування в певному місці та відрізняються від інших груп особин того самого виду певними спадковими особливостями.

Іннова́ція — нововведення в галузі науки, техніки, освіти, засноване на використанні досягнень науки та передового досвіду.

Історична пам'ять — сукупність наукових і ненаукових знань та масових уявлень представників певного народу про спільне минуле, що передаються з покоління в покоління.

Лінгвофольклористи́ка — галузь мовознавчої науки, яка вивчає мову фольклору.

Масова культура (популярна культура, поп-культура) — культура, популярна серед широких верств населення, елементи якої повсюди: у ЗМІ, одязі, кулінарії, розвагах і т.ін.

Мораль — система поглядів та уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей.

Нація — історична спільність людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру.

Національний характер — сукупність психологічних і поведінкових ознак, особливостей вдачі, притаманних представникам певної нації, що відрізняють її від інших і проявляються у ставленні до навколишнього світу, в культурі, традиціях, звичаях, обрядах.

Риторичне запитання — запитання, яким висловлюють ствердну думку, або ж на нього відповідає той, хто його ставить.

Риторичне звертання — звертання до відсутніх людей, персонажів твору, предметів і явищ з метою привернути до них увагу, виявити до них своє ставлення.

Тенденція — 1. Напрямок розвитку чого-небудь. 2. Прагнення, намір, властиві комусь або чомусь. 3. Провідна думка, ідея художнього або наукового твору.

Технологія — сукупність знань, відомостей про послідовність окремих трудових операцій у процесі виробництва чого-небудь.

Традиція — 1. Досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т.ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління. 2. Усталена норма, манера поведінки, погляд, переконання.

Суспільство споживачтва (споживання) — суспільство, система цінностей членів якого характеризується невгамовним бажанням придбання й використання матеріальних благ, що виходить далеко за межі потреб існування та відбувається на шкоду духовним інтересам. Саме з купівлею і споживанням матеріальних цінностей члени такого суспільства пов'язують уявлення про особисте щастя й досягнення життєвих цілей.

Фольклоризм — стиль масової культури з ознаками народності, використовується в художній творчості (музика, мистецтво, письменство), моді, туризмі, рекламі; зміцнює почуття національної культурної приналежності.

СЛОВНИЧОК НАЗВ ПОЧУТТІВ

Байдужість — брак інтересу та уваги до людей, їхніх справ і почуттів; нечуйність, брак співчутливості. Синоніми: *нечуливість, незворушність, незацікавленість, апатія*. Антонім: *зацікавленість*. Найбільший людський гріх — байдужість (*Мати Тереза*). Байдужість — рідна сестра безсердечності й бездушності (*Народна творчість*).

Безпека — почуття захищеності, брак загрози. Синонім: *нешкідливість, надійність*. Антоніми — *небезпека, загроза*. Краще поберегтися, ніж потім лікуватися (*Народна творчість*).

Безпорадність — почуття безпомічності, неспроможності впоратися з перешкодами й труднощами. Синоніми: *безпомічність, безсилля, розгубленість*. Сором сліз, що течуть від безсилля (*Леся Українка*). Справедливість без сили безпорадна (*Б. Паскаль*).

Благоговіння — почуття найбільшої, найщирішої поваги, шани; безмежна любов. Синоніми: *шанування, пошана, пошанівок, поважання, поклоніння, преклоніння*. Благоговіння перед життям вимагає співчуття й любові до всього живого (*І. Вітюк*).

Блаженство — почуття найбільшої насолоди. Синоніми: *щастя, задоволення, раювання*. Антоніми: *мука, страждання*. Блаженство тіла — у здоров'ї, блаженство розуму — в знаннях (*Фалес*).

Вдячність — почуття поваги до іншої людини за зроблене нею добро, надану допомогу, підтримку чи послугу. Вдячність — ознака благородства душі (*Езоп*). Вдячність — мати всіх чеснот (*Цицерон*).

Відраза — неприязне почуття, близьке до несприйняття, ворожості до когось або чогось (людських рис, предметів, явищ), обурення кимось або чимось. Синоніми: *огида, зневага*. Шляхетний чоловік відчуває огиду до того, хто погано говорить про людей (*Конфуцій*). Не може бути більшої і природнішої відрази, ніж відраза до рабства (*І. Кант*).

Вина — усвідомлення причетності, відповідальності за негідний вчинок або злочин. Синонім: *провина*. Антоніми: *безневинність, невинуватість*. Не можна двічі карати за одну провину (*Латинський вислів*). Винуватому здається, що тільки про нього й мови (*Народна творчість*).

Ворожість — почуття недоброзичливості, ворожнечі, ненависті до когось або чогось. Синоніми: *неприязнь, недоброзичливість, нелюб'язність, озлобленість, антипатія*. Антоніми: *дружба, товариськість, єдність*. Бесіду слід вести так, щоб із ворога зробити друга, а не друга — ворогом (*Піфагор*). Ворог не той, хто ображає, а той, хто робить це навмисне (*Демокріт*).

Гідність — усвідомлення людиною своєї громадської ваги, потрібності, корисності іншим людям. Синоніми: *самоповага, достоїнство, гордість*. Антоніми: *недостойність*. Обов'язок перед самим собою — плекати людську гідність у самому собі (*І. Кант*). Закон гідних — творити добро й не сваритися (*Лао Цзи*).

Гнів — почуття обурення, роздратування у відповідь на зло (образу, несправедливість), заподіяне людині, її близьким, або спрямоване проти того, що людина вважає для себе цінним. Синоніми: *злість, лють, шаленство*. Гнів — короткочасне божевілля (*Цицерон*). Гнів сушить кості та трощить серце (*Народна творчість*).

Гордість — 1. Почуття особистої гідності, самоповаги. 2. Почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, підтвердження своїх переваг у чомусь. Синоніми: *гордощі, гонор*. Гордість — велика рушійна сила, рідна сестра високого почуття відповідальності (*М. Рильський*).

Гордия — чванливість, пиха. Синоніми: *гоноровитість, гонор*. Антоніми: *скромність, стриманість*. Гордия — вивіска нікчемної душі (*І. Тургенєв*). Гордия й лінощі — джерела всіх вад (*Б. Паскаль*).

Горе — душевні переживання, страждання, печаль, смуток. Синоніми: *біда, лихо, нещастя*. Антоніми: *радість, щастя*. Горе притлумлюється улюбленою працею (*У. Шекспір*).

Доброзичливість — приязність, бажання зробити людині добро, допомогти, подбати про неї. Синоніми: *доброта, прихильність*. Антонім: *ворожість*. Не визнаю жодного дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю і доброзичливістю (*Г. Сковорода*). Діла добрих оновляються, діла злих загинуть (*Т. Шевченко*).

Довіра — почуття, спричинене впевненістю в чийсь правоті, чесності, щирості, порядності, доброзичливості, надійності. Антоніми: *недовіра, сумніви*. Довіра — така рослина, що поволі росте (*Народна творчість*).

Досада — почуття незадоволення, гіркоти. Синоніми: *прикрість, невдоволення, доука, пересердя*. Антоніми: *задоволення, радість*. Бідність не вада, та від неї велика досада (*Народна творчість*).

Дратівливість — почуття збудження, знервованість. Синоніми: *роздратованість, збудженість, дратівливість*. Антонім: *урівноваженість*. Безсоння може викликати дратівливість і тривожність (*З підручника основ здоров'я*).

Жалість — співчуття до чужого горя; жаль, жалощі. Синоніми: *співчуття, милосердя*. Антонім: *безсердечність*. Жалість викликає душа, яка не має друга (*Народна творчість*).

Жах — почуття, переживання надзвичайного переляку, страху. Синоніми: *переляк, страх*. Антоніми: *сміливість, безстрашність*. Жах перетворює розумних на дурнів, а сильних робить слабкими (Ф. Купер). Зі страху жах бере (*Народна творчість*).

Задоволення — приємне почуття, спричинене чим-небудь: досягненням мети, забезпеченням потреби та ін. Синоніми: *втіха, насолода, приємність*. Подолані прикросці — приємні (*Античний вислів*). Розуміти і створювати нове — найбільше задоволення (*Вольтер*).

Заздрість — почуття досади або гіркоти, спричинене усвідомленням того, що інша людина більш успішна, володіє моральними або матеріальними цінностями чи майном, яких немає в заздрісника. Синоніми: *завидющість, заздрощі, завидки*. Антоніми: *щедрість, безкорисливість*. Заздрість — отрута для серця (*Вольтер*).

Замилування — почуття найвищого задоволення, насолоди від когось, чогось. Синоніми: *захоплення, зачудування*. Якщо людина не милується нічим навколо, значить, її нічого не тішить у самій собі (С. Янковський).

Засмучення — почуття смутку, жалю, спричинене невдачею чи бідою. Синоніми: *засмута, смуток, печаль, зажура, скорбота*. Завидюща людина засмучує сама себе, вона сама собі ворог (*Демокріт*).

Захоплення — переживання радісних почуттів як вияву найбільшого задоволення, замилування кимось або чимось; відчуття великого інтересу до когось або чогось. Синоніми: *захват, зачарування*. Краса розуму викликає захоплення, краса душі — повагу (Б. Фонтенель).

Здивування — почуття, спричинене чимось незвичайним, несподіваним, незрозумілим, дивним. Синоніми: *подив, зачудування, дивовижа*. Пізнання починається зі здивування (*Аристотель*).

Злість — почуття недоброзичливості; роздратування, ворожнечі до когось. Синоніми: *злоба, розлюченість, лють, шаленство*. Антоніми: *доброта, душевність*. Злість є породженням слабкості (Ж.-Ж. Руссо). Хто кидає злість — отримує теж злість, а хто дарує сміх, неминуче почує у відповідь теж сміх (П. Загребельний). Три речі руйнують людину: заздрість, гордощі, злість (*Народна творчість*).

Зневіра — стан глибокої безнадії, викликаний невдачами, стражданнями, розчаруваннями. Синоніми: *недовіра, розчарування*. Не впадаймо у відчай та зневіру! (*З Біблії*). Розбрат і зневіра не приносять добра жодній державі (*З газети*).

Зніяковілість — почуття збентеження, розгубленості, засоромленості. Синоніми: *збентеженість, замішання, сум'яття, конфуз*. Антоніми: *розв'язність, нахабство*. Зніяковілість (сором'язливість) визначають як відчуття незручності, тривоги, що виражається в сум'ятті й розгубленості (*З підручника психології*).

Каяття — почуття жалю з приводу здійсненого вчинку, сказаного слова. Синоніми: *розкаяння, спокута*. Каятися добре, та не чинити зла ще краще (*Г. Флобер*). На ділі каймося, не на словах (*Леся Українка*).

Кохання — почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі. Синоніми: *любов, приязнь, прихильність, симпатія*. Антонім: *ненависть*. Уміти сказати, як кохаєш, значить мало кохати (*Петрарка*).

Любов — почуття глибокої сердечної прихильності, прив'язаності до когось або чогось. Синоніми: *приязнь, кохання, прихильність, симпатія*. Антонім: *ненависть*. Без згоди та взаємної любові оселяються в домі смуток і печаль (*П. Могила*). Найкращі ліки — любов і турбота (*Мати Тереза*).

Милосердя — почуття співчуття, жалості до когось, готовність надати допомогу й підтримку тому, хто її потребує. Синоніми: *жалісливість, співчутливість*. Антоніми: *жорстокість, безсердечність*. Три речі до вподоби Богу і людям: згода братів, милосердя до ближніх і приязнь між подружжям (*П. Могила*).

Надія — впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного. Синоніми: *сподівання*. Антонім: *безнадія*. Доки людина жива, вона має сподіватися (*Сенека*). Сподіватися завжди краще, ніж впадати в безнадію (*Й. В. Гете*).

Небезпека — почуття незахищеності, можливості лиха, нещастя, катастрофи. Антонім: *безпека*. У хвилини великої небезпеки людей завжди тягне до гурту (*В. Собко*).

Ненависть — почуття великої неприхильності, ворожості до когось або чогось, що характеризується відчуттям гніву, огидою, бажанням заподіяти йому біль чи шкоду або знищити. Синоніми: *нелюбов, ворожість, неприязнь, відраза, антипатія*. Антонім: *любов*. Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (*Леся Українка*). Ненависть — це бомба, яка знищує передовсім того, в кого вона в руках (*Д. Ємець*).

Ніжність — тепле почуття, сердечність у ставленні до кого-небудь. Синоніми: *ласка, ласкавість, лагідність, сердечність, душевність*. Антоніми: *грубість, суворість, брутальність*. Від ніжних слів утихає гнів (*Народна творчість*).

Нудьга — гнітюче почуття, спричинене одноманітністю життя, байдужістю інтересу до оточення, бездіяльністю. Синоніми: *туга, журба, сум, досада*. Антоніми: *безжурність, веселощі*. Мати нудьги — неробство (*Стендаль*).

Образа — почуття гіркоти, досади, душевного болю, викликане чимось неважливим словом, негарним вчинком та ін. Синоніми: *кривда, зневага, клини*. Що заподіяно без злого наміру — не образа (*Сенека*).

Обурення — почуття невдоволення, роздратування. Синоніми: *невдоволення, гнів, злість, роздратування*. Найбільш здорові й красиві люди — ті, кого нічого не обурює (*Г. К. Ліхтенберг*).

Патріотизм — почуття належності до свого народу, любов до батьківщини, віра в майбутнє своєї держави. Молодь повинна долати хворобу ледачого самозаспокоєння, неуцтва, споживацького патріотизму (*Є. Сверстюк*).

Повага — почуття пошани, прихильне й поважливе ставлення до когось або чогось, що ґрунтується на визнанні позитивних якостей або заслуг. Синоніми: *пошана, шана, шанування, пошанівок, респект*. Антоніми: *зневага, презирство*.

Поважати кожну людину, як самого себе, поводитися з нею, як ти хочеш, щоб поводитися з тобою, — вище за це немає нічого (*Конфуцій*).

Презирство — почуття повної неповаги до когось або чогось. Синоніми: *зневага, неповага*. Антоніми: *повага, пошана*. Презирство до ближнього висловлює тільки недоумок (*З Біблії*).

Приниженість — гірке почуття пригнобленості, безправності, що переживається в ситуації утиску честі й гідності, пригнічення; заперечення цінності й досягнень людини. Синоніми: *пригнобленість, зганьбленість*. Той, хто принижує іншого, принижує й мене (*У. Уїтмен*).

Радість — почуття задоволеності своїми діями або спільними діями групи людей, посилюється схваленням з боку інших осіб. Синоніми: *втіха, задоволення, приємність*. Антоніми: *сум, печаль, туга, нудьга*. Радість відчуває той, хто дарує її іншим (*К. Барт*). Поділена радість — подвійна радість, поділене горе — половина горя (*Народна творчість*).

Ревнощі — 1. Почуття недовіри, підозра в зраді, сумнів у прихильності та вірності. Виникненню ревнощів сприяють такі риси характеру, як нездатність прощати, невміння поважати іншого. 2. Заздрість до успіхів іншої людини. Ревнощі — нерозумне дитя гордощів (*П. Бомарше*).

Розгубленість — утрата спокою, рівноваги, рішучості від хвилювання, страху, сорому та ін. Синоніми: *приголомшеність, збентеженість, зніяковілість, зніченість, сконфуженість, спантеличеність*. Антоніми: *холоднокровність, упевненість, самовладання, рішучість*. Кожна несподіванка спричиняє розгубленість (*С. Рамішвілі*). Вороги розгубленості — мудрість і самовладання (*А. Лень*).

Роздратованість — почуття гострого невдоволення. Синоніми: *обурення, злість*. Антоніми: *врівноваженість, спокій*. Першим дратується той, хто не правий (*У. Пенн*).

Розпач — переживання сильного душевного болю, безнадійності, безвихідності, зневір'я; відчай. Синоніми: *відчай, безнадія, безвихідь, безпорадність*. Розпач перетворює kota на тигра (*М. де Сервантес*). Розпач — поганий радник (*Народна творчість*).

Розчарування — почуття невдоволення, зневіра в комусь, чомусь. Синоніми: *зневіра, досада, незадоволення*. Антонім: *захоплення*. Не хочеш розчарувань — відмовся від високих сподівань (*Б. Вебер*). Хто нічого не чекає, той ніколи не буде розчарований (*Народна творчість*).

Самовдоволення — почуття повного задоволення самим собою. Синоніми: *самовпевненість, пиha, чванькуватість, апломб*. Антонім: *скромність*. Самовдоволення погано пахне (*Античний вислів*).

Самоповага — почуття поваги до самого себе, до своєї особи. Синоніми: *самопошана, гідність*. Поважай сам себе, коли хочеш, щоб інші тебе поважали (*Народна творчість*).

Самотність — почуття самотності, ізолюваності. Синоніми: *самота, самотність*. Самотність і відчуття своєї непотрібності людям — найстрашніше в житті (*Мати Тереза*).

Сентиментальність (*франц.*) — розчуленість, здатність до співчуття і співпереживання, глибока чуйність, у крайніх проявах — надмірна чуттєвість і сльозливість. Антоніми: *брутальність, цинізм*.

Симпатія — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, чогось. Синоніми: *прихильність, приязнь*. Антонім: *антипатія*. Симпатія — найсильніший магніт (*Народна творчість*).

Співчуття — почуття жалю, викликане нещастям, горем інших людей. Синоніми: *уболівання, чуйність, підтримка, милосердя*. Антоніми: *байдужість, жорстокість*. Щоб перемогти зло, нам потрібні любов і співчуття (*Мати Тереза*). Від каменю дарма співчуття чекати (*Народна творчість*).

Сором — почуття сильного збентеження, незадоволення, зніяковіння через свою або інших людей негідну поведінку, недостойні дії, вчинки, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам і звичаям. Синоніми: *безчестя, безслав'я, стид*. Сором хилитися, долі коритися (*Леся Українка*).

Спокій — почуття душевної рівноваги, відсутність хвилювань, сумнівів, клопотів. Синоніми: *витримка, самовладання, холоднокровність, урівноваженість*. Антоніми: *неспокій, збентеження, хвилювання, сум'яття, напруженість*. Спокій і відпочинок роблять солодкими тільки праця (*У. Ченнінг*).

Страх — почуття, спричинене загрозою людині, її здоров'ю та життю; очікування можливого майбутнього зла, побоювання непередбаченого. Синоніми: *переляк, жах*. Зневага до страху називається мужністю (*Сенека*). Страх небезпеки завжди страшніший за небезпеку (*Д. Дефо*).

Сум — смуток, спричинений розчаруванням, утратою чи іншою бідою. Синоніми: *смуток, печаль, журба, жаль*. Антоніми: *радість, веселощі*. Краще хліб із сіллю в спокої й без суму, ніж багато смачних страв у печалі та горі (*З Біблії*). Сум не має дна (*Леся Українка*).

Сумнів — почуття непевненості щодо можливості або вірогідності чогось. Синоніми: *невпевненість, вагання, підозра*. Антоніми: *упевненість, довіра*. Сумніви відбирають у нас силу (*О. Бальзак*).

Тривога — почуття неспокою, збентеження, хвилювання, викликані передчуттям чогось неприємного, небезпечного, страхом перед чимось. Поєднується з почуттями безпомічності, безсилля, незахищеності. Синоніми: *збентеження, неспокій, хвилювання, сум'яття, напруженість, нервозність*. Антоніми: *спокій, упевненість, урівноваженість*. Життя кожної людини сповнене тривог (*Д. Дідро*).

Туга — почуття глибокого жалю; переживання, спричинені невдачею, горем. Синоніми: *журба, сум*. Найсильніша туга — це туга за Батьківщиною (*Януш Корчак*). Як прийде туга, пізнаєш друга (*Народна творчість*).

Упевненість — відсутність сумнівів, почуття переконаності в правильності своїх вчинків, у своїх можливостях і силах. Синоніми: *переконаність, довіра, довір'я*. Антонім: *сумнів*. Упевнена в собі людина заслуговує на довіру (*Народна творчість*).

Хвилювання — почуття неспокою, зумовлене тривогою, страхом, радістю, чеканням і т. ін. Синоніми: *збентеження, збудження, неспокій, напруженість*. Антоніми: *спокій*.

Цікавість (інтерес) — бажання дізнатися про щось; увага до когось або чогось; допитливість. Синоніми: *інтерес, допитливість, зацікавленість, доскіпливість*. Антонім: *байдужість*. Усе, що нам цікаве, дається нам легко (*Г. Форд*). Коли людям цікаво, вони розуміють усе на світі (*Г. Уеллс*).

Чуйність — сердечне й уважне ставлення до людей; чулисть. Синоніми: *доброта, добросердя, співчутливість, людяність*. Антонім: *байдужість, егоїзм*. Найкраще, що може бути в людині, — її здатність жаліти (*О. Дюма*).

Щастя — стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого задоволення й безмежної радості. Кожен коваль свого щастя (*Плавт*).

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Багато галасу даремно — справа, проблема, новина, значущість якої значно перевищена.

Багато честі (комусь) — про того, хто не гідний поваги.

Бачити наскрізь — добре розуміти чийсь думки, наміри.

Блукати потемки — збитися з правильного життєвого шляху.

Брати за душу — зворушувати, хвилювати, викликати глибокі переживання.

Буде наше зверху — упевненість у перевазі, обов'язковій перемозі.

Бути на сьомому небі — радіти, відчувати надзвичайне задоволення, безмежне щастя.

Вавилонське стовпотворіння (бібл.) — безлад, галас, метушня, гармидер.

Важким духом дихати — непривітно, неприхильно ставитися до кого-небудь; сердитися, гніватись.

Валити все до купи — змішувати, необачно сплутувати щось, не беручи до уваги істотних відмінностей.

Велике серце (мати) — бути добрим, чуйним, співчутливим, здатним гаряче й глибоко перейматися чиймись переживаннями.

Вибивати ґрунт з-під ніг — позбавляти когось упевненості, підтримки, опори в чомусь.

Вилами по воді написано (скороджено) — про щось непевне, сумнівне.

Вирвати з душі — примусити щось або когось забути.

Виросли крила (у когось) — про того, хто перебуває у стані піднесення, відчуває прилив сили, енергії, натхнення.

Високо нести (тримати) голову — триматися, поводитися гордо, виявляти почуття власної гідності.

Високо нестися — поводитися зарозуміло, погордливо; надто самовпевнено, зверхньо, зневажливо ставитися до людей.

Відкрите серце (мати) — про того, хто щирий, відвертий у стосунках із людьми, сповнений доброзичливості.

Відлягло від серця — відчуття полегшення, звільнення від тривоги, хвилювання.

Відчувати крила за плечима — бути сповненим натхнення, душевного піднесення.

В очах темно (в когось) — про того, хто знесилений, утомлений (від переживань, хвороби, важкої праці).

Впадати (впасти) в гнів — злоститися, сердитися, гніватись.

Впасти (впадати) в око — привернути чийсь увагу, цікавість.

Дерти (задирати, гнути) кирпу — гордовито триматися, зазнаватися.

Дешево й сердито — легко, просто, нескладно; вигідно.

Дивитися зверху (згори) вниз — зневажливо, зверхньо до когось ставитись.

Дивитися (дивлячись) крізь пальці — свідомо не звертати уваги на щось недозволене; навмисно чогось не помічати.

Заборонений плід (бібл.) — щось бажане, але заборонене чи недоступне.

Заводитися з півоберта — швидко, раптово приходити в збуджений стан.

Зав'язало мову (комусь) — хтось утратив змогу говорити.

Загублена вівця (бібл.) — людина, яка відбилася від свого оточення, сім'ї, заблукала, можливо, зрадила.

Задирати (дерти) носа — зазнаватися, пихато поводитися, чванитись.

Закопили губу — виявляти образу, демонструвати зневагу, презирство до когось.

Замакітрилося в голові — 1. Стан запаморочення. 2. Втрата здатності розумно, тверезо міркувати. Синонім: *памороки забило*.

Запахло смаленим (смаженим) — про наближення або передбачення небезпеки чи неприємності.

Засукавши рукава (рукави) — активно взятися до роботи. Антонім: *спушивши рукава*.

Затамувати дух (дихання) — перестати або дуже тихо дихати, щоб зробити-ся непомітним або внаслідок хвилювання, переляку та ін.

Збити (збивати) зі шляху (з дороги) — змусити відходити, відхилятися від певних переконань, намірів і т. ін.

Земля горить під ногами — про того, хто переживає почуття безвиході, усвідомлює критичність становища.

Земля обіцяна (обітована) (бібл.) — багатий, розкішний край, де панують достаток і злагода; заповітне, омріяне місце.

Зробити круглі очі — здивуватися, виявити крайній, часто нещирий, удаваний подив.

Зціпити (зціпивши) зуби — напружити всі сили, виявляючи велику витримку, стійкість, терпіння.

І рідна мати не впізнає — про того, хто дуже змінився зовні, на вигляд.

Іскри з очей сиплються — про когось дуже сердитого, гнівного.

Іти в ногу — погоджено з кимось діяти, узгодити з кимось погляди; поводитись у відповідності з чим-небудь.

Іти напролом — діяти рішуче, переборюючи всі перешкоди.

Камінь за пазухою (тримати) — затаїти образу, приховувати ворожнечу, ненависть до когось; готувати помсту.

Ковтати слинку — 1. Жадібно дивитися на щось їстівне, бажаючи його з'їсти. 2. Заздрісно, пожадливо, дивитися на кого-, що-небудь. 3. Заздрити комусь у чомусь.

Коти на душі шкребуть — про стан внутрішнього незадоволення, почуття досади.

Кривити душею — бути нещирим, лицемірити, обманювати.

Крутити носом — вередувати, виявляти з чимось незгоду, незадоволення.

Купити kota в мішку — придбати невідомо що, не бачачи й не знаючи суті, властивостей придбаного.

Кусати (собі) лікті — виявляти велику досаду з приводу втрати чогось; шкодувати.

Ламати голову (над чимось) — намагатися збагнути, осмислити щось; розв'язувати якесь складне питання.

Лити крокодилячі сльози — виявляти удаване, нещире співчуття.

Лізти в пляшку — сердитися, гніватися, не маючи для цього підстав.

Мало каші з'їсти — про людину молоду, недосвідчену, ще не здатну зробити щось корисне.

Мати м'яке серце — бути добрим, поступливим, лагідним.

Мати твердий ґрунт під ногами — почувати себе впевнено, незалежно.

Синонім: *міцно стояти на ногах*.

Міцно стояти на ногах — відчувати впевненість, бути самостійним, незалежним у своїх діях, вчинках.

Мов у жар кинуло — сильне хвилювання від неприємних переживань, страху, докорів сумління та ін. Синонім: *мов жаром обсипало*.

Мов язиком злизало — про безслідне зникнення чогось або когось.

Синоніми: *як корова язиком злизала; як хапун ухопив*.

Наговорити (наплести) сім мішків гречаної вовни — сказати багато зайвого, безглуздового.

На дорозі (на вулиці) не валяється — має неабияку цінність, позитивні якості, становить рідкість.

Накипіло на душі (у серці) — про переживання неприємних почуттів: обурення, гніву.

Не впасти лицем (обличчям) у болото (у грязь) — показати себе з кращого боку; не осоромитися.

Недоїдати шматка хліба — наполегливо працюючи, відмовляти собі в усьому.

Не чути душі (у комусь, чомусь) — сильно, самовіддано любити.

Не мати відбою — часто, багато разів ставати об'єктом домагань, дій, впливів.

Не моргнувши оком (вусом, бровою) — не задумуючись, не бентежачись, не соромлячись.

Не переводячи духу (подиху) — відразу, за один прийом; залпом.

Не покладати (не покладаючи) рук — без упину; не знаючи втоми.

Не потикати носа — не з'являтися, не приходити до когось, не бувати де-небудь.

Не розгинаючи спину (працювати) — працювати багато, без відпочинку.

Не робити погоди — не здійснювати на щось серйозного впливу, не бути визначальним. Антонім: *робити погоду*.

Не мати Бога в душі (у серці) — бути жорстоким, бездушним, несправедливим.

Не дати порошині впасти — дбайливо оберігати, доглядати когось чи щось, піклуватися про когось.

Не чути землі під ногами — переживати радісне збудження або хвилювання, бути енергійним, рухливим, легким, швидким.

Низько впасти — принизити свою гідність; виявити негативні риси.

Низько сісти — утратити колишнє високе становище, колишню впливовість.

Антонім: *високо злетіти*.

Обіцяти золоті гори — знаджувати нездійсненними, неймовірними обіцянками.

Одним миром мазані (бібл.) — про людей з однаковими вадами.

Опанувати себе — відновити душевну рівновагу, стримати свої почуття.

Опускати крила — утратити впевненість у собі, примиритися з чимось, зневіритися у своїх силах. Антонім: *відчути крила за плечима*.

Памороки забило — 1. Нездатність правильно судити про щось, нерозуміння того, що насправді відбувається, зазвичай через сильне душевне потрясіння.

2. Фізичний стан непритомності, запаморочення.

3. Утрата пам'яті, затуманення свідомості.

Пекти раків (раки) — червоніти від сорому, ніяковіти

Підвестися духом — стати бадьорішим, енергійнішим. Антонім: упасти духом.

Підписуватися обома руками — виявляти з чимось повну згоду, охоче та повністю погоджуватись.

Повісити голову — зажуритися. Антонім: підняти (підвести) голову.

Покласти зуби на плічю — терплячи нестатки, обмежити себе в найнеобхіднішому.

Поміж Сціллою і Харибдою — під одночасною загрозою двох однаково серйозних небезпек.

Похололо на душі (на серці, у грудях, у п'ятах) — стало страшно, моторошно від сильного хвилювання чи раптового переляку.

Припасти до душі (комусь) — 1. Викликати в когось симпатію, почуття кохання, сподобатися комусь. 2. Зворушити когось, сподобатися (про вірші, музику та ін.).

Прихилити коліна — виявляти комусь велику шану, почуття вдячності.

Рвати підметки на бігу (на ходу) — сміливо, рішуче, відчайдушно діяти, уміло щось робити.

Різати правду-матінку (у вічі) — говорити відверто, правдиво.

Роззявити рота — виявити велике здивування, захоплення або значний інтерес до чогось.

Розтопити лід — зняти взаємну відчуженість, недовіру.

Розцвісти душею (серцем) — сповнитися радістю, приємністю, насолодою.

Серце впало (у когось) — з'явилося почуття страху, розчарування, розгубленості.

Скоса поглядати (на когось, щось) — ставитися до когось недобррозичливо або з підозрою, виявляти незадоволення.

Скрипіти зубами — бути розлюченим, сповненим гніву, ненависті.

Собаку зарито (ось де) — суть справи, справжня причина чогось.

Тільки пташиного молока немає — про повний достаток, добробут, заможність.

Триматись осторонь — не цікавитися чим-небудь, уникати чогось.

Убирати з молоком матері — засвоювати щось (погляди, правила) з дитинства.

Увійти в гру — стати учасником якоїсь спільної дії, приєднатися до тих, хто щось задумав.

Удруге на світ народитися — після тривоги й переживань відчутти полегкість, душевний спокій, радість.

Упасти на коліна — 1. Благати про щось, принизливо просити що-небудь. 2. Виявити глибокі, сильні почуття: вдячність, захоплення та ін.

У роті чорно (у когось) — про людину дуже сердиту, люту.

Усі мости спалено — рішуче з чимось покінчено, досягнуто неможливості повернення до чогось.

Утрачений рай — безповоротна втрата чогось дорогого (від назви поеми англійського письменника XVII ст. Дж. Мільтона).

Хапатися (братися) за голову — переживати, бути у відчаї, розпачі.

Хома невірний (бібл.) — про людину, яка сумнівається, яку важко змусити у щось повірити.

Шилом патоки вхопити — зазнати поразки, невдачі, нічого не добитися.

Синонім: *спіймати облизня*.

Широко відкрити очі — 1. Бути здивованим, враженим. 2. Бути готовим до неупередженого, безпосереднього сприйняття чогось.

Як дівка засватана — про сором'язливу, несміливу людину.

Як у воду опущений — сумний, зажурений, засмучений.

ВИДИ ПОМИЛОК У ПИСЬМОВІЙ РОБОТІ

ЗМІСТОВІ (З)	Не розкрито тему тексту. Нечітко передано головну думку тексту. Про щось сказано недостатньо. Додано щось зайве. Спотворено інформацію. Порушено послідовність викладу.
ЛЕКСИЧНІ (Л)	Слово вжите у невласливому йому значенні. Невиправдано повторюється одне й те слово або спільнокореневі слова. Ужите зайве слово. Вжито росіянізм (російське слово замість українського).
ГРАМАТИЧНІ (Г)	Ужито неправильно утворене слово. Використане перекручене, спотворене слово. Неправильно побудоване речення.
ОРФОГРАФІЧНІ (О)	Слово записане з порушенням правил написання літер, які позначають ненаголошені голосні звуки, приголосні звуки, що уподібнюються, правила вживання знака м'якшення, апострофа та ін.
ПУНКТУАЦІЙНІ (П)	Неправильно розставлені розділові знаки.

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна

УКРАЇНЬКА МОВА

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор *І. В. Красуцька*

Художній редактор *А. М. Віксенко*

Технічний редактор *Л. І. Аленіна*

Коректори *С. В. Войтенко, Л. А. Еско*

В оформленні підручника використані художні роботи *О. Багнюк, О. Васьків, групи Pictoric; світлини А. Віксенка, М. Гібсона, С. Ковальчука, С. Клименка, І. Красуцького, В. Неспляка, Ю. Мирончика, С. Ришкевич, В. Соловйова, а також плакати і візуальні матеріали з сайтів СловОпис, КЛЮЧ, Весела абетка, ГО «Не будь байдужим!»*

На обкладинці і титулі підручника репродукції картин Т. Зеленченко

Формат 70×100^{1/16}. Ум. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 21,5.
Наклад 30 030 пр. Зам. № 15-08-0404.

ТОВ «Видавничий дім «Освіта»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4833 від 19. 01. 2015 р.

Адреса видавництва: 04053, Київ, вул. Обсерваторна, 25

www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано ТОВ «ПЕТ»

Св. ДК № 4526 від 18. 04. 2013 р.

61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17